

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ І «БИТВИ ЗА МИНУЛЕ»

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Київ
2022

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ
ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ І «БИТВИ ЗА МИНУЛЕ»

Збірник наукових праць

*За загальною редакцією члена-кореспондента НАН України,
доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка*

2022

УДК 94:323+316.42
П-50

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
протокол № 9 від 30.12.2021 р.

Рецензенти:

Шановал Ю.І. – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Ільїн В.В. – доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., чл.-кор. НАН України, д.і.н., проф. (загальна редакція);

Розумюк В.М., к.політ.н., с.н.с. (відповідальний редактор);

Чуткий П.С. (технічний редактор).

Політика пам'яті і «битви за минуле»: збірник наукових праць / за заг. ред. чл.-кор. НАН України, д.і.н., проф. Кудряченка А.І. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022. 238 с.

У збірнику наукових праць досліджено еволюцію історичної політики пам'яті в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття, проаналізовано проблематику співіснування історичної науки та політики пам'яті, осмислено трансформацію історичного знання у парадигмі глобалізму, з'ясовано детермінанти ціннісного підходу до подолання минулого, визначено всесвітньо-історичний контекст консервативного тлумачення української історичної пам'яті, висвітлено актуальні питання розвитку історичної пам'яті в Україні та світі.

Видання орієнтоване на істориків, політологів, фахівців у галузі суспільно-гуманітарних дисциплін та інших дослідників, які цікавляться проблемами історичної пам'яті.

УДК 94:323+316.42

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і
видання.*

© Національна академія наук України
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Ткаченко В.М., Якуба В.В. Концепт «визволення»: подолання історичного минулого.....	6
Цапко О.М. «Історичний міф» та форми його екстраполяції у суспільну свідомість сучасного Туркменістану.....	25
Вознюк П.Ф. Політика пам'яті в Угорщині: актуальні конфліктні виміри.....	37
Гончаренко Н.К. Пам'ять про Другу світову війну в незалежній Україні: зміни в історичному наративі, державній політиці, меморіальних практиках.....	47
Махно О.В. Політика пам'яті про аварію на ЧАЕС як складова державної пропаганди.....	64

РОЗДІЛ ІІ. ПРИНЦИПИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: ДИЛЕМА СПІВІСНУВАННЯ

Ільїн В.В. Від пам'яті до забуття: ціннісний підхід.....	73
Мартинов А.Ю. Історичне знання у парадигмі глобалізму.....	84
Шморгун О.О. Консервативне тлумачення української історичної пам'яті: всесвітньо-історичний контекст.....	96
Горенко О.М. Подолання минулого, конфлікт інтерпретацій і духовна ситуація часу.....	126

РОЗДІЛ ІІІ. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Зернецька О.В. Збереження історичної пам'яті у кінематографі Австралії.....	137
Пісчанська Ю.В., Лавренко В.С. Коли завершиться «Битва за Дніпро» у суспільній свідомості: дискусія довкола реекспозиції діорами і зали історії Другої світової війни у Дніпропетровському національному історичному музеї імені Д.І. Яворницького.....	155

Рудяков П.М. Киргизія у фокусі інтересів «великих» гравців на регіональному тлі й у контексті історичної пам'яті.....	166
Горенко О.П. Історія та література: Ріп ван Вінкль – погляд з минулого.....	184
Радченко І.Г. Голокост в політиці пам'яті Міжнародного Комітету Червоного Хреста: досвід корпоративної саморефлексії.....	196
Кудрицька Т.Л. Реекспозиція залу Другої світової війни Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького: пам'ять про війну.....	210
Мирончук О.А. Історична та колективна пам'ять закладів вищої освіти Австралії як складова австралійської національної ідентичності.....	219
Відомості про авторів.....	236

РОЗДІЛ І.

ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

УДК 930.2:940:329.18(4)

Ткаченко В.М.
Якуба В.В.

КОНЦЕПТ «ВИЗВОЛЕННЯ»: ПОДОЛАННЯ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО

Розглянуто висвітлення проблематики Другої світової війни у виступах керівників держав. Відзначено поєднання історичної пам'яті та представлення сучасних подій. Виявлено вплив статусу «переможця» чи «переможеного» на подальшу долю розвитку держави. Охарактеризовано поняття «політичної відповідальності», яке виникло на території Європи у післявоєнні часи, причини його виникнення та філософську обґрунтованість. Розглянуто процес подолання нацистського минулого через призму самоусвідомлення дій німецьким народом. Наголошено на важливості осмислення минулого, з'ясуванні витоків і причин утвердження нацизму, опрацюванні програми відродження країни. Детально розглянуто трактування поняття «провина» та її різновидів. Визначено рівень відповідальності німецького народу за колективний злочин. Висвітлено особливості формування культури пам'яті у представників різних частин Німеччини. Охарактеризовано специфіку концепту «визволення», який активно пропагувався німецькими комуністами. Зазначено «антифашистську» позицію Німецької Демократичної Республіки та недоліки у антифашистському вихованні молоді. Проаналізовано еволюційні зміни у виховній системі німецького населення. Розглянуто суперечливі підходи до трактування 8 травня та конфлікти, які виникли в цьому контексті. Зазначено появу настроїв відстоювання ролі німецького народу у часи Другої світової війни та звинувачення Адольфа Гітлера у маніпуляції людською свідомістю і використанні масової істерії. Акцентовано увагу на ролі Радянського Союзу у провокуванні військових дій нацистської Німеччини по відношенню до інших європейських країн. Зазначено, що в оцінці феномену «визволення» акцентувалась увага на діях західних союзників, а не Червоної армії. Наголошено, що центральним елементом зовнішньої політики сучасної Федеральної Республіки Німеччини є курс на сильну об'єднану Європу. Розглянуто нерозривний зв'язок політики та історії, який визначає розвиток суспільства в майбутньому.

Ключові слова: Друга світова війна, фашизм, політика, визволення, провина, антифашизм.

Tkachenko V.
Yakuba V.

The Concept of "Liberation": the Overcoming of the Historical Past

The coverage of the Second World War in the speeches of the heads of states is considered. The combination of historical memory and presentation of modern events is noted.

The influence of the status of "winner" or "defeated" on the further fate of the state development is revealed. The concept of "political responsibility", which arose in Europe in the postwar period, the reasons for its emergence and philosophical validity are described. The process of overcoming the Nazi past through the prism of self-awareness of the actions of the German people is considered. The importance of understanding the past, finding out the origins and reasons for the establishment of Nazism, working out a program for the revival of the country is emphasized. The interpretation of the concept of "guilt" and its varieties is considered in detail. The level of responsibility of the German people for collective crime is determined. The peculiarities of the formation of the culture of memory in the representatives of different parts of Germany are considered. The specifics of the concept of "liberation", which was actively promoted by the German Communists, are described. The "anti-fascist" position of the German Democratic Republic and the shortcomings in the anti-fascist upbringing of the youth are noted. Evolutionary changes in the educational system of the German population are analyzed. Contradictory approaches to the interpretation of May 8 and the conflicts that arose in this context are considered. The emergence of sentiments defending the role of the German people during World War II and the accusation of Adolf Hitler of manipulating human consciousness using mass hysteria is noted. Emphasis is placed on the Soviet Union's contribution to the incitement of Nazi Germany's hostilities against other European countries. It is noted that the first roles in assessing the phenomenon of "liberation" were performed not by the Red Army, but by the Western Allies. It is emphasized that the central element of the foreign policy of the modern Federal Republic of Germany is the course for a strong united Europe. The inseparable connection between politics and history, which determines the development of society in the future, is considered.

Key words: World War II, fascism, politics, liberation, guilt, anti-fascism.

Ювілейна дата 75-річчя завершення Другої світової війни була позначена виступами багатьох відомих політичних діячів, адже йдеться про людську трагедію, жертви якої сягають понад 40 мільйонів загиблих. Хто відповість за ці відібрані життя? Чи підвів остаточну рису у визначенні провини Нюрнберзький процес? Чи можна притягнути до відповідальності саму історію? Чи усвідомив кожен із нас поняття особистої відповідальності за трагічні події XX століття? Якщо ні, то які уроки слід винести із історичного минулого?

Зокрема, на ці запитання у ювілейному 2020 р. намагався відповісти Президент РФ Володимир Путін у ряді виступів (це окрема тема для аналізу). Однак він виявився не єдиним, кого привернула тематика Другої світової війни. Так, у німецькому журналі Der Spiegel з'явилася стаття-колонка, написана міністром закордонних справ Німеччини Хайко Маасом у співавторстві із співголовою російсько-німецької комісії істориків Андреасом Віршінгом. Саме ця публікація й стане відправною точкою

нашого аналізу. Не в останню чергу завдяки формату публікації: досвід співавторства політика й історика як спроба поєднання наукового професіоналізму із політичним баченням поточного моменту. Такий симбіоз покликаний був піднести рівень культури історичної пам'яті. Свідчення цьому проглядається хоча б у самій назві статті: «Політика не може бути без історії» [1].

В контексті 75-річчя Великої Перемоги, як на нашу думку, було б продуктивно також розширити діапазон аналізу. Так, наприклад, у 1939 році Гітлер і Сталін були союзниками у війні проти Польщі. Однак в 1945 році Німеччина уже була поверженим агресором, а Радянський Союз – в числі держав-переможців. В якій мірі народам цих країн вдалося досягти «визволення» – одним подолати нацистське минуле, а іншим – сталінізм? Чи не в цьому полягає сутність поняття «політичної відповідальності» в контексті Другої світової війни?

Поняття політичної відповідальності стало одним із базових у ментальності повоєнної Європи, що винесла тяжкі й повчальні уроки історії. Тож не дивно, що звернення до цих уроків для Хайко Мааса – справа принципова. Так, у 2018 році інтерв'юер журналу Der Spiegel нагадав міністру, що у своїй інавгураційній промові той сказав, що пішов у політику через Освенцім. То ж як розуміти цю позицію? Відповідь міністра була такою: «Я шукав пояснення тому, як нацисти змогли привести Німеччину і увесь світ до такої катастрофи. Багато із того, що тоді відбулося, було настільки жахливим, що я просто не міг цього зрозуміти. І тому виникла глибока необхідність внести свій вклад у те, щоб подібне ніколи не повторилося. Я дійшов рішення взяти на себе політичну відповідальність». Цей вчинок – взяти на себе політичну відповідальність – впливав із розуміння Маасом того, що «зовнішня політика орієнтується на цінності й інтереси. Не завжди просто поєднати одне із другим. Але Німеччина після закінчення Другої світової війни завжди розглядала себе як миролюбна держава» [2].

Як відомо, поняття «політична відповідальність» утвердилось не в останню чергу завдяки діяльності відомого німецького філософа Карла Ясперса. Точкою відліку у парадигмі міркувань філософа стала трагедія Голокосту. Того злочину, якому не може бути жодного виправдання. Але, вважав Ясперс, визволення від гніту минулих гріхів може відбутися лише через духовний катарсис і переосмислення історичного досвіду в процесі внутрішнього покаяння й морального оновлення кожної окремої людини.

Сформульована Ясперсом проблема «провини й відповідальності» має свою історію. Так, згідно рішення Потсдамської конференції в окупаційних зонах союзників ударними темпами здійснювався процес «денацифікації». Однак були причини, через які цей курс зустрів серйозну протидію. Лише офіційних членів NSDAP (Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини) налічувалося близько 8 млн. осіб (а ще 4 млн. складали члени інших підпорядкованих організацій). І це була лише верхівка айсберга, оскільки агентура таємних служб поширювалася аж до рівня окремих будинків. Тож у 1945 р. понад чверть мільйона осіб з нацистським минулим було заарештовано, усі структури NSDAP були розпущені, а їхнім членам заборонялося обіймати державні посади. Для тієї частини населення, яке нібито нічого не знало про злочини гітлерівського режиму, було організовано примусові екскурсії в концтабори. Кожен повнолітній німець мав бути підданий ретельній процедурі перевірки. Лише в західних зонах окупації ці суди розглянули до 1949 р. близько 3,6 млн. справ. Однак сама процедура розгляду часто-густо набувала вигляду профанації: між підозрюваними панувала кругова порука – «якщо розкажеш про мене, я розкажу про тебе» [3].

Процес подолання нацистського минулого затягувався, у свідомості німецького обивателя панував хаос. Тим часом домінуюча теза Нюрнберзького процесу про «колективну відповідальність» була німцями назагал відторгнута. Більше того – понад третина із них дотримувалася думки, що націонал-соціалізм в принципі був хорошою ідеєю, хіба що погано

реалізованою. Жителі Німеччини загалом поринали у стан співчуття до самих себе, шукаючи аргументів для самовиправдання. Перебуваючи у пограничному стані своїх моральних і фізичних сил, вони відмовлялися визнати свою відповідальність за жахіття нацистського режиму.

І тоді на повний зріст постала проблема забезпечення належної інтелектуальної роботи з населенням, підвищення рівня культури національної пам'яті. З'явилася необхідність осмислити минуле, з'ясувати витоки і причини утвердження нацизму, опрацювати програму відродження країни. І тут ключову роль відіграв філософ Карл Ясперс. Саме він очолив суспільно-політичний дискурс, спрямований на опрацювання єдиного підходу до тоталітарного минулого і способів його подолання. Написана Карлом Ясперсом книга «Питання про провину» відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування самосвідомості німецької нації, що й стало відповіддю на кризу її ідентичності повоєнної доби [4].

Спроби пересічного обивателя уникнути подібного вчинку, обмежити горизонт своїх пошуків примітивним – «жити й не думати» – не могли призвести до духовного відродження. Те, що союзники осудили німців, зазначає Ясперс, виявилось значним політичним фактом, який, однак, не допоможе німцям у розв'язанні вирішальної проблеми – внутрішнього духовного відродження нації. Виступивши проти тези про «колективну провину» німецького народу, Карл Ясперс виділив чотири види провини, які мав усвідомити широкий загаль населення. Перший вид – кримінальна провина тих, хто здійснив злочини проти людяності. Цю провину вправі встановлювати лише суд. Другий вид – політична провина, суть якої зводиться до того, що «усі відповідальні за те, як ними правлять». Визначення цього виду відповідальності перебуває у юрисдикції переможця. Третій вид – провина, яка передбачає моральну відповідальність людини за її власні вчинки, навіть якщо вони здійснювалися за наказом згори. В цій ситуації вирішальну роль відіграє сумління людини і її моральні принципи,

які слід обговорювати в колі рідних і близьких. І, нарешті, четвертий тип – провина метафізична, що пов’язана із відмовою стати на перешкоді злочину, свідком якого ти став. На думку Карла Ясперса, насамперед ці дві сфери (моральна і метафізична) й відкривають врешті-решт для кожного індивіда можливість докласти сил задля справжнього відродження країни.

Отже, згідно парадигми Ясперса, ніхто не може звинувачувати увесь народ – ні німецький, ні будь-який інший – у колективному злочині й такій же колективній відповідальності. Доказуючи обмеженість і шкідливість тези про «колективну провину», Ясперс наполягав на тому, що назагал люди можуть нести лише чітко градуйовану – політичну, моральну та метафізичну – відповідальність, оскільки «кожна реальна зміна відбувається через окрему людину» [5].

Прикладом здійснення світоглядних зрушень у німецькому суспільстві в дусі парадигми Ясперса за минулих після розгрому нацизму 75 років може бути зазначена вище стаття Хайко Мааса і Андреаса Віршінга. Центральним відправним пунктом їхньої публікації в журналі *Der Spiegel* став концепт «визволення», уособлений з датою 8 травня 1945 року. Саме цей день поклав край трагічному ліку 40 мільйонів убитих. З точки зору сьогодення, 8 травня стало символом звільнення мільйонів людей, позбавлених прав і підданих переслідуванню, днем пам’яті жертв, уособленням перемоги над несправедливістю. Однак це визволення не відбулось відразу ж в день капітуляції Третього рейху. «В цей день, – пишуть автори колонки, – німці заплатили свою ціну за 30 січня 1933 року – за те, що не змогли самотійно звільнитися від націонал-соціалізму. Стоячи на руїнах німецьких міст, більшість дивилося в майбутнє із страхом і відчаєм. Потребувалось цілих 40 років, щоб Ріхард фон Вайцзекер затвердив тезу про німецьке «визволення», з котрим погодилась би більшість західнонімецького суспільства. Це стало можливим завдяки болісному подоланню злочинів націонал-соціалізму після Другої світової війни» [1].

Із поля зору Хайко Мааса і Андреаса Віршінга, як бачимо, зовсім випала та східна частина німецького народу, яка тривалий час перебувала під юрисдикцією НДР. Культура пам'яті тут формувалася в принципово інших умовах, а тому для нас важливо здійснити порівняльний аналіз визрівання колективної історико-політичної самосвідомості нинішніх німців до спільного прийняття чи відторгнення концепту «визволення». Покладемо в основу нашого аналізу те напрацювання, яке здійснив доктор історичних наук, науковий співробітник Німецького історичного інституту в Москві Маттіас Уль (інститут фінансується Міністерством освіти і науки Німеччини і спрямовує свою роботу на розвиток наукового співробітництва істориків Росії й Німеччини).

Насамперед Маттіас Уль звертає увагу на те, що окупація Німеччини військами союзників не стала безпосереднім актом «визволення від націонал-соціалістичної диктатури, але відповідала принципам війни й міжнародного права». Спершу кордони зон окупації були рухливими. Коли на початку липня радянські війська просунулись в райони на захід від Ельби, їх у містах і сільських громадах зустрічали члени Комуністичної партії Німеччини із гаслами «Хай живе Радянська Саксонія, майбутня радянська республіка». З боку радянських військ демонструвалося прагнення встановити діалог із антифашистами. Але, що принципово важливо, на відміну від країн Східної Європи, у стратегічній лінії СРСР щодо Німеччини на перших порах про визвольну місію офіційно не згадувалось. Йшлося лише про перемогу над Німеччиною [6].

Ініціатором концепту «визволення» стали німецькі комуністи на чолі з Вальтером Ульбріхтом: «Констатація того факту, що східні німці 8 травня були звільнені, аж до кінця існування НДР створювала щонайважливішу основу легалізації правління Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН)». Цей режим міг отримувати моральну вигоду із тези про «визволення». Згідно логіки СЄПН, Радянський Союз, поборовши націонал-соціалізм, тим самим забезпечив жителям Східної Німеччини свободу,

необхідну для зміни політичної системи. Поступово «визволення», здійснене Червоною Армією, перетворилося у засадничий міф створення Німецької Демократичної Республіки, що офіційно відмежувалася від ФРН. Відтак згідно рішення Народної палати НДР від 21 квітня 1950 року, день 8 травня було проголошено офіційним святом – Днем визволення. Коли 11 травня 1950 року Йосип Сталін офіційно поздоровив керівництво НДР з річницею «визволення німецького народу від тиранії фашизму», то тим самим він благословив День визволення як офіційно закріплений кульмінаційний пункт легітимації НДР.

Маттіас Уль звертає увагу на те, що популяризація пропагандистської історичної картини «визволення» була назагал позитивно сприйнятою громадськістю: «східним німцям це давало звільнення від власного минулого. Громадяни НДР жили в державі, яка визначала себе як «антифашистську» і засновники котрої декларували розрив з націонал-соціалізмом. Відтак ніхто в НДР більше не повинен був відчувати себе відповідальним за злочинний націонал-соціалістичний режим. Таким чином, у східнонімецькій державі поступово поширювалось уявлення про те, що нацисти були лише в Федеративній Республіці, тоді як населення Східної Німеччини завжди було побіч визволителів». Яскравим прикладом була відповідь учениці однієї із шкіл на запитання – «хто виграв Другу світову війну?». Відповідь була такою: «Радянський Союз і НДР». Таке виховання, зрозуміло, не сприяло формуванню критичного мислення щодо осмислення минулого в історичному контексті, оскільки в громадській думці не міг відбутися глибокий суспільний дискурс щодо націонал-соціалізму і його злочинів. Відтак подолання історичного минулого як духовного катарсису, очищення від гріхів минулого – в радянській зоні окупації не сталося [6].

Все це призвело до того, що в останні роки існування НДР дедалі частіше стали даватися взнаки недоліки у антифашистському вихованні молоді – наприкінці 1980-х років у Східній Німеччині було зафіксовано понад 800 неонацистів. У загальному підсумку Маттіас Уль робить висновок,

що «можливість справжнього і втіленого в життя антифашизму в НДР була просто упущена» [6].

Усвідомлення феномену «визволення» відбувалося в Західній Німеччині в принципово іншому руслі. 8 травня 1949 року Парламентська рада в Бонні ухвалила Основний закон (Конституцію). В цей день Теодор Хейс, що стане згодом першим президентом ФРН, висловив судження, що день 8 травня 1945 року вміщує в собі для кожного німця «найбільш трагічну й суперечливу парадоксальність історії», оскільки «ми одночасно врятовані й знищені». В цілому у Західній Німеччині у 1950-ті роки 8 травня 1945 року розглядалося як день тотальної поразки німців у Другій світовій війні, яку вони розв'язали, вели і програли. Тож про ніяке «визволення» тоді не йшлося.

Точка зору, що відбулося «визволення» не домінувала спершу і серед західних союзників. Так, в директиві JCS1067 Об'єднаного комітету начальників штабів американських Збройних сил від 26 квітня 1945 року зазначалось: «Німеччина буде окупована не з метою визволення, а як переможена ворожа держава». Поділ Німеччини і поява НДР підкріплювали сприйняття 8 травня як дня поразки. До того ж проблема депортації німців з територій по ту сторону Одера й Нейсе кидала тінь на 8 травня як відправну точку нової епохи. Хіба що політика денацифікації й перевиховання була вже в певній мірі суголосна з перспективою «визволення», принаймні давала якісь шанси на майбутнє. Хоча, як показало святкування в 1955 році офіційним Бонном завершення періоду окупації, в ЗМІ домінували такі кліше: Гітлер характеризувався як демон, теза про колективну провину відкидалася, а політика перевиховання, до якої вдавалися союзники, назагал критикувалася [7].

1960-ті роки стали перехідним періодом у переосмисленні Федеративною Республікою націонал-соціалістичного минулого. На той час виросло нове покоління, яке поділяло думку, що націонал-соціалістичний режим міг бути подоланий лише зовнішніми силами. Федеральний канцлер

Віллі Брандт, котрий вважав себе главою уряду не «переможеної», а «звільненої» Німеччини, виступив 8 травня 1970 року в Бундестазі з урядовою заявою. В такий спосіб офіційний Бонн вперше відреагував на 25 річницю цієї дати, пов'язавши свою позицію з бажанням встановити «добросусідські» відносини на усіх напрямках, в тому числі й на Сході. Колінопреклоніння Брандта перед пам'ятником жертвам повстання у Варшавському гетто стало ще одним свідченням певних кроків до подолання історичного минулого.

1980-ті роки стали для ФРН періодом гострого протиборства з історично-політичних питань, пов'язаних із проблемою самоідентифікації Німеччини в сучасному світі. Ставлення до 8 травня у 1985 році стало предметом гострих дискусій. Як заявив голова фракції ХДС/ХСС в Бундестазі Альфред Дреггер, радіти поразці Гітлера може кожен європеєць і демократ, а перемозі Сталіна – ні. Поляризація думок з приводу 8 травня досягла загрозливої гостроти. Ситуацію розрядила промова федерального президента Ріхарда фон Вайцзекера, в якій він наголосив: «Було важко швидко і чітко визначити орієнтири... Але, все ж, із кожним днем нам ставало все ясніше, і про це ми усі разом маємо сьогодні заявити, що 8 травня було днем визволення. Цей день визволив нас від людиноненависницької системи націонал-соціалістичної тиранії» [8].

На переконання Вайцзекера, немає такої людини, таких країн, які б могли претендувати на моральну досконалість. А уроки історії Другої світової війни показали, що на шляху до цієї катастрофи «рушійною силою став Гітлер. Він підбурював і використовував масову істерію. Слабі сили демократії не були спроможні зупинити його. Західні європейські держави, котрі, за словами Черчилля, «нічого не підозрювали, але й не були без вини», своєю слабкістю теж сприяли фатальному розвитку. Америка після Першої світової війни вдалась до ізоляції і в тридцяті роки не чинила жодного впливу на Європу».

А що вже стосується ролі Радянського Союзу, зазначав Вайцзекер, то її неможливо виправдати жодним чином: «23 серпня 1939 року було укладено німецько-радянський договір про ненапад. Додатковим секретним протоколом передбачалися умови очікуваного розділу Польщі. Цей договір було укладено з тим, щоб дозволити Гітлеру вторгнутися у Польщу. Керівництво Радянського Союзу повністю усвідомлювало цей факт. Кожній політично мислячій людині того часу було зрозуміло, що німецько-радянський договір означав вторгнення Гітлера в Польщу, тобто початок Другої світової війни. Це не применшує вини Німеччини, що стосується початку Другої світової війни. Радянський Союз був згоден з війною між іншими народами, щоб отримати свою частку здобичі. Але ініціатива виходила від Німеччини, а не від Радянського Союзу» [8].

Проте агресія Росії проти України в 2014 році внесла корективи у ставленні до політики Кремля. Показово, що на перші ролі в оцінці феномену «визволення» було винесено не Червону армію, а західних союзників. Так, в 2015 році голова Бундестагу Норберт Ламмерт дав таку оцінку 8 травня як Дню визволення: «Але це не був день німецького самовизволення. Наші думки й повага повинні бути спрямованими насамперед до тих, хто з велетенськими втратами поклав кінець націонал-соціалістичному пануванню терору – як в рядах західних союзників, так і на стороні Червоної армії». Щоправда, із свого боку міністр закордонних справ Вальтер Штайнмайер зазначив: «Росіяни, німці і всі народи Європи об'єднані спільним гаслом «Ніколи більше» й загальною відповідальністю за мир в Європі» [9]. Як на нашу думку, Штайнмайер, при всій повазі до нього, в даній оцінці видав бажане за дійсне: Володимир Путін у цей час уже жорстко дотримувався іншого гасла: «Если надо – повторим».

Усвідомлення й визнання цих моторошних сторінок історії, жодним чином не означає, що віднині можна підвести жирну рису під цією трагічною сторінкою німецької історії. Це було б не лише посміхом над жертвами минулих злочинів, але й позбавило б тим самим німецьку політику будь-якої

довіри. І не в останню чергу тому, що послідовна самокритичність і впевненість у собі взаємопов'язані. І Німеччина є свідком тому більше, ніж будь-яка інша країна.

Те, що співавторами статті у Der Spiegel стали політик Хайко Маас і професійний історик Андреас Віршінг, позначилось на такій принциповій їхній спільній позиції: «Для нас політика немислима без історії. Але який вигляд має зворотній зв'язок? Скільки політики «витримує» історія?». Своєрідну відповідь на ці запитання і дає їхня стаття в журналі Der Spiegel, де концепт «визволення» співвідноситься із знаменною датою 8 травня [1].

Привертає увагу те, що ці поважні автори закликають звернути увагу на німецьке минуле, зокрема на небезпеку ревізіонізму, що підмінює раціональне мислення національною міфотворчістю. І саме тому, а не з якоїсь моральної переваги, автори статті вважають за доцільне окреслити свою позицію в наші непрості часи, коли ті, що були піддані нападу, зображуються агресорами, а жертви агресії оголошуються злочинцями: «Спроби переписати історію отаким безчесним чином, до яких вдавалися впродовж останніх місяців, вимагають від нас пояснень, необхідність в яких, власне, не повинна була б виникнути з огляду на неспростовні історичні факти: нападом на Польщу Німеччина одноосібно розв'язала Другу світову війну. І Німеччина одноосібно несе відповідальність за злочини Голокосту, здійснені проти людяності» [1].

Автори переконані, що ті, хто нав'язує іншим народам злочинну роль, здійснюють несправедливість по відношенню до жертв, зловживають історією і розколюють Європу. Хайко Маас і Андреас Віршінг не конкретизують «Хто винуватий?», але пропонують «Як діяти». І знову таки вдаються скоріше до образної метафори, ніж до сьогоденної конкретики: «Але як утвердити 8 травня в європейській пам'яті так, щоб ця дата об'єднувала нас? Тут необхідні два моменти: готовність враховувати в нашій пам'яті точки зору інших – як біль жертв, так і відповідальність злочинців. І мужність проводити чітку межу між жертвою і злочинцем, між міфом й

історичним фактом. Працювати в цьому напрямі – ціль і місія німецької політики у ставленні до історії» [1].

Як нам видається, співавторство Хайко Мааса і Андреаса Віршінга, було задумане неспроста: якби стаття вийшла лише за підписом міністра закордонних справ ФРН, то її можна було б розглядати як офіційний документ, що передає точку зору як мінімум цього шановного відомства. В разі ж співавторства – ця публікація при бажанні може бути трактована лише як консолідована точка зору двох незалежних аналітиків.

Тепер же постала проблема: чи може міністр закордонних справ Німеччини ігнорувати цей політичний тренд, не зважаючи на позицію, наприклад, Польщі й країн Балтії щодо Росії? З одного боку, Хайко Маас зазначає: «В даний момент – надто важливий для майбутнього Європи – вкрай необхідно зберегти наших східноєвропейських сусідів у ЄС. Нам не можна створювати враження, що в Європі є держави двох сортів, що деякі країни там відсувають вбік і вони більш не відіграють жодної ролі. Бо інакше ми лише підігрємо антиєвропейські настрої у цих країнах і зробимо їх ще більш вразливими до спроб розколу ЄС ззовні» [2].

З другого боку, ставлення Хайко Мааса до Росії теж далеко не однозначне: «В нашій політиці стосовно Росії ми повинні орієнтуватися на реальність. Росія сама визначила своє положення у все більшій ізоляції від Заходу і частково у ворожості до нього. Росія діє, на жаль, все ворожіше: хімічні напади в Солсбері, її роль у Сирії й Східній Україні, хакерські атаки, в тому числі й на наше Міністерство закордонних справ. Тим не менше я... увесь час вказував на те, що ми повинні продовжувати діалог з Росією. Нам потрібна Росія, і не лише коли ми хочемо вирішити сирійський конфлікт. Але я повинен також враховувати і ту обставину, що більшість наших партнерів нині критично ставляться до Росії, а деякі сумніваються у можливості вести з нею діалог. В минулому вони іноді були готовими виступати разом з Німеччиною, але тепер вони запитують нас: ну й що це дало?». Уникаючи

прямої відповіді – Росія партнер чи загроза – Хайко Маас відповідає: «Росія стала надто складним партнером» [2].

Коли ж нині Хайко Маас виступив з ініціативою покласти відповідальність за розв'язання Другої світової війни лише на одну Німеччину, ситуація за такої парадигми докорінно змінюється. Відповідальність за минулі прорахунки й гріхи з усіх інших країн знімається, вони «звільняються» від проблеми подолання трагічного історичного минулого, а надзавдання щодо необхідності засвоєння уроків історії відпадає тим самим автоматично. За цих умов заклик міністра закордонних справ Німеччини – мати «мужність проводити чітку межу між жертвою і злочинцем, між міфом і історичним фактом» – якось не вселяє оптимізму й впевненості щодо готовності європейської політичної спільноти дійти згоди в цьому питанні на зазначених принципах. Тим більше, коли він сам уникає можливості конкретно назвати з одного боку – жертв, а з другого – злочинців. У підсумку складається враження, що коли Німеччина бере на себе одноосібну відповідальність – і за розв'язання Другої світової війни, і за Голокост – то тим самим з Росії списуються старі гріхи, що дає їй своєрідну індульгенцію на подальші злочини, спрямовані на підриив світового порядку.

Москва вважатиме, що Росія завжди є носієм щирої правди, коли вже навіть «міністр закордонних справ Німеччини Хайко Маас жорстко осадив східноєвропейських колег, які переписують історію Другої світової». А тому, виношують сподівання росіяни, «очевидно, німецький МЗС задумався над тим, що пора згортати історичні війни Східної Європи з Росією – поки ці війни не перейшли із минулого в майбутнє і не почали йти не зі Сходом, а із Заходом», адже, мовляв, у поляків до німців «історичних претензій чи не більше, ніж до росіян» [1]. Росія на вірному боці Історії, доказом чого є вражаючий факт, що Німеччина з нами. А невдовзі, дивись, і вся «стара Європа» раптом усвідомить вигоди для свого бізнесу, і віддасть перевагу своїм егоїстичним меркантильним інтересам, відсуваючи на задній план європейські цінності.

Поки що подібні прогнози, як на нашу думку, гріють душу імперським силам Росії. Як станеться в подальшому – залежатиме від багатьох обставин. Наразі маємо зважати на заяви міністра закордонних справ ФРН про недопустимість тверджень про наявність держав двох сортів у Європі. Тим більше, що така позиція супроводжується суворим попередженням з боку Хайка Мааса: «в майбутньому ми поставимо виплати із бюджету ЄС у залежність від дотримання верховенства права в тій чи іншій державі. Фундаментальні цінності ЄС не можуть бути об'єктом торгу» [2].

А тим часом питання про «агресора» і «жертву агресії» так і не знято з порядку денного. Взяти хоча б такий епізод: 23 січня 2020 року президент Єврокомісії Урсула фон дер Ляйєн, президент Європейської ради Шарль Мішель і голова Європейського парламенту Девід Сассолі виступили із спільною заявою напередодні 75 річниці звільнення концтабору Аушвіц-Біркенау (Освенцім). Насамперед у цій заяві увагу привернула констатація того, що «визволили» нацистський табір «війська союзників». З формальної точки зору тут ніби все правильно, адже Червона армія СРСР була складовою частиною військ союзників антигітлерівської коаліції. Однак, коли глянути з іншого боку, лідери об'єднаної Європи постарались уникнути згадки про збройні сили країни, спадкоємці котрої наразі здійснюють агресію на Сході України. У нинішній іпостасі агресора росіяни не можуть сподіватись на ореол тих воїнів-визволителів, як про це сказано у заяві трьох лідерів: «Сімдесят п'ять років тому війська союзників звільнили нацистський концентраційний табір Аушвіц-Біркенау (Освенцім). Вони зупинили таким чином найбільш жахливий злочин в історії Європи – сплановане знищення євреїв. Шість мільйонів єврейських дітей, жінок і чоловіків було вбито, як і мільйони інших ні в чому не повинних людей, включаючи сотні тисяч циган, було страчено за ознакою етнічної належності» [10].

Можна зрозуміти лідерів Європейського союзу. Чи могла б європейська спільнота сприйняти цей текст заяви, якби замість «війська союзників» було написано «воїни Червоної армії» і далі – «зупинили таким

чином найбільш жахливий злочин в історії Європи – сплановане знищення євреїв»? На думку Олексія Міллера «за інших обставин на це б не звернули уваги, адже Червона армія була частиною сил союзників, але в отруйній атмосфері відносин Росії з «колективним Заходом» кидається в очі, що згадувати Червону армію і росіян в позитивному контексті у лідерів ЄС уже не виходить» [11].

То ж чому навчають уроки історії? Насамперед тому, що «визволення» не є одномоментним актом з боку переможця, а тривалим (впродовж довгих десятиліть) процесом звільнення свідомості кожної окремої людини від тягара злочинів історичного минулого, набуття кожним громадянином почуття «відповідальні за те, як ним правлять» (Ясперс). Більше того, має відбутися зміна поколінь, допоки не з'явиться нова генерація молоді, яка візьме на себе політичну відповідальність за недопущення повторення злочинів минулого – «nevermore». Ця генерація не несе відповідальності за минулі події, але цей контингент молоді відповідає за те, який урок буде винесено із переосмислення минулого. Так само старше покоління, не шукаючи спасіння в утопічних ідеях, має передати молоді досвід тверезого і об'єктивного ставлення до історичної правди.

Як зазначив президент Німеччини Франк-Вальтер Штайнмайер з нагоди 75-річчя закінчення Другої світової війни в Європі, 8 травня 1945 року знаменувало собою кінець у його країні націонал-соціалістичної тиранії, нічних бомбардувань і маршів смерті, кінець здійснених німцями злочинів, що не мають аналогів, а також розриву із цивілізацією, що знайшло свій вираз у Голокості. Хотілось би особливо відзначити таку тезу його виступу: «Це був день визволення...Тоді нас звільнили, сьогодні ми маємо звільнити самі себе. Від спокуси нового націоналізму, від чарівності авторитарного правління, від недовіри, протекціонізму й ворожнечі між народами. Від ненависті й цькування, від ксенофобії й презирства до демократії – оскільки це все не що інше, як старі злі примари в новому обличчі». Федеральний президент подякував колишнім воєнним супротивникам, а нині союзникам за

звільнення від націонал-соціалізму: «Звільнення мало прийти ззовні – аж надто глибоко країна була занурена у своє власне лихо, в свою провину». Врешті-решт німці самі здійснили своє «внутрішнє визволення»: «Це був довгий, болісний шлях. Переробка й усвідомлення співучасті у скоєному, болючі питання в сім'ях і між поколіннями, боротьба проти замовчування та відгороджування» [12].

Як засвідчує характер суспільного розвитку, жодна країна в світі, а тим більше жоден політичний лідер, не можуть претендувати на моральну виключність і політичну досконалість. Що вже говорити про окремих пересічних людей. Українці винесли уроки Другої світової війни як люди, і як люди залишаємось в небезпеці: Володимир Путін недвозначно підтримує поширене в Росії гасло «Если надо – повторим». Так, у своїй промові після анексії Росією Криму російський президент переконував світову громадськість, що захист етнічних росіян був законною причиною його вторгнення в Україну. Проведемо паралель: таким же було й виправдання аншлюсу Австрії й захоплення частини Чехословаччини нацистською Німеччиною у 1938 році. Порушивши кордони України, Путін лицемірно заявляє: «ми не посварилися з Україною, у нас розійшлися погляди з тими, хто сьогодні перебуває при владі в Україні. А Україна, український народ як був нашим братнім народом, так і залишиться на століття» [13].

Все це, на превеликий жаль, засвідчує, що «визволення» Росії від спадщини сталінізму не відбулося – ні на офіційному, ні на масовому рівні. Представники влади сучасної Росії як і раніше не готові об'єктивно оцінювати відповідальність радянського режиму за розв'язування Другої світової війни й масові злочини проти народів Європи, Росії й сусідніх із нею країн. Здійснювана нині Росією війна історичної пам'яті спрямована на те, щоб обілити трагічне радянське минуле, стерти із колективної пам'яті той факт, що під час Другої світової війни Сталін і Гітлер вдалися до змови один із одним. Паралельно здійснюються спроби утвердити в свідомості світової громадськості версію про те, що Радянський Союз приніс «визволення»

народам Європи. Все це, мовляв, надає їй карт-бланш на свою зону відповідальності в Східній Європі, оскільки Європейський Союз є близьким до розпаду. Наразі ЄС у 2013 році російським урядом вперше було визначено в ролі противника.

У загальному підсумку можна стверджувати, що в нинішній війні історичної пам'яті історичний наратив використовується в якості інструмента поточної політики. І в цьому немає нічого принципово нового. Хіба що риторичним залишилося запитання, поставлене Хайко Маасом і Андреасом Віршінгом: «Скільки політики «витримує» історія?». І скільки ще буде витримувати? – додаємо ми.

Список використаних джерел та літератури

1. Хайко Маас и Андреас Виршинг: нет политики без истории. URL: [// historyrussia / sobytiya / istoricheskaya-pravda. html](http://historyrussia / sobytiya / istoricheskaya-pravda. html).
2. Хайко Маас: Хочу как можно быстрее вдохнуть новую жизнь в «нормандский формат» – 112 Украина. URL: [https://112/ua/interview/hochu-kak-mozhno-bystree-vdochnut-povuyu-zhizn-v-normandskiy-format-441955. html](https://112/ua/interview/hochu-kak-mozhno-bystree-vdochnut-povuyu-zhizn-v-normandskiy-format-441955.html).
3. Коллективная ответственность. URL: [https://www.svoboda.org/a/28063225. html](https://www.svoboda.org/a/28063225.html).
4. Рулинский В. В. «Проблема вины» в трудах Карла Ясперса. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-viny-v-trudach-karla-yaspersa>.
5. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. Москва. Прогресс, 1999. 121 с.
6. Уль Маттиас. 8 мая в немецкой культуре памяти. Не забудем, но простим? *Образ войны в культуре и исторической памяти*. Москва: Фонд развития и поддержки Международного дискуссионного клуба «Валдай», 2020. С. 30–31.
7. Антисемітизм у Німеччині: приводи різні, мотив один. URL: <https://www.dw.com/uk/Do%20B0%20>.
8. Рихард фон Вайцекер. Президент Федеративной Республики Германия. Речь, произнесенная 8 мая по случаю сорокалетия окончания Второй мировой войны. URL: <https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Downloads/DE/Reden/2015/02/150202-Rvw-Rede-8-Mai-1985-russi>
9. Германия решила «свернуть» исторические войны Восточной Европы с Россией. URL: [https://it.sputniknews.ru/columnists/20200510/12091427/Germaniya-reshila-svernut-istoricheskie-voyny-Vostochnoy-Evropy-s-Rossiey. html](https://it.sputniknews.ru/columnists/20200510/12091427/Germaniya-reshila-svernut-istoricheskie-voyny-Vostochnoy-Evropy-s-Rossiey.html)
10. Лидеры ЕС обнародовали совместное заявление к 75-й годовщине освобождения Аушвица. URL: [https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2861732-lidery-es-obnarodovali-sovmestnoe-zaavlenie-k-75j-godovsine-osvobozhdenia-ausvica / html](https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2861732-lidery-es-obnarodovali-sovmestnoe-zaavlenie-k-75j-godovsine-osvobozhdenia-ausvica/html)
11. Миллер А. Войны памяти вместо памяти о войне. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/05/05/85240-voyny-pamyati-vmesto-pamyati-o-voyne>
12. Президент ФРГ Поблагодарил союзников за освобождение от нацизма. URL: <https://www.dw.com/ru/D0%20BF%20D1%20>.

13. Володимир Путін заявив, яку долю підготував Україні після захоплення Криму і Донбасу. URL: <https://politeka.net/uk/world/271518-putin-progovorilsya-kakuyu-uchast-podgotovil-ukraine-ostanetsya-na-veka-nashim>

«ІСТОРИЧНИЙ МІФ» ТА ФОРМИ ЙОГО ЕКСТРАПОЛЯЦІЇ У СУСПІЛЬНУ СВІДОМІСТЬ СУЧАСНОГО ТУРКМЕНИСТАНУ

В статті розкривається сутність і зміст «історичного міфу» та основні форми його екстраполяції у суспільну свідомість населення сучасного Туркменістану. Автор статті також звертає увагу на основні соціальні функції, які виконує «історичний міф» у суспільно-політичному житті туркменського народу. Зокрема наголошується, що формування і пропаганда історичних міфів відображають прагнення правлячої верхівки Туркменістану прискорити процес консолідації туркмен в єдину націю та усвідомлення ними своєї власної національної ідентичності. Крім того, пропаганда історичних міфів повинна значною мірою легітимізувати нинішній правлячий авторитарний режим Туркменістану та сформувати серед широкого загалу туркмен шанобливо-лояльне ставлення до діючої влади, віру в правильність обраного нею політичного курсу.

Ключові слова: міф, історична традиція, традиціоналізм, Іслам, ідентичність, Рухнама, Туркменістан.

Tsapko O.

“Historical Myth” and the Forms of Its Extrapolation into the Public Consciousness of the Population of Modern Turkmenistan

The article reveals the essence and content of the "historical myth" and the main forms of its extrapolation into the public consciousness of the population of modern Turkmenistan. The author of the article also pays considerable attention to the disclosure of the main social functions performed by the «historical myth» in the socio-political life of the Turkmen nation. In particular, it is emphasized that the formation and propaganda of historical myths reflect the desire of the ruling elite of Turkmenistan to accelerate the process of consolidation of Turkmen into a single nation and their awareness of their own national identity. In addition, the propaganda of historical myths should largely justify the current ruling authoritarian regime of Turkmenistan and form among the general Turkmen respectful-loyal attitude to the current government, faith in the correctness of its chosen political course.

Key words: myth, historical tradition, traditionalism, Islam, identity, Rukhnama, Turkmenistan.

Проблема «історичного міфу» на сьогоднішній день є однією з найбільш актуальних і злободенних. В цьому відношенні слушною є, як на наш погляд, думка Дж. Кемпбела, який зазначав, що «за всіх часів і обставин, у всіх куточках населеного людьми світу процвітали їхні міфи, й були вони живим натхненням для всього, що тільки могло явитися з діяльності людського тіла чи розуму» [1, с. 7]. Розглядаючи міф з позиції його

історичності, мислитель наголошував, що міф для історії слугує своєрідним «таємним отвором, через який невичерпні енергії космосу виливаються у вияви людської культури. Релігії, філософії, мистецтва, суспільні форми людини первісної та історичної, відкриття в науці та технології, ба навіть сновидіння, що псують нам сон – усе це випари з кипучого, основоположного, магічного казана міфу» [1, с. 7].

За своєю внутрішньою сутністю міф є явищем багатограним та складним. Протягом всієї історії міф еволюціонує та змінює своє функціональне навантаження, а це в свою чергу дозволяє нам не лише краще зрозуміти феномен людської цивілізації, але й використовувати це знання при вирішенні сучасних ідейно-політичних і соціально-економічних проблем різних народів та націй.

XX століття відкрило нову сторінку в інтерпретації історичного міфу, оскільки в цей час видатні науковці та мислителі Дж. Фрейзер, Б. Малиновський, З. Фройд, К. Юнг, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, Е. Кассирер, Р. Барт та інші запропонували визначальні наукові засади трактування міфу. Власне тоді з міфом почали пов'язувати первні людської свідомості, буття, пошук витоків культури, значно тіснішим став зв'язок міфу з ідеологією та суспільною психологією [2, с. 368].

До міфології саме в XX столітті великий інтерес почали виявляти ідеологи та політики, які широко використовували міфи та міфологічні символи, у тому числі релігійні. Поряд з релігійною міфологією поширення набувала міфологія ідеологічна, і не лише в тоталітарній державі, де вона найбільше помітна, але й у будь-якій іншій, де вона функціонувала переважно у латентному вигляді або перетвореній формі, наприклад, у рекламі.

Парадокс полягає в тому, що в сучасному світі «сакралізація» соціуму, безмежне поклоніння перед ним і створюваними ним міфами також абсолютні, як у давнину, але тепер вони набувають інших культурних форм. Міф є феноменом не лише соціокультурним, багато в чому залежним від

культурного контексту історичної доби, але й феноменом психологічним, оскільки виступає засобом соціальної самоідентифікації індивідів і суспільства. Як стверджує Л. Воєводіна, «міф виступає як джерело масової енергії, її згусток, він здатний мобілізувати великі групи людей до певних дій, чи це виконання релігійного ритуалу, революційний рух, вибори президента чи здійснення престижної покупки під впливом реклами або привабливості лейбла» [3, с. 134].

Отже, у міфі концентрується певне світорозуміння, що автентичне для цієї культури та не потребує доказів. Виходячи із зазначеної характеристики, особливо важливе місце займає міф у процесі формування національної ідентичності різних етнічних спільнот, особливо це стосується тих націй і народностей, в яких націотворчий процес має незавершений характер. До таких націй відноситься і сучасна туркменська нація.

В пропонованій статті ми ставимо за мету з'ясувати місце і роль історичного міфу у процесі консолідації сучасної туркменської нації, а також визначити форми його екстраполяції у масову свідомість широкого загалу населення на прикладі Республіки Туркменістан.

Слід зазначити, що довгий період часу населення нинішнього Туркменістану не мало власної держави, а різні етнічні групи вважалися підданими хівинських ханів, бухарських емірів та іранських шахів. Однак таке підданство часто носило номінальний характер і фактично туркменські племена були самостійними і проводили незалежну зовнішню політику. Зокрема, це передусім стосується землеробських етнічних спільнот, які населяли оазиси Мерв та Геок-Тепе. На користь вищезазначеного свідчить також і той факт, що туркмени, в порівнянні з іншими центральноазіатськими народами, найпізніше визнали над собою владу Російської імперії в XIX столітті [4, с. 134].

Слід зазначити, що саме завдяки їх героїчній боротьбі перші три спроби російської армії заволодіти Хівинським ханством, а саме в 1717-1718 рр., 1740-1747 рр. та 1839 р. були невдалими. Під час четвертого походу

російської армії на Хіву в 1879 р. на чолі з генералом фон Кауфманом, росіяни задіяли величезну кількість військової сили, яка нараховувала 13 000 військових та значну кількість артилерії. Однак, навіть після захоплення ними Хіви опір туркмен не припинився. Вершиною героїзму туркменського народу у боротьбі з Росією по праву вважається битва за фортецю Геок-Тепе в 1879 р. В цій битві, добре споряджена російська армія генерала Ломакіна зазнала поразки від погано озброєного туркменського війська, в якого була лише одна гармата. Хоча 12 січня 1881 року російській армії вдалося заволодіти Геок-Тепе, туркменські племена і надалі продовжували боротьбу [5].

Вищезазначені історичні події активно використовуються нинішньою владою Туркменістану у процесі патріотичного виховання сучасної туркменської молоді.

Після проголошення незалежності Туркменістану у жовтні 1991 р. для цієї держави, як і для інших країн центральноазіатського регіону, виник певний інституційно-правовий вакуум, який швидко заповнився неформальними відносинами й інститутами. Діючі системи особистих зв'язків являли собою суттєвий компонент традиціоналізму, архаїчності політики, що суперечить модерновій інституційній структурі. Самі ж регіонально-кланові зав'язки в Туркменістані склалися історично і були засновані переважно на основі родинних зв'язків і принципах земляцької єдності. Слід виділити п'ять великих локальних субетнічних районів республіки, зокрема народи теке (текінці), що переважають у центральній частині (у тому числі й Ашгабаті), йомуди (ємуди) – у західній, салири і сарики – у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари – вздовж середньої й верхньої течії Амудар'ї і човдури – що населяють Дашховузький і північ Лебапського велаятів [6, с. 250].

Впродовж століть «долинний» («оазисний») патріотизм відіграв ключову роль у процесах соціалізації та ідентифікації населення республіки. На сьогоднішній день, зазначений чинник продовжує і надалі відігравати

визначальну роль у житті сучасного Туркменістану. Загалом, нинішньому суспільно-політичному життю сучасного Туркменістану притаманні наступні характеристики:

- значний ступінь присутність у житті Туркменістану регіонально-кланових зв'язків, що призводить до посилення авторитарних методів ведення політики;
- вплив ісламу, як фактору цивілізаційного та духовно-культурного впливу на сучасну політику Туркменістану;
- прагнення правлячої еліти Туркменістану прискорити процес консолідації туркмен в єдину націю, усвідомлення ними своєї національної ідентичності;
- сакралізація державних лідерів і встановлення режиму їх практично необмеженої влади;
- культивування патерналістського типу політичної свідомості громадян тощо [7, с. 346].

Як на нашу думку, саме через регіонально-кланові зв'язки рівень національної самосвідомості туркмен залишається низьким, незважаючи навіть на існування єдиної держави, що ще більше актуалізував проблему формування чинною туркменською владою спільного історичного міфу для всіх туркмен, як одного з головних консолідуючих чинників.

В цьому відношенні слід зазначити, що однією із суттєвих характеристик історичного міфу є його поліфункціональність. Міф є історично змінним феноменом, тому його функції впродовж століть змінюються разом із зміною культурних епох. Функції міфу були об'єктом розгляду багатьох учених різних наукових шкіл – кожна з них у різні періоди пропонувала свій перелік функцій.

Для туркменського суспільства найважливішими були дві функції міфу – соціально-інтегративна та нормативно-регуляторна. У межах соціально-інтегративної функції за допомогою історичного міфу у Туркменістані відбувається процес інтеграції індивідів у соціум. Глибинна суть міфу як

«антропологічного феномену» [3, с. 402] полягає в тому, що він є первинною формою усвідомлення світу й безпосередньо впливає на соціалізацію людини на різних її етапах. Саме соціально-інтегративна функція міфу відповідає за організацію цілісності колективу через самоідентифікацію індивіда із соціальною спільнотою, державою, природою, історичними подіями заради усвідомлення себе частиною єдиного живого організму. Міф постає тут як основний засіб соціального зв'язку між людьми, форма організації та регулювання, що дозволяє чинити спільні дії для досягнення мети свого існування. Ця функція мала конструктивний характер для встановлення людської соціальності, для закріплення в міфі та соціумі установок на подолання залежності від природи. У сучасних умовах вона забезпечує групову свідомість колективу для досягнення певного колективного успіху (через повне поглинання індивіда) [2, с. 370].

Наступною важливою функцією історичного міфу є нормативно-регуляторна функція. Історична міфологія підміняє суспільні та правові інституції туркменського суспільства, які ще знаходяться на стадії свого становлення, закріплює порядки та звичаї, увічніює та оберігає їх. При цьому суттєву роль історичний міф відіграє у первинній соціалізації людини, задовольняючи за допомогою емоційно-ціннісних уявлень суттєві потреби в освоєнні світу. Але й під час вторинної соціалізації, у формальній системі освіти, відбувається боротьба між усталеними в суспільній психології міфами – ірраціональними та раціональними формами свідомості (наука, філософія, мистецтво, мораль), що становлять зміст процесу творення особистості.

Необхідно зазначити, що у результаті культурно-антропологічних і структурно-семіотичних досліджень стала очевидною саме регуляторна функція міфу як одного з найважливіших механізмів організації соціального, господарського та культурного життя колективу [9, с. 21-29]. Міф задовольняє потребу в цілісному знанні про світ, організовує та регламентує життя суспільної людини (на ранніх етапах історії – повністю, на пізніших –

разом з іншими формами ідеології, наукою та мистецтвом). У сучасній культурі міфологічні уявлення не зникають, а трансформуються, адаптуючись до нової культурно-історичної ситуації. При цьому, як доводять дослідники К. Аймермахер, Ф. Бомсдорф, Г. Бордюков [10], релігійна культура виявляється однією зі сфер, у яку міфологічні компоненти вписуються особливо органічно. Нормативно-регуляторна функція міфу закріплює традиціоналізм як норму постійності колективних міфів, фактично вона спрямована на виправдання існуючих ритуалів і норм.

Окрім вищезазначених функцій, важливу роль відіграє також і сакральна функція історичного міфу, у відповідності з якою міф перетворюється на один з трьох базових типів світогляду (нарівні з релігією та наукою). Він створює на основі колективно-несвідомої творчості комплексну картину світу, яка цілісно заповнює свідомість людини.

Слід вказати також мнемонічну функцію – міф відіграє роль пам'яті, виступає засобом і способом спілкування, духовні цінності транслиуються і горизонтально від однієї групи, племені до інших, і вертикально – від одного покоління до іншого. Мнемонічна функція міфу сприяє збереженню культурних стереотипів, життєздатних у конкретному культурному середовищі. Міф розуміється тут як певна організована система образів, вражень навколишнього середовища. Ця функція виникла при переході від емоційного до чуттєво-практичного освоєння дійсності, розвивала уяву людини та забезпечувала її асоціативно-несвідоме спілкування зі світом як носія колективної традиції, думки, цінностей. Функція пам'яті послаблюється, бо міф деперсоналізується, відмежовується від оповідача, стає частиною письмового тексту. З появою письма ця функція перетворилася на комунікативну (міф став письмовою зв'язковою ланкою епох і поколінь), однак залишки її частково збереглися [2, с. 372]. В умовах сучасного Туркменістану ця функція відіграє значущу роль у менталітеті суспільства щодо збереження культурних стереотипів.

Зрештою, моделююча функція – міфологія відіграє роль оригінальних зразків або моделей, за якими будується поведінка людини, її свідомість і життя. Міфологічні образи виконують роль уявлень про якості або вчинки, що їх в іншій формі уявити не можна

Всі вище перелічені функції історичного міфу активно використовуються у сучасному Туркменістані. Саме формуючи історичний міф сучасне керівництво Туркменістану прагне «відшукати» ідеї, традиції національної державності та культури, які доводили б спільність походження та подальшого історичного розвитку туркмен як нації. Однак, трактування історичного міфу часом носить тенденційний та заідеологізований характер. В цьому відношенні цікавою для нас є думка Д. Жетпісова та Т. Хабієва, які зазначають, що «минуле одягають у підкреслено національний одяг, але виготовлений він сучасними дизайнерами і у справжньому минулому навряд чи його носили. Міфологічні картини історії, що виникають унаслідок цього, часом приймають зовсім чудернацькі форми, але за ними стоять реальні інтереси й потреби людей, їхні страхи й надії [11].

Одним з таких проявів формування історичного міфу в Туркменістані є написана і видана в 2001 р. першим президентом Туркменістану С. Ніязовим книга «Рухнама» (Книга духу – туркм.). В цій книзі було вперше сформовано історичний міф про Огуз-Хана як спільного предка для всіх туркменів. Зокрема зазначається, що «сьогодні ми (туркменський народ), прийнявши естафету предків, зводимо свою нову державу, суть якої в цій спадкоємності. Віддавши належне всім попереднім державним утворенням, відродивши їхні історичні назви, вона відродила сам дух історії, воскресила дух нашого великого предка Огуз-Хана», який жив 5 тис. років тому [12, с. 45].

Стосовно виникнення туркменської нації, то у творі зазначається, що у Огуз-хана було шість синів, кожен з яких мав 4 сина, а породжені цими синами 24 внука Огуз-хана стали прабатьками 24 туркменських племен. Тут слід зазначити, що саме прославлення образу Огуз-Хана як збирача

розрізнених туркменських племен відображає потребу нинішньої влади Туркменістану в консолідації туркменів як нації.

На сьогоднішній день «Рухнама» – головна книга туркменського народу. Вона підводить своєрідний історичний підсумок історичної діяльності туркмен, розповідає про складі їх розуму, звички, традиції, звичаї, бажання і наміри туркменського народу. «Рухнама» складається з двох частин. І якщо одна частина книги розповідає про глибинне минуле народу, не займане поглядом науки, то інша її частина – про його майбутнє [12]! Метою книги є створення позитивного образу туркменського народу, героїко-поетичне переосмислення його історії, огляд звичаїв туркменів і визначення моральних, сімейних, соціальних та релігійних норм для сучасних туркменів в їх повсякденному житті. Вперше «Рухнама» була опублікована 12 вересня 2001 року туркменською мовою. За п'ять років, з 2001 по 2006 роки, книга була видана на сорока мовах світу.

Книга складається з моральних настанов і філософських роздумів, що перемежовуються легендами й історичними екскурсами. В книзі туркмени як нація наділяються двома чеснотами: натхненням і цілісністю («Моє головне філософське кредо – цілісність»), а через категорію цілісності розуміється дух як принцип згуртованості, єдності (туркм. *Agzybirlik*). Зокрема в книзі доводиться ідея, що люди є цінністю не самі по собі, а як частини єдиного цілого, а сама ж нація – це одна з форм вираження цієї цілісності.

Значне місце в «Рухнамі» відводиться питанням моралі. Зокрема різні моральні якості приписуються різним категоріям людей: юнакам – честь, дівчатам – сором, молодим – вихованість, літнім – серйозність. Спільними якостями названі терпіння, добросусідство (гоншиокара), вірність слову і працьовитість – саме цим якостям туркмен навчив Нуха через свого сина Ясина та визначив дев'ять правил домашнього виховання:

1. поважай старших,
2. люби молодших,
3. шануй батьків,

4. охайно одягайся,
5. зберігай у будинку тільки те, що зароблено своєю працею,
6. утримуй житло в чистоті,
7. захищай близьких,
8. бережи натхнення,
9. наряджай дівчат [12].

Саме ім'я «туркмени» в «Рухнамі» зводиться до «туркіман» (родом зі світла). Головні символи туркмен – це килими і скакуні. Туркменам приписується створення 70 держав (туркм. Döwlet), в тому числі Маргіани, Парфії, Газневидів, Великої імперії сельджуків, Ак-Коюнлу. Також їм приписується винахід колеса. Однак 300 років тому почалося моральне падіння туркмен, зникла довіра. «Народ став втрачати себе як націю», розділившись на племена [12].

Важливу роль у формуванні історичного міфу відводиться також і ісламу. Зокрема в тій же «Рухнамі» зазначається, що віра в Бога (Аллаха), який посилав різних пророків (Мойсей, Давид, Ісус, Мохаммед), є вагомим чинником морального виховання людства, хоча присутні і пантеїстичні моменти («все суще наділене духом»). На сьогоднішній день, про роль ісламу у формуванні національної єдності говорять як державні діячі, так і мусульманське духовництво, незважаючи навіть на те, що згідно з Конституцією Туркменістан є світською державою [12].

Закладені в Рухнамі історичні міфи та символи активно пропагувалися в Туркменістані в останні роки життя С. Ніязова, а «Рухнама» стала обов'язковою для вивчення у туркменських навчальних закладах всіх рівнів. Пропаганда історичних міфів також здійснювалася на туркменському телебаченні. С. Ніязов, з метою пропаганди «Рухнами», дозволив написи окремих її текстів на стінах мечетей, що викликало обурення і незадоволення з боку ісламських духовних лідерів, які стверджували, що настінні написи повинні містити лише тексти з «Корану».

Слід також зазначити, що за життя С. Ніязова знання «Рухнами» перевірялося при прийомі на будь-яку роботу і навіть при отриманні водійських прав. Місяць вересень був перейменований в «Рухнаму», а всі іноземні фірми в обов'язковому порядку перекладали «Рухнаму» на мову своєї країни. Так, «Рухнама» була перекладена німецькою (за рахунок компанії Daimler Chrysler), татарською (за рахунок КамАЗа) і ще 40 мовами світу. Українською видання «Трактату про духовність» у 2003 році спонсорувало НВО ім. Фрунзе (Суми) – виробник газотранспортного обладнання, чий ринок збуту значною мірою був зосереджений у Туркменістані [13].

Ситуація з пропагандою історичних міфів в Туркменістані змінилася після приходу до влади Г. Бердимухамедова [14, с. 465]. Так, у 2010 р. Г. Бердимухамедову, за ініціативи Ради старійшин, було присвоєно титул Аркадаг (Покровитель). Нинішній керманіч Туркменістану, так саме як і його попередник, теж намагається створювати нові міфи. При цьому творчість Г. Бердимухамедова вирізняється різноманітністю жанрів та тем – починаючи з філософських та медичних трактатів і закінчуючи текстами про конярство. Про це красномовно свідчать лише назви книг, які були видані під його авторством, зокрема «Ім'я добре і нетлінне» (книга присвячена його діду – Бердимухамеду Аннаєву), «Туркменія – країна здорових і високодуховних людей», «Ахалтекинець – наша гордість та слава», «Політ небесних скакунів» тощо [14, с. 465].

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що на сьогоднішній день влада Туркменістану приділяє значну увагу екстраполяції історичних міфів у масову свідомість сучасного населення Туркменістану. Формування і пропаганда історичних міфів також відображають прагнення правлячої верхівки сучасного Туркменістану «знайти» спільні для всіх туркмен ідеї, традиції національної державності та культури, що повинно прискорити процес об'єднання та консолідації туркмен в єдину націю, усвідомлення ними своєї власної національної

ідентичності. Крім того, завдяки своїй поліфункціональності, історичні міфи повинні значною мірою легітимізувати нинішній правлячий авторитарний режим Туркменістану та сформувані серед широкого загалу туркмен шанобливо-лояльне ставлення до діючої влади, віру в правильність обраного нею політичного курсу.

Список використаних джерел та літератури

1. Кемпбел Дж. Герой із тисячею облич. Київ: Альтернативи, 1999. 392 с.
2. Костюк І. Міф, як соціальний феномен: функціональне навантаження. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2010. Вип. 21. С. 367-378.
3. Воеводина Л. М. Мифология и культура. Москва: Институт общегуманитарных исслед., 2002. 384 с.
4. Сколов В. Н. Страна в Каракумах (Туркменистан: на пути постоянного нейтралитета). Одесса, 2002. 162 с.
5. Последняя битва генерала Скобелева. *Каспийский вестник*. 2020. 20 июля. URL: <http://casp-geo.ru/poslednyaya-bitva-general-a-skobeleva/>
6. Ляшенко Т. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. Київ: ПІЕНД, 2011. 288 с.
7. Международные движения в Центральной Азии: События и документы. Под ред. А.Д. Богатурова. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Издательство «Аспект Пресс», 2018. 560 с.
8. Гуревич П. С. Философская антропология. Москва: Вестник, 1997. 448 с.
9. Неклюдов С. Ю. Структура и функция мифа. *Мифы и мифология в современной России*. Под ред. К. Аймермахера, Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюкова. Москва: АИРО-XX, 2000. С. 17-38.
10. Чернышов А. Современная советская мифология. Тверь: РИКЦГР, 1992. 80 с.
11. Мишучков А. Специфика и функции мифологического сознания. *Credo New*. 2000. № 6 (24). С. 11-23.
12. Туркменбаши Сапармурат. Рухнама. Кн.2. Київ: Видавництво гуманітарної літератури, 2005. 434 с.
13. В Туркменістані припинили викладати у школах президентську «Рухнаму». Short. 2013. 08. URL: www.istpravda.com.ua.
14. Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія за ред. канд. іст. н., доцента А.Г. Бульвінського; передмова доктора історичних наук, професора, члена – кореспондента НАН України А.І. Кудряченка; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 560 с.

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УГОРЩИНІ: АКТУАЛЬНІ КОНФЛІКТНІ ВИМІРИ

Висвітлено основні чинники, що впливають на формування колективної пам'яті сучасної угорської нації. Проаналізовано пов'язані з цим особливості наявних у країні меморіальних практик. Виявлено найбільш контрверсійні з погляду внутрішньої та зовнішньої політики актуальні тематики у сфері історичної пам'яті.

Ключові слова: політика пам'яті в Угорщині, тріанонський синдром, колабораціонізм, Голокост.

Voznyuk P.

The Politics of Memory in Hungary: Current Conflict Dimensions

The main factors influencing the formation of the collective memory of the modern Hungarian nation are highlighted. The related features of the existing memorial practices in the country are analyzed. The most controversial topics in the field of memory in terms of domestic and foreign policy have been identified.

Key words: politics of memory in Hungary, Trianon syndrome, collaborationism, Holocaust.

З-поміж західних сусідів України чи не найбільш цікавий і, водночас, суперечливий приклад політики пам'яті демонструє Угорщина. Меморіальний контекст цієї країни визначається низкою чинників – як притаманних східноєвропейським націям загалом, так і специфічно угорських.

Контрверсійні, конфліктні аспекти колективної пам'яті угорців і меморіальної політики Угорщини привертають значну увагу наукового загалу. Відповідна тематика досить широко висвітлена у працях як сучасних угорських дослідників (А. Аг, П. Дьордь, Г. Д'яні, Є. Ковач, Ф. Лацо, А. Петьо, І. Ромшиц, К. Унгварі й ін.), так і низки зарубіжних фахівців (С. Бенаццо, О. Бетмакаєв, Р. Брубейкер, М. Копосов, М. Райнер, О. Стикалін, М. Тумі, М. Файшмідт тощо).

Як і у більшості країн Центрально-Східної Європи, в Угорщині залишається актуальною проблема подолання тоталітарної спадщини.

Угорщина другою серед посткомуністичних держав (після Латвії) законодавчо заборонила символіку тоталітарних ідеологій на своїй території (1993 р.). У 2000 р., під час першого перебування при владі партії Фідес (Fidesz), за використання комуністичних символів (серп і молот, червона зірка) запроваджено кримінальну відповідальність.

У країні було демонтовано всі скульптури соціалістичного періоду. Деякі з них стали експонатами музею просто неба «Мементо» в Будапешті, створеного у 1993 р. на замовлення міської влади.

Основну частину парку займає зібрання скульптур соціалістичного періоду історії Угорщини. Вхід до парку стилізований під фронтон античного храму і виготовлений із червоної цегли, демонструючи так подвійну природу меморіалу – історичну і художню. У одній ніші фронтона встановлено фігури Маркса та Енгельса, у іншій – Леніна. Територію парку-музею розділено на дві частини: парк статуй, офіційно названий «Вирок тиранії» (тут просто неба експонується 42 скульптурні композиції, демонтовані в Будапешті після падіння комуністичного режиму), і Площу свідків (концептуальним центром якої є репліка так званих «чобіт Сталіна», які стали символом угорської революції 1956 р. після того, як пам'ятник Сталіну знесли з п'єдесталу) [1, с. 431]. Створенням парку «Мементо» фактично було започатковано практику музеєфікації і, таким чином, символічного «закриття», «капсулювання» комунізму, що надалі поширилася іншими країнами Центрально-Східної Європи [2, с. 186].

Важливим напрямом меморіальної політики є відзначення пам'ятних дат, пов'язаних із трагічними сторінками тоталітарного минулого. Державним святом і вихідним днем є 23 жовтня – дата початку Угорського повстання 1956 р. проти прорадянського режиму. У 1989 р. цього ж дня припинила своє існування соціалістична Угорська Народна Республіка. Відтоді ця дата відзначається як День Республіки або (неофіційно) «день двох революцій». Жителі та гості угорської столиці можуть безкоштовно відвідати національний музей «Дім терору», присвячений пам'яті жертв

політичних репресій, взяти участь у численних меморіальних церемоніях – піднятті національного прапора на площі Кошута, символічному запаленні «Полум'я Революції», різноманітних заходах зі вшануванні пам'яті загиблих тощо. Ліберальна громадськість надає особливого значення героїчній участі в революційних подіях представників єврейської та ромської громад Угорщини. На державному рівні вшановується також пам'ять жертв тоталітарних режимів (23 серпня – день укладення пакту Молотова-Ріббентропа 1939 р.) та Голокосту (16 квітня – день початку репресій проти євреїв під час прямої нацистської окупації у 1944 р.).

Унаслідок неоднозначності статусу та ролі Угорщини у Другій світовій війні пам'ять про події воєнних років є внутрішньо контroversійною. У ставленні до подій Другої світової війни в посткомуністичну добу назагал домінує теорія «подвійної окупації», згідно з якою на зміну нацистському пануванню в середині 1940-х прийшов прорадянський режим, практично рівнозначний за своїми негативними наслідками для країни. Тож відповідальність за всі здійснені у воєнний час на території Угорщини злочини проти людства покладається на держави-окупанти – нацистську Німеччину і Радянський Союз.

Одним зі знакових меморіальних символів такого підходу став пам'ятник, встановлений у липні 2014 р. з ініціативи уряду Віктора Орбана в центрі Будапешта: статуя архангела Гавриїла, що зображає «безневинну» Угорщину, яку атакує агресивний орел – символ нацизму. Монумент покликаний нагадувати передусім про події 1944 р., коли німецькі війська окупували територію Угорщини, незважаючи на те, що вона була союзником Німеччини у війні. Відкриття зазначеного пам'ятника спричинило не лише численні протести в опозиційних медіа, а й спорудження альтернативного меморіалу-інсталяції в ході флешмобу «Живий меморіал – моя історія», коли сотні людей принесли сімейні фото та інші реліквії, аби нагадати про злочини часів Другої світової на угорській території [3].

На «безглузких і непоправних» угорських втратах (особливо серед цивільного населення) робиться наголос і під час офіційних заходів 13 лютого – в день взяття Будапешта Червоною Армією у 1945 р. Загалом формуванню образу «жертви двох тоталітаризмів» покликані сприяти найрізноманітніші меморіальні практики – від вшанування тисяч загиблих «з вини Гітлера» угорських солдат на Східному фронті до актуалізації пам'яті про жінок, які зазнали сексуального насильства під час бойових дій на території Угорщини. Така «віктимізація» національної історії не в останню чергу має «врівноважити» факти угорської співучасті у злочинах нацистів (передусім, у подіях Голокосту), мірою можливого знявши з угорців їхню частину провини.

Водночас, легально існують історичні інтерпретації угорських ультраправих. Приміром, попри часткову заборону влади, у Будапешті щороку відзначається «День Честі» – річниця спроби німецьких та угорських частин прорватися з оточеної радянськими військами Будаїської фортеці в лютому 1945 р. У 2020 р. до 75-річчя цієї події одна з туристичних асоціацій Угорщини навіть організувала 60-кілометровий піший екстрим-тур за маршрутом учасників прориву з відвіданням військових поховань, де охочі могли поставити пам'ятні свічки на честь загиблих. Утім останнім часом правим радикалам протистояли не лише антифа-активісти, а й муніципалітети трьох районів столиці: вони організували вуличну виставку, присвячену пам'яті жертв взяття Будапешта – незалежно від їхньої національності, походження і релігійної належності [4].

Назагал, політика пам'яті в Угорщині отримала новий імпульс із утвердженням при владі правоконсервативної партії Фідес у 2010 р. Відтоді в країні триває розбудова «неліберальної демократії» на основі глибоко вкорінених у національній свідомості і політичній історії цінностей та орієнтацій, які поділяються більшістю суспільства.

Серед таких поширених уявлень – почуття національної винятковості угорців (чималою мірою як наслідок їхнього «острівного» мовно-етнічного

положення серед сусідніх європейських народів) та туга за «блискучими» часами великодержавності, тож чинний урядовий курс передбачає, зокрема, виховання патріотизму й історичної гордості за «Велику Угорщину». Фідес ще від кінця 1990-х рр. пропагувала образ «величного минулого», провівши потужну кампанію з нагоди тисячоліття угорської державності у 2000 р. Національний ювілей увінчався урочистим перенесенням головної монархічної реліквії країни – Корони святого Іштвана (Стефана) – з Національного музею до будівлі парламенту [5].

Правоконсервативний політичний курс контрольованого Фідес уряду закономірно відзначається підвищеною увагою до меморіальної проблематики. З метою координації діяльності в цій галузі у країні протягом 2010-х рр. створено низку профільних структур – Комітет національної пам'яті Угорщини (Nemzeti Emlékezet Bizottsága), Інститут національної спадщини, Інститут дослідження комунізму, Інститут вивчення історії зміни режиму, Історичний науково-дослідний інститут VERITAS.

Зрештою, здійснювана урядом Фідес меморіалізація образу Угорщини як жертви іноземних окупацій у минулому (османської, австрійської, румунської, нацистської, радянської) покликана закріпити в суспільній свідомості уявлення про унікальну «надцінність» угорської державності, розчинення якої в системі ЄС та «загальноєвропейській ідентичності» є неприпустимим. Причому якщо антиосманський та антигабсбурзький визвольні рухи глорифікувалися й комуністичною («окупаційною» у панівному нині розумінні) владою, то в посткомуністичній Угорщині активно відроджується пам'ять про такі періоди національної історії, як консервативний режим Міклоша Горті (1920-1944 рр.), австро-угорський дуалізм (1867-1918 рр.), рання монархія Арпадів (IX-XIII століття) тощо. Зокрема протягом 2010-х рр. у Будапешті в порядку приватної ініціативи, але за підтримки Фідес, встановлено скульптурні погруддя регента Горті (2013 р.) [6] та останнього монарха Австро-Угорщини Карла Габсбурга (2016 р.) [7].

Однак апологія постаті Горті обернулася проблемою для Фідес, враховуючи відверто антисемітську політику угорської влади наприкінці 1930-х рр. Відтак було висунуто твердження, що гортистський режим сам по собі не брав скільки-небудь активної участі у Голокості. Адже Фідес офіційно розглядає Угорщину виключно як країну-жертву нацистської окупації, абсолютна більшість населення якої ніяк не співпрацювала з гітлерівцями.

Якщо жорстка позиція лібералів та єврейських організацій нерідко змушує лідерів Фідес утримуватися від надмірного вихваляння Горті, то австро-угорська монархія в оптиці меморіального офіціозу Фідес розглядається ледь не як золота доба, «*belle époque*» національної історії. Відповідно сприйняття краху Австро-Угорщини внаслідок поразки у Першій світовій війні не може не бути контroversійним: з одного боку по її розпаді було здобуто повну незалежність; з іншого – втрачено імперію, яку угорці творили спільно з австрійцями. При цьому угорські втрати виявилися в чомусь навіть важчими за австрійські, ставши чи не найбільшнішими з-поміж інших учасників переможеного Четверного союзу.

В Угорщині воєнна поразка та втрата великодержавності спричинили формування так званого «тріанонського синдрому» – травматичного колективного спогаду про Тріанонський мирний договір 1920 р., за умовами якого країна втратила 72 % території та 64 % довоєнного населення. Відтак угорська колективна пам'ять опинилася розірваною між гордістю за «тисячолітню державу» (символ перемоги) і «травмою Тріанону» як наслідком розвалу цієї держави (символ поразки).

Тож за часів другого прем'єрства В. Орбана відбувається справжній ренесанс «тріанонського культу». Табуїована комуністами й ігнорована ліберал-демократами пам'ять про Тріанон нині знову, як і за правління М. Горті, стала наріжним каменем угорської ідентичності та квінтесенцією національної трагедії, на якій будується державна ідеологія. Так, від 2010 р. 4 червня (день підписання Тріанонського договору), що в міжвоєнну добу

відзначався як день національної скорботи, оголошено Днем національної єдності, символізуючи єднання всіх етнічних угорців незалежно від їхнього громадянства. У 2020 р. з нагоди 100-річчя Тріанонського договору біля будівлі парламенту в Будапешті відкрито Монумент національної єдності з назвами угорських міст і сіл, які відповідно до цієї угоди опинилися за межами своєї національної держави [8].

Одне з центральних місць у сучасній меморіальній політиці посідає Музей Тріанону у Варпалоті, заснований у 2001 р. групою правих інтелектуалів та громадських діячів. Музей перетворився на повноцінний культурний комплекс із освітнім центром, власним магазином та веб-сайтом. Хоча музеєм керує неурядовий фонд, після приходу до влади Фідес у 2010 р. праворадикальна партія Йоббік домоглася надання закладові державного фінансування [9].

Новітня абсолютизація теми «тріанонської трагедії» після другого приходу Фідес до влади спричинила у 2012 р. резонансну публічну суперечку угорських істориків та інтелектуалів («Historikerstreit»). Предметом академічного, а згодом і публіцистичного обговорення стало з'ясування «питомої ваги» двох трагічних сторінок історії – Тріанону та Голокосту – в колективній пам'яті угорської нації (один із полемічних текстів мав промовистий заголовок «Тріанон проти Голокосту»). Попри виявлені в ході дискусії розбіжності в оцінці історичних подій і персоналій, ролі етнічних угорців та євреїв у драматичних історичних процесах в Угорщині ХХ століття тощо, зрештою її учасники зійшлися на думці, що саме Тріанон як «своя» національна трагедія в осяжній перспективі буде для угорців меморіальним пріоритетом перед загальноєвропейським спогадом про Голокост [10].

Важливим інструментом збереження угорської самобутності на втрачених територіях виступає історико-меморіальний символізм. Приміром, видача перших угорських паспортів угорцям-громадянам Хорватії відбулася у Мохачі, неподалік якого в 1526 р. і 1687 р. відбулися важливі битви з

турками, а румунським угорцям – на батьківщині короля Матяша I Корвіна в м. Клуж-Напока (угор. Коложвар). Подібні церемонії мають засвідчувати збереження Угорщиною пам'яті про минуле та прагнення підтримувати її надалі. Значного поширення в країні набули «неофіційні» географічні карти «Великої Угорщини» в її історичних межах. Одну з таких карт, виткану на килимі, угорська делегація подарувала головному офісові Ради Європи з нагоди початку головування Угорщини в ЄС у 2011 р. [11].

Щодо країн, у складі яких нині перебувають колишні угорські території, здійснюються спроби «символічної експансії». Зокрема, у 2013 р. скандалом на межі розриву дипломатичних відносин із Румунією завершилося масове вивішування в Угорщині (зокрема на будівлі парламенту) прапорів самопроголошеної автономії румунських угорців-секеїв [12]. Конфліктами супроводжувалися встановлення угорською громадою пам'ятника королю Іштвану I Святому у словацькому місті Комарно (угор. Комаром) [13] і відновлення угорських меморіальних об'єктів на українському Закарпатті (монументу на Верецькому перевалі на честь легендарного переходу давніх угрів через Карпати у 896 р. та скульптурних зображень міфічного птаха Турула, який за переказами пильнує кордони «Великої Угорщини») [14].

Отже, конфліктогенний потенціал меморіальної сфери в Угорщині визначається низкою історичних обставин. Насамперед у країні існує спільна для більшості центральноєвропейських націй проблема подолання спадщини одразу двох тоталітарних режимів – комуністичного та нацистського. Особливо контрверсійною є пам'ять про події Другої світової війни, під час якої Угорщина виступала і як країна-агресор, союзник нацистської Німеччини, і як жертва двох окупацій – німецько-нацистської та радянсько-комуністичної. Це веде до неоднозначної оцінки історичних фактів і постатей тієї доби та різного бачення проблеми «включеності» угорців у загальноєвропейський травматичний контекст (передусім у трагедію Голокосту).

Головним зовнішнім конфліктогенним аспектом угорської політики пам'яті залишається наявність практично «живої» пам'яті про втрату значних територій та імперського статусу в історично недавньому минулому (на початку новітньої історії), внаслідок чого угорці в усіх сусідніх країнах із привілейованої групи перетворилися на національну меншину. Перманентне привнесення ідеологем «тріанонської травми» та «розділеного народу» у надзвичайно чутливу сферу національної пам'яті періодично спричиняє ускладнення у відносинах із сусідніми державами, де наявні чисельні угорські громади (Румунія, Словаччина, Україна). Саме з цієї причини у своєму закордонному вимірі меморіальна політика сучасної Угорщини демонструє прикрі прецеденти створення необов'язкових проблем у відносинах із безпосередніми сусідами.

Список використаних джерел та літератури

1. Ведибіда Б., Івахно С. До типології музеїв історії політичних репресій і тоталітаризму. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2017. № 2. С. 426-435.
2. Хархун В. Рецепція комунізму й сучасний український проект. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи*. За ред. В. Кравченка. Харків, ТОВ «НТМТ», 2009. Вип. 13-14. С. 179-192.
3. Erőss Á. «In Memory of Victims»: Monument and Counter-Monument in Liberty Square, Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*. 2016. Vol. 65. P. 247.
4. Память «уравновешена»: как венгры отметили 75-ю годовщину падения Будапешта. URL: <https://easaily.com/ru/news/2020/02/14/vospominaniya-uravnovesheny-venгры-otmetili-75-yu-godovshchinu-vzyatiya-budapeshta>
5. Ковач Е. История замедленного действия. Венгерский спор историков 2012 года. URL: <https://urokiistorii.ru/article/51918>
6. Памятники коллаборационистам. URL: https://www.ru.civic-nation.org/venгрия/obshchestvo/geroizatsiya_natsizma/pamyatniki_kollaboratsionistam/
7. Габсбурги возвращаются. URL: <https://mila-hunguide.livejournal.com/140491.html>
8. Лопатто М. Столетняя обида. Венгры не могут вылечить «травму Трианона». URL: <https://www.svoboda.org/a/30651167.html>
9. Бетмакаев А. М. Нелиберальная демократия и политика памяти в Венгрии. URL: <http://ashpi.asu.ru/ic/?p=17581>
10. Ковач Е. Зазн. пр.
11. Возглавив ЕС, Венгрия подарила Брюсселю карту «Великой Венгрии». URL: <https://regnum.ru/news/1367038.html>
12. «Война флагов» в Трансильвании: дипломатический кризис между Венгрией и Румынией. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1623491.html>
13. Власти Словакии не пустили в страну венгерского президента. URL: <https://www.svoboda.org/a/1805060.html>

14. Верецький перевал. Історія і перспективи конфлікту. URL:
<https://zakarpattya.net.ua/News/37177-Veretskyi-pereval.-Istoriia-i-perspektyvy-konfliktu>

Гончаренко Н.К.

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ЗМІНИ В ІСТОРИЧНОМУ НАРАТИВІ, ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ, МЕМОРІАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ

У статті розглянуто зміни в уявленнях сучасних українців про Другу світову війну. Проаналізовано причини тривкості впливу радянської міфологеми «Великої Вітчизняної війни» в Україні, спроби її підважити, а також змінити й урізноманітнити. На підставі розгляду наукових досліджень, результатів соціологічних опитувань, офіційних документів висвітлено трансформацію історичного наративу, державної освітньої і меморіальної політики. Підсумовано зміни, що відбуваються упродовж останніх тридцяти років, у культурі пам'яті України стосовно уявлень про Другу світову війну. Констатовано, що, завдяки цим змінам, поступово формується «український вимір Другої світової війни» та зменшується вплив радянської міфологеми «Великої Вітчизняної війни». Наголошено на ролі наукових досліджень та політики пам'яті у трансформації уявлень про Другу світову війну.

Ключові слова: Друга світова війна, радянська міфологема, «Велика Вітчизняна війна», історичний наратив, політика пам'яті, меморіальні практики.

Goncharenko N.

Memory on World War II in Independent Ukraine: Changes in Historical Narrative, Public Policy, Commemoration Practices

The paper deals with changes in modern Ukrainians' views on World War II. Reasons for noted durability of Soviet mythology of "Great Patriotic War" in Ukrainians' public mind, as well as attempts to problematize it, to transform or to diversify, are under examination. Transformation of public education and commemoration policy, and historical narrative is highlighted on the basis of analysis of the latest researches, sociological surveys' findings, official documents. Changes that have been occurring in Ukraine memory culture on World War II during the last thirty years are summarized. The very fact that these changes have been resulting in gradual emergence of "Ukrainian dimension of World War II" and, correspondingly, in diminishing of Soviet mythology of "Great Patriotic War", is stated. The importance of academic studies and public memory policy for transformation of Ukrainians' views on World War II is emphasized.

Key words: World War II, Soviet mythology, "Great Patriotic War", historical narrative, public policy, commemoration practices.

Використання міфологем та пропагандистських кліше, що описують Другу світову війну, сформованих у СРСР та оновлюваних у РФ, є вагомим інформаційною складовою теперішньої гібридної війни Росії проти України.

Спільне дослідження «Інтерньюз-Україна» та істориків зі спільноти «Лікбез» [23] представило аналіз ключових наративів російської пропаганди щодо української історії та радянсько-російської міфології «Великої Вітчизняної війни» і засвідчило тяглість радянських кліше та розгалуженість сучасних неоімперських наративів, у яких міфологема «Великої Вітчизняної війни» посідає одне із ключових місць.

Упродовж десятиліть серед основних елементів міфологеми «Великої Вітчизняної війни» були: віроломний напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року і початок війни саме тоді (спотворення хронології¹); радянська армія здобула «Велику Перемогу» і врятувала людство (замовчування впливу на перебіг подій союзників по антигітлерівській коаліції та приховування злочинів при «визволенні» європейських країн); усі національні, себто антикомуністичні, рухи опору нацистам, не пов'язані з радянською армією – зрадники, пособники «фашистів» (обстрікування польського, литовського, українського та інших рухів опору); найбільша жертва війни – радянський народ (приховування конкретних даних про національні трагедії – Голокост, депортація кримськотатарського народу); провідна роль компартії у здобутті перемоги (перебільшення ролі партійного керівництва у переможних кампаніях та применшення у подіях, що спричинили значні втрати), масовий героїзм радянських воїнів (утаємнення відомостей про невдало сплановані кампанії, погану підготовку й через це – загибель чи потрапляння у полон сотень тисяч військових); масовий трудовий героїзм радянських людей у тилу задля перемоги (замовчування інформації про досвід виживання мільйонів людей, що опинилися в окупації).

---

¹ Як наголосив В. Гриневич: «Свідоме перенесення акцентів із початку Другої світової війни на “Велику Вітчизняну” порушувало цілісність історичного процесу, зате вдало вписувалося в політико-ідеологічний контекст радянського міфотворення, прагматичним завданням якого було маскуванню безпосередньої причетності сталінського режиму до початку світової війни» [2, с. XIX].

У 2013 році, аналізуючи радянську історичну міфологію, зокрема щодо Другої світової війни, Л. Зашкільняк констатував: «Фундаментальний радянський міф, котрий донині залишається стрижневим компонентом ідеологічного колоніалізму щодо України, є міф “Великої Вітчизняної війни” і “Великої Перемоги”. Історія виникнення цього міфу та його інструментального характеру в останніх десятиліттях існування СРСР добре висвітлена в сучасній історіографії... Цей міф однозначно спрямований на заперечення українського виміру війни, оскільки не залишає місця для українського інтересу, незважаючи на химерні спроби деяких істориків послатися на творення українських міністерств, на участь УРСР в заснуванні ООН тощо» [7, с. 27 – 28].

Отже, варто замислитись над проблемою: що є причинами тривалого впливу радянської міфологеми «Великої Вітчизняної війни» на сучасних українців (як показують результати наукових та соціологічних досліджень, він залишається доволі потужним, про що – далі); а також над спробами цей вплив підважити, змінити й урізноманітнити уявлення сучасних українців про Другу світову війну. Постановка вказаної проблеми має не лише теоретичне, а й істотне практичне значення, позаяк застосування Росією радянської міфології «Великої Вітчизняної війни», починаючи від 2014 року, спричинило смерть тисяч людей, а також створило загрози для існування української держави: «У першій половині 2014 р. українське керівництво представлялося як “хунта”, що незаконно захопила владу, або ж як “фашисти”, боротьба з якими начебто продовжує традиції радянських воїнів часів Другої світової війни. Такий самий характер мали й повідомлення ЗМІ терористичних утворень ДНР/ЛНР. Впродовж 2014 р. значна частина таких повідомлень містила в собі топіки про боротьбу з фашизмом, про єдність населення у протидії поширенню “коричневої чуми” та “націоналізму»» [15, с. 463 – 464].

Не підпорядковані цензурним обмеженням наукові дослідження, в яких проаналізовано подієвий ряд війни та використано різноманітні джерела і

методики, стали можливими лише після здобуття Україною незалежності. Втім, успадкований із СРСР і спотворений пропагандою образ війни, що формувався із залученням великих інтелектуальних, творчих та матеріальних ресурсів, ще довго поширювався в українських мас-медіа, популярній та навчальній літературі, музейних експозиціях та мистецьких проектах, справляючи істотний вплив на різноманітну аудиторію: від пересічних громадян – до видатних діячів культури. Однак зміни в уявленнях про війну хоч повільно, але відбувалися, зокрема, внаслідок оприлюднення суперечностей між комунікативною пам'яттю (особистим досвідом мільйонів людей) та культурною пам'яттю², яку нав'язувала офіційна пропаганда.

Упродовж останніх тридцяти років українські науковці здійснили велику кількість досліджень з тематики Другої світової війни, частину з яких проаналізовано у статтях О. Лисенка, Т. Пастушенко та О. Марущенка [12; 13]. Результати кількох наукових дискусій, учасниками яких були українські та зарубіжні історики, про українське, східноєвропейське і пострадянське висвітлення Другої світової війни опубліковані у збірниках [24; 26]. Окрім досліджень, що різнобічно висвітлюють подієвий ряд війни [6; 27], з'явилася низка праць, де проаналізовано як формувався радянський наратив війни та його основні неологізми і поняття [10]; як творилася і функціонувала міфологема «Велика Вітчизняна війна», які її ключові елементи та вплив на масову свідомість радянських і пострадянських суспільств [1]; яких доповнень та «вдосконалень» зазнала ця міфологема в сучасній Росії [28]; які зміни відбувалися історичному наративі й державній політиці пам'яті України [4; 11], в офіційному дискурсі Другої світової війни і меморіальних практиках, запроваджених державою [3; 4; 29], а також зміни щодо викладання у школах історії Другої світової війни [22].

---

²Спираємося на визначення комунікативної, культурної та колективної пам'яті, запропоновані О. Гриценком [4, с. 11 – 15].

Ще у 1995 році, київський історик М. Коваль констатував: «Наукове бачення історичного досвіду українського народу надійно заміняли ідеологічні догми... Повна й чесна правда про війну, особливо про її залаштунковий бік, аж ніяк не влаштовувала правлячі кола країни, бо багато в чому піддавала б сумніву офіційні версії й тлумачення» [8, с. 3].

Відтак метою статті є, на підставі опрацьованих наукових та соціологічних досліджень, висвітлити зміни, що відбуваються в культурі пам'яті України та в уявленнях українців про Другу світову війну. Відбуваючись не надто швидко, ці зміни охоплюють трансформацію історичного наративу (наукові дослідження) і державну освітню та меморіальну політику (особливо після 2014 року), поступово формуючи український вимір Другої світової війни та зменшуючи вплив радянської міфологеми «Великої Вітчизняної війни».

Науковці давно наголошують на небезпеках використання радянської міфологеми «Великої Вітчизняної війни» та необхідності формування власної, україноцентричної, культури пам'яті про Другу світову війну. Як зауважив В. Гриневич: «Для України творення власної моделі пам'яті – це не лише утвердження національної ідентичності, демократизації та гуманізації суспільства, це ще й вихід з-під впливу Росії, для якої модель історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну є потужним інструментом політичного тиску задля збереження України у своєму геополітичному просторі» [2, с. 64].

Огляд наукових досліджень в незалежній Україні [13] свідчить, що тематичне, джерельне й методологічне різноманіття уможливлює об'єктивне висвітлення історії Другої світової війни. Очевидно також, що в незалежній Україні розвинулося конкурентне середовище, де діють численні суб'єкти формування історичних уявлень (наукові, освітні, творчі інституції, органи влади, громадські організації тощо), які можуть накопичувати і поширювати уявлення про минуле, використовуючи різноманітні канали комунікації. Це різноманіття замінило радянську офіційну монополію у царині продукування

і розповсюдження історичних знань. Адже відомо, що в СРСР жодна інша історична тема не перевищувала тему «Великої Вітчизняної війни» за кількістю наукових і науково-популярних публікацій (тисячі бібліографічних позицій загальним накладом мільйони примірників); за чисельністю та розмаїттям художньої літератури й публіцистики, творів кінематографії і монументального мистецтва. Формування уявлень радянської людини про Другу світову війну відбувалося у різних сферах (наука, освіта, монументальне мистецтво і топоніміка, музейна справа, висока й масова культура), різними інструментами (наукові дослідження, історична дидактика, встановлення пам'ятників та іменування вулиць і населених пунктів, літературні й кінотвори з високої полиці та популярні, спорудження музеїв та формування ідеологічно вивірених музейних експозицій) й поширювалося усіма можливими тоді засобами (багатотиражне книговидавання і книгорозповсюдження наукової, художньої та освітньої літератури; теле- і радіопередачі; масовий кінопрокат; виготовлення і встановлення у центрі практично кожного населеного пункту пам'ятників солдату-визволителю чи батьківщини-матері, обелісків, плит з іменами загиблих, біля яких відбувалися урочистості у День Перемоги й до яких носили квіти з нагоди одруження; обов'язкове «екскурсійне обслуговування» студентів, школярів, робітників, колгоспників та інших соціальних груп населення у музеях).

Такий всеохоплюючий підхід забезпечив результати, що фіксувалися упродовж тривалого часу після падіння системи радянської пропаганди. Скажімо, за результатами опитування на тему «Найзначніші досягнення українського народу, що можуть бути предметом національної гордості» [4, с. 20], проведеного Інститутом соціології НАН України у 2005 році, найбільшу кількість прихильників – 50 відсотків – здобула позиція «Перемога у Великій Вітчизняній війні 1941-1945» (випередивши на 10% «твори найвидатніших поетів, письменників, композиторів»). Прикметною тут є не лише цифра прихильників цього «досягнення», а й вживані

соціологами термінологія і хронологія – їх сформульовано цілком у річищі радянського дискурсу. Кількість прихильників радянського наративу середини 2000-х доречно порівняти із матеріалами Аналітичної доповіді [9], ґрунтованої на соціологічному опитуванні 2011 року, під час якого респондентам ставили запитання: «З яких джерел Ви отримуєте інформацію про Велику Вітчизняну війну (Другу світову війну) ³ ?». Відповіді продемонстрували, що: «Три чверті (74,5%) опитаних одержують уявлення про Велику Вітчизняну війну з художніх фільмів, приблизно половина (46,0%) – з телевізійних передач і передач радіо. Важливу роль в інформуванні про війну також відіграє література, насамперед, художні книги (на це вказали 35,5% респондентів), а також публікації в газетах і журналах (27,5%)» [9, с. 44]. Натомість «навчальний процес (лекції, навчальна література)» стали джерелом інформації для 24% опитаних, а «наукова література» – лише для 17,2 % [9, с. 44]. Важливою є констатація авторами доповіді тієї обставини, що «радянське кіно досі залишається пріоритетним джерелом у формуванні масових уявлень про події 1941-1945 рр.» [9, с. 44].

Попри те, що наукова література не відноситься до ключових джерел формування уявлень про війну у масовій свідомості, можливість вільних наукових досліджень та оприлюднення їх результатів є важливим чинником переосмислення радянських пропагандистських кліше. А навчальна література (підручники) рухається услід за дослідженнями науковців.

Наприклад, історик із Запоріжжя Ф. Турченко, у вступі до підручника з історії України для 10 класу (виданого у 1994 році й рекомендованого до використання у школах всієї України) заявив про особливу увагу до питань, «які фальсифікувалися радянської історіографією... трагічній долі України в умовах радянського тоталітарного режиму, її боротьбі з іноземною окупацією в роки Другої світової війни» [25, с. 2], а в розділі «Україна під час

---

³ Тут прикметним є розташування соціологами поруч двох нетотожних понять, відмінність між якими очевидна здебільшого для науковців, а пересічним громадянам можуть радше видаватися взаємозамінними (адже так їх репрезентують соціологи).

Другої світової війни», описуючи події вересня 1939 року, зазначив: «Це означало фактичний вступ Радянського Союзу в Другу світову війну і пов'язаний з нею переділ світу» [25, с. 266].

Слід зазначити: навіть обережне запровадження у першій половині 1990-х років у шкільні підручники інформації суголосної науковим дослідженням, що підважувала радянську міфологію Другої світової війни, викликало опір частини політичних і наукових еліт, працівників освіти. Бурхливі суспільні дискусії щодо підручників розгорнулися якраз навколо висвітлення Другої світової війни та спроб сформуванню українську версію війни, відмінну від радянської, яка враховує дослідження науковців та введені в обіг раніше недоступні чи заборонені документи. Одні критики закидали авторам підручників надто несміливі спроби подолати радянську міфологізацію, інші – зневажання подвигу радянського народу, героїзацію націоналістів тощо. Ці дискусії зачепили не лише науковців та освітян, а й державну політику: навесні 2000 року, офіційні ветеранські організації добилися прийняття Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», де йшлося про «недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни у наукових дослідженнях, навчально-методичній літературі, підручниках та ЗМІ» [20].

Не надто вдалою спробою переосмислити радянський дискурс війни виявилось створення урядової комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА та робочої групи істориків при ній⁴. Історики підготували низку ґрунтовних публікацій, однак їхня робота не втілилася у жодному документі державної політики, адже їхні висновки, по-перше, були позбавлені однозначності, а по-друге, викликали потужну хвилю критики з боку прорадянських політичних і ветеранських організацій, чим знеохотили президента Л. Кучму брати наукові висновки за основу для політичних рішень. Окрім того, політика «багатовекторності» (більш прихильна до радянських міфологем) виразно

---

⁴Детально діяльність комісії, робочої групи, публікації та дискусії описав О. Гриценко у розділі «Реалізація інституційних рішень та проблема ОУН-УПА» [4, с. 113 – 129].

проявилася і в меморіальних практиках стосовно Другої світової війни. Основні форми «увічнення Перемоги», передбачені Законом 2000 року [20], були успадковані з радянського святкування 9 травня і включали: почесну варту біля Вічного вогню, урочисті покладання квітів до меморіалів невідомого солдата, безкоштовні покази документальних і художніх фільмів, відображення подвигу у літературі й мистецтві, спорудження пам'ятників і музеїв, розроблення і фінансування державних цільових програм соціального захисту ветеранів, створення у навчальних закладах кімнат бойової та трудової слави періоду війни тощо.

Однаке вільний обіг наукової і освітньої літератури та широкий суспільний запит унеможливили цілковите повернення до радянських схем, проте не могли забезпечити їхній демонтаж, бо це вимагало як системних заходів на рівні державної політики, так і широкої участі мас-медіа.

Президент В. Ющенко, з одного боку, виступав за «очищення від символів злочинного режиму» та примирення між ветеранами, що воювали по різні боки, а з іншого, – вшановуючи героїв і радянських, і антирадянських, – проявив двоїсте ставлення до радянського міфологізованого дискурсу війни та пам'ятників, що прославляють «Велику Вітчизняну війну». Враховуючи їхню кількість та подальше використання у меморіальних офіційних заходах, поряд із збереженням значущості Дня Перемоги, як головного державного свята, повноцінного переосмислення радянського дискурсу в меморіальній політиці тоді ще не відбулося.

У квітні 2005 року також розгорнулася публічна дискусія: голова Ради ветеранів І. Герасимов вимагав від Міністра освіти, щоб у наукових виданнях та підручниках автори дотримувались «правдивої патріотичної концепції історії доленосних подій 1941-1945 рр.»; водночас група відомих істориків (С. Кульчицький, Ю. Шаповал, О. Лисенко та ін.) звернулась із відкритим листом до Президента, Парламенту і Уряду, в якому висловлювали стурбованість тиском, що його здійснюють на МОН, ЗМІ, ВНЗ і авторів підручників прихильники радянської версії війни, котрі вимагають обмежити

наукові дослідження і звести їх до висвітлення колишньої монополізованої «правди» про війну [4, с. 128-129].

Зрештою, намагання якщо не припинити, то хоча б уповільнити зміни у висвітленні війни мали певний вплив: науковці працювали і публікували невеликими тиражами результати своїх досліджень; прихильники радянської міфологеми (наприклад, «Центр по защите правды истории Великой Отечественной войны» при Раді ветеранів) – видавали великими тиражами брошури, збірники документів і статей, де звинувачували істориків у фальсифікаціях і перекручуванні правди про війну [4, с. 119-120]; а деякі автори підручників були змушені трохи поступатися. Зокрема, у 2007 році, на вимогу Міністра освіти і науки України, у підручник Ф. Турченка, П. Панченка і М. Тимченка «Новітня історія України. Частина друга. 1939-початок ХХ ст.» внесено прикметні зміни: назву глави «Україна під час Другої світової війни (1939-1945)», доповнено означенням «Велика Вітчизняна війна», а також: «змінено формулювання назв першої глави й параграфів, які висвітлювали події в Україні під час Другої світової війни, було вилючено фото й документи, що позитивно характеризували діяльність ОУН і УПА, а на їхнє місце вміщено фотографії й документи, що стосувались дій радянської армії, партизанів і підпільників, особливий акцент зроблено на проявах героїзму радянського народу/радянських воїнів на різних етапах війни» [22, с. 209].

Спроби загальмувати зміни не зруйнували загальну тенденцію: згідно Програми викладання історії 2005 року, видані у 2005-2010 рр. підручники висвітлюють мілітаризацію СРСР і підготовку до війни; подають коректну хронологію війни (1939-1945), описують вторгнення в Польщу, розстріл польських офіцерів у Катині, радянізацію захоплених територій, репресії, вторгнення нацистів, Голокост, депортації кримських татар, радянське підпілля та національний рух опору.

Намагання повернутися до міфологеми «Великої Вітчизняної війни» відбувалися за президентства В.Януковича: і на рівні державної політики

(шляхом прийняття Закону «Про внесення змін до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги» [17]), і в орієнтованих на РФ та впливових мас-медіа (акція каналу «Інтер» «Безсмертний полк», концерти та фільми до «Дня Перемоги» тощо).

Розуміючи загрози офіційних меморіальних практик, святкування із георгіївськими стрічками, червоними прапорами та культивуванням «спільної з братнім російським народом Перемоги», група науковців провела громадські слухання і ухвалила меморандум, в якому стверджувалося: «Неприпустимо експлуатувати пам'ять про Другу світову війну й перемогу в ній для просування так званої ідеї східнослов'янської єдності, яка актуалізується неоімперськими силами. Неприпустимо повертатися до схем і стереотипів радянської і російської історіографії. Українська історія потребує українського погляду на неї» [14].

Реакція авторів підручників на вказівки МОН (себто Д. Табачника) скоригувати зміст підручників шляхом внесення ідеологічно вмотивованих змін була різною. Деякі автори це робили, а деякі – відмовлялися, загалом орієнтуючись на різноманіття наукових праць про Другу світову війну, джерел, документів, тобто працювали у рідчизні «українського виміру Другої світової війни», поступово дистанціюючись від радянської міфології.

Перехід до нового етапу демонтажу радянської міфології, поєднаний зі спробами утвердити український вимір Другої світової війни у державній політиці та офіційних меморіальних практиках, розпочався після прийняття у 2015 році декомунізаційних законів. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [18] окреслює комуністичний режим як окупаційний і ворожий щодо української держави, а Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» [21] свідчить про відмову на рівні державної політики від міфології «Великої Вітчизняної війни». У законі використовується теза,

давно запропонована науковцями та вживана авторами підручників: розв'язання Другої світової війни – це «заслуга» і нацистського, і комуністичного тоталітарних режимів.

Прийняття цих законів не спричинило проблем зі свободою наукового дослідження чи самовираження, чого боялися деякі критики. Аналізуючи висвітлення Другої світової війни, зокрема – пам'ять про Голокост в Україні, А. Подольський зазначив: «Сучасна українська гуманітарна наука не перебуває в тенетах диктату влади та ідеологічного владного замовлення... Немає сьогодні в Україні однорідної чи одностайної культурної політики чи політики пам'яті про історію війни з націонал-соціалістичною Німеччиною. Так і має бути в демократичній країні» [16, с. 261-262].

Останніми роками в Україні збільшується кількість публікацій, в яких виважено, враховуючи різні аспекти і джерела, проаналізовано перебіг війни. Їх доповнюють видання Інституту національної пам'яті, осередків громадянського суспільства, які залучають фахівців для поширення знань про війну сучасними комунікаційними засобами.

Підручники з історії, услід за науковими працями, пропонують повну й адекватну хронологію (від 1939 до 1945 років); описують ціну «Великої Перемоги» та всі (а не лише комуністичний) рухи опору нацистам, а також національні трагедії – Голокост, депортації за національною ознакою, воєнні злочини. Останні підручники також пропонують детальне зображення подій, у тому числі пов'язаних із відступами, поразками, перебуванням під окупацією; відмову від терміну «визволення України від фашистів» на користь «вигнання нацистів з території України».

Використання Росією міфологем «Великої Вітчизняної війни» під час анексії Криму й нападу на східні області України актуалізували суспільний запит на переосмислення радянських інтерпретацій війни. Тож із 2015 року запроваджувалися істотні зміни в офіційних меморіальних практиках, цілком суголосні з історичним наративом, вже сформованим науковцями, та підручниками з історії. Як слушно наголосили С. Рябенко і Т. Кузьо: «Два

ключові чинники вплинули на готовність держави і суспільства відкинути радянську і російську концепцію “Великої Вітчизняної війни”. Перший, – це новий запит широкої громадськості на зміну української політики пам’яті, зокрема, на переосмислення “Великої Вітчизняної війни” та ролі України й українців у війні. Громадянське суспільство, органи місцевого самоврядування, демократичні партії та спільноти націоналістів у 2014 році спонтанно усували радянські монументи і символи в Центральній Україні за рік до прийняття декомунізаційних законів. Другий – це готовність Президента і обраної у 2014 році парламентської більшості відгукнутись на цей запит і вперше запровадити справжню декомунізацію» [29, с. 172].

Нові офіційні меморіальні практики, започатковані Указом Президента «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни» [19] та Законом «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» [21], зберігали, як одне із найшановніших, державне свято – День перемоги 9 травня, водночас, запроваджуючи цілком новий, суголосний із європейськими меморіальними практиками, День пам’яті та примирення 8 травня. Ритуали та символіка цих двох днів пам’яті, з одного боку, частково зберігали елементи радянських меморіальних практик (9 травня – наголос на тріумфі й святкуванні), а з іншого – передбачали суттєву зміну тональності й урізноманітнення змісту (8 травня – наголос на вшануванні учасників і жертв трагедії). О. Гриценко виокремив кілька основних мотивів у офіційному дискурсі Другої світової війни, запровадженому 2015 року:

«десовєтизаційний – відмова від радянської міфології “Великої Вітчизняної” та сформованої ним ідеологічно-обумовленої термінології ;

- євроінтеграційний – запровадження окремих прийнятих у Європі меморіальних практик, дат, символів (8 травня, квітка маку та інш.);

- українізаційний – наголос на “українському вимірі” війни, участі українського народу у війні, його жертвах і “звитягах”; включення українського визвольного руху до наративу про Другу світову війну;

- актуалізаційний (наголошення зв'язку між боротьбою проти нацистської агресії та сьогоdnішнім захистом України від агресії Росії); включення ветеранів АТО до кола тих, кого слід вшановувати й запрошувати на урочистості» [3, с. 143.].

Нові меморіальні практики вплинули на масову свідомість та уявлення українців про Другу світову війну, а також на сприйняття ключового символу – Дня Перемоги, що залишається маркером прихильності до радянської міфологеми. За результатами дослідження «День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців» [5], проведеного у квітні 2020 року, оприявнилася позитивна тенденція в осмисленні реалій Другої світової війни: 56 % українців погодилися із твердженням, що СРСР разом із Німеччиною відповідальний за її початок (23 % не погоджуються), при цьому важливо, що на Сході України з цим твердженням погоджуються 44 % (на Заході – 63 %). Водночас це опитування засвідчило тривкість радянської інтерпретації Дня Перемоги: 52% вважають, що це – відзначення «Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», натомість близько третини опитаних (32%) обирають визначення «Перемога антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні та внеску у неї українського народу» [5].

Підсумовуючи, спробуємо відповісти на запитання: чому радянська міфологія «Великої Вітчизняної війни» виявилася настільки тривкою і впливовою, і так повільно поступається місцем поглядам, що ґрунтуються на значно адекватнішому висвітленні й розумінні історії?

Сформувавшись у суспільстві позбавленому політичних свобод і альтернативних до державного майданчиків висловлення поглядів, радянська міфологема поширювалася усіма наявними каналами комунікації: від наукових публікацій – до карикатур у журналі «Перець». Скажімо, М. Коваль наголошував на ролі науковців у формуванні офіційної версії війни: «Протягом повоєнних десятиліть радянські історики, виконуючи замовлення так званих директивних органів, зробили все можливе, щоб завуалювати кричущі вади й прорахунки системи єдиновладдя, приховати втрати, яких

зазнало суспільство, внаслідок не тільки агресії, а й тотальних методів ведення війни» [8, с. 5].

Численні приклади героїзму – справжні й вигадані – стали матеріалом для міфологем майстерно втілених у творах високої і популярної культури, повсякчасна трансляція яких формувала світогляд мільйонів людей від 1965 року (відколи почалося урочисте святкування) до початку 1990-х рр. (коли доступ до раніше забороненої та замовчуваної інформації почав підважувати радянську міфологію).

Інакше сприйняття та оцінювання подій війни могло побутувати лише в родинному колі. Щойно цензура зникла, родинна (себто комунікативна) пам'ять вплинула на запит і готовність частини суспільства отримувати знання і розширювати свої уявлення про війну. Відповісти на цей запит, принаймні частково, мали наукові дослідження, що різнобічно представляють досвід українців під час Другої світової війни та формують її український вимір. Але, по-перше, упродовж тривалого часу існувало небагато механізмів розповсюдження наукових праць (малі тиражі), по-друге, їхній вплив ніколи не був значним. Певною мірою, формуванню нових уявлень сприяв зв'язок між науковцями, авторами підручників з історії та молодими поколіннями, які не зазнали прямого впливу радянської пропаганди⁵. Окрім того, державна політика пам'яті мала би спиратися на ґрунтовну наукову експертизу, проте готовність державних інституцій використовувати пропозиції та напрацювання учених і громадянського суспільства з'явилася лише внаслідок драматичних подій 2014 року.

Констатуючи повільне витіснення радянської міфології і запровадження того, що науковці називають «українським виміром Другої світової війни», можна вказати на перспективи подальших досліджень: проаналізувати, як мінялися упродовж останніх тридцяти років музейні експозиції, присвячені Другій світовій війні, та яким був відгук митців –

---

⁵Див.: результати соціопитувань і ставлення людей молодого віку до питань пов'язаних з оцінкою Другої світової війни і Дня Перемоги [5].

літераторів, художників, режисерів – на трансформацію культури пам'яті про Другу світову війну.

Список використаних джерел та літератури

1. Грабовський С. Убити Сталіна, інакше його міфи вб'ють нас: Соціальна міфологія «найкращого друга фізкультурників» і його послідовників. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2019. 503 с.
2. Гриневич В. Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939-1941. Київ. HREC PRESS, 2019. 492 с.
3. Гриценко О. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2019. 320 с.
4. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994-2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: К.І.С., 2017. 1136 с.
5. День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/6899735395eb17747a71959.84734581.pdf>
6. Друга світова війна в історичній пам'яті України. За матеріалами Українського інституту національної пам'яті. Київ – Ніжин, 2010. 247 с.
7. Зашкільняк Л. Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: «старе вино в нових міхах». *Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.). За ред. В.А. Смолія. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2015. С. 17-30.
8. Коваль М. Друга світова і Велика вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика. *Український історичний журнал*. 1995 . С. 3-22.
9. Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні. Аналітична доповідь. Київ. 2012. 163 с.
10. Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 3-16.
11. Лисенко О. Подолання «міфу війни» або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 4-21.
12. Лисенко О., Пастушенко Т. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття. *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 140-162.
13. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін.; НАН України. Ін-т історії України. Київ: «Наукова думка», 2010. Кн. 1. С. 83-142.
14. Меморандум учасників громадських слухань «Історія і політика». *Український тиждень*. № 25-26. С. 44.
15. Ніколаєць Ю. Історична пам'ять про Другу світову війну у контексті загроз державотворенню. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси*. Збірник наукових праць. За ред. О. Рафальського, О. Майбороди. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2018. С. 447-471.
16. Подольський А. Пам'ять про Голокост в Україні. *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія: У 2-х кн. Відпов. ред. Боряк Г.* Київ: Інститут історії України НАНУ, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020. Кн. 2. Простори історика. С. 257-270.
17. «Про внесення змін до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» щодо порядку офіційного використання копій

- Прапора Перемоги». Закон України № 3298-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2011. № 44. С. 470.
18. «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Закон України № 317-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 26. С. 219.
  19. «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни». Указ Президента № 169/2015 від 24.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/169/2015#Text>
  20. «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» Закон України № 168414, від 09.04.2000. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/168414>.
  21. «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років». Закон України № 315-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 25. С. 191.
  22. Радзивілл О. Війна за війну: Друга світова війна та Велика вітчизняна війна у шкільних підручниках з історії України (1996 – 2007). *Сучасні дискусії про Другу світову війну*. Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків. Львів: ЗУКЦ, 2012. С. 208-215.
  23. Ревізія історії. Російська історична пропаганда та Україна. Київ: К.І.С., 2019. 99 с.
  24. Сучасні дискусії про Другу світову війну. Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків. Львів: ЗУКЦ, 2012. 224 с.
  25. Турченко Ф. Новітня історія України. Підручник для 10 кл. середньої школи. Київ: Генеза, 1994. 344 с.
  26. Україна модерна. Війна переможців і переможених. Число 13. Критика. 2008. 390 с.
  27. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін.; НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2010. Кн. 1. 730 с.
  28. Штоквиш О. Сучасний російський міф великої вітчизняної війни як засіб маніпуляції свідомістю: лінгвістично-семантичний аналіз. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Україна у Другій світовій війні: міфи і реальність»*. Чернівці. 2015. С. 15 – 22.
  29. Riabenko, S., Kuzio, T. From the Great Patriotic War to the Second World War. Decommunisation of Ukraine's memory politics. *New Eastern Europe*. Bimonthly. 2020. July-August. № 4. pp. 167-179.

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ПРО АВАРІЮ НА ЧАЕС ЯК СКЛADOVA ДЕРЖАВНОЇ ПРОПАГАНДИ

У статті автором розкривається тема використання політики пам'яті стосовно аварії на ЧАЕС як складової частини державної пропаганди СРСР, УРСР та періоду незалежної України. Автор характеризує державну політику пам'яті щодо Чорнобильської катастрофи і прослідковує її пропагандистський характер від моменту самої аварії до сьогодення. Розкриваються основні теоретичні та методологічні засади пропаганди та її комунікаційної моделі. Визначено, що у формуванні інформаційної політики СРСР стосовно аварії на ЧАЕС було декілька хронологічний періодів: квітень-грудень 1986, 1987-1989 рр. та 1990-1991 рр. Автор порівнює та розкриває спільні та відмінні риси пропаганди та інформаційної політики періоду СРСР та незалежної України.

Ключові слова: пропаганда, інформаційна політика, ЧАЕС, СРСР, Україна.

Machno O.

The Memory Policy about the Chernobyl Disaster as a Part of the State Propaganda

The author researches the topic of using the memory policy regarding the Chernobyl disaster as a part of the state propaganda of the USSR, the Ukrainian SSR and during the period of independent Ukraine. The author describes the state policy of remembrance of the Chernobyl disaster and traces its propaganda character from the moment of the accident to the present. The basic theoretical and methodological principles of propaganda and its communication model are revealed. It is determined that there were several chronological periods in the formation of the USSR information policy regarding the Chernobyl accident: April-December 1986, 1987-1989 and 1990-1991 years. The author compares and reveals the common and distinctive features of propaganda and information policy of the USSR and independent Ukraine.

Key words: propaganda, information policy, Chernobyl disaster, USSR, Ukraine.

Природні та техногенні катастрофи випробовують людський дух і часто призводять до болю та страждань. Вони також впливають на індивідуальну та колективну пам'ять, ставлення до національної екологічної політики та впевненість у політичних елітах. Це демонструє аварія на Чорнобильській АЕС, яка стала найбільшою техногенною катастрофою ХХ століття. Навіть сьогодні, через 34 роки, багато подій громадяни України переглядають через її призму. Зведення катастрофи виключно до трагедії не

сприяють критичному осмисленню самої події та продуктивній роботі з цим безумовно травматичним досвідом.

Презентацією аварії 1986 року займався СРСР, УРСР та безпосередньо незалежна Україна. Як Радянський Союз до 1991 року, так і держава Україна для здійснення цієї презентації використовували інформаційну політику та державну пропаганду. На цій основі формувалася і історична пам'ять, яка в свою чергу слугує елементом державної пропаганди.

Мета статті – охарактеризувати державну політику пам'яті щодо Чорнобильської катастрофи і прослідкувати її пропагандистський характер від моменту самої аварії до сьогодення.

Загальні проблеми історії та методології пропаганди ґрунтовно дослідив француз Ж. Еллюль. А ось американець А. Едельштейн, наприклад, вважає, що нині настала ера нової пропаганди, позаяк розширилася аудиторія й ускладнилася структура повідомлень.

Е. Роджерс визначає пропаганду через поняття масового переконання (masspersuasion), акцентуючи на присутності в звичайному варіанті переконання потужного інтерактивного компонента, а Г. Джовіт і В. О'Донелл взагалі пропонують відокремити пропаганду і просто комунікацію. Мотивується такий підхід тим, що пропаганда не враховує інтереси споживача інформації, як це відбувається у процесі комунікації.

На думку Дж. Брауна, пропагандистська модель комунікації передбачає:

- Активацію уваги і створення інтересу (до події, доктрини, особистості та ін.);
- Емоційну стимуляцію («ці “самостійні” українці крадуть газ з нашої труби»);
- Демонстрацію шляхів зняття напруги (потрібно побудувати газопровід Росія – Західна Європа в обхід України).

У сучасному світі за умови глобалізації діяльності засобів масової комунікації та розвитку нових інформаційних технологій, насамперед

Інтернету, реалізація моделі пропагандистської комунікації в «чистому» вигляді малоймовірна [8].

Західні дослідники багато уваги приділяють проблемі політичної пропаганди, у зв'язку з посиленням її позицій у сучасному світі. Вже визнано, що поняття «гуманітарна політика», «гуманітарна безпека» тотожні пропаганді. Відновлення поняття «пропаганда» у позитивному значенні стало особливо необхідним після подій 11 вересня 2001 року у США. Зараз політичну пропаганду концептуально досліджують Х. Крес, М. Кукас, Н. Лайтесс; комунікаційні аспекти цього явища розглядає Ф. Тейлор; психологічні – Е. Аронсон, Г. Джовет, В. О'Донел, А. Пратканіс, Т. Треверс-Хілі; управлінські – Р. Агарвала-Роджерс, Е. Роджерс; К. Джонсон-Керті, Г. Копленд розкривають потенціал впливу та переконування за допомогою пропаганди; зв'язок пропаганди з піаром та рекламою висвітлюють С. Блек, Ф. Ламлей.

У Росії О.І. Соловйов розглядає пропаганду в контексті політичних комунікацій як форму організації дискурсу, В. П. Дубіцька обґрунтовує використання пропаганди у ЗМІ, а С.Г. Кара-Мурза і О. М. Цуладзе акцентують увагу на психологічних аспектах застосування пропаганди в політичному процесі.

Серед українських дослідників, які комплексно займаються дослідженням політичної пропаганди варто згадати В.П. Горбатенко, М.А. Кравчука, Л.Є. Леонтьєву, Г.Г. Почепцова. Перші два науковці більше приділяють уваги розгляду пропаганди з точки зору політичних режимів та їх трансформацій. Л. Є. Леонтьєва зосереджується на психологічно-інформаційному аспекті даного питання. Г.Г. Почепцов розкриває комунікативний зріз пропаганди. В.М. Бебик і І.Ю. Слісаренко розглядають зв'язок пропаганди з піаром. Тому надзвичайно важливим є вироблення загального концепту пропаганди.

Слід відкинути стереотипне сприйняття пропаганди і розглянути її, враховуючи нові історичні обставини та тенденції розвитку

постіндустріального суспільства, оскільки саме воно охоплене масовою комунікацією.

З цього приводу Г.Г. Почепцов зазначає: «Політика стала інформацією, але і інформація стала політикою. Тому перед нами постає нова конфігурація, котру варто визначати як інформаційну демократію» [8]. Звичайно, такого роду зміни відображаються і на характері політичної пропаганди, вона стає поліцентричною. Якщо є вільний доступ громадян до усіх джерел інформації, то спроби вплинути на їх точку зору відбуваються одночасно з декількох сторін. Конкуруючі джерела змагаються за політичну лояльність до себе.

Кожне суспільство потребує механізму прийняття рішень для відповідей на складні питання та координації дій. Власне, демократичні суспільства наразі обирають техніку переконування, тому пропагандистський вплив зростає з кожним днем. Хоча сучасні критики ставляться до переконування як до контролю свідомості, зосередження уваги, що призводить до руйнівних наслідків. У авторитарних суспільствах теж не можна говорити про послаблення пропаганди, оскільки головні принципи та установки розробляє правляча група, яка потім і втілює їх в життя [8].

Отже, і пропаганда, і інформаційна політика є формами комунікації держави і суспільства. Відмінність між ними полягає в тому, що пропаганда формує певний світогляд, безпосередньо впливає на формування суспільної думки. В той час як інформаційна політика покликана лише одержувати, зберігати та поширювати інформацію.

В умовах приховування інформації про Чорнобильську катастрофу правляча еліта віддавала перевагу рекомендаціям спецслужб, а не державних органів та організацій. Саме тому не видається дивним, що під час ліквідації наслідків аварії Управління КДБ УРСР по м. Києву та Київській області здійснювало масштабну аналітичну роботу з подвійною метою: для практичного забезпечення контррозвідувальних завдань на стратегічному об'єкті та інформування офіційних кіл про події та процеси, що мали місце на проммайданчику ЧАЕС і навколо нього [7].

Як слушно зазначає Станіслав Мензелевський, Чорнобильська аварія – не в останню чергу подія медійна. Почалася перебудова, проголошувалася гласність і демократизація життя та поширення доступної інформації, і все це сприяло її «витоків» за межі СРСР [3, 4].

Зазначаємо, що у формуванні інформаційної політики стосовно аварії на ЧАЕС було декілька хронологічних періодів. На першому етапі (квітень-грудень 1986 р.) характерною рисою була політика «замовчування» як для зовнішніх реципієнтів, так і для внутрішніх – інформація ретельно рецензувалась владою та представлялась лише у позитивному ключі про відсутність проблем та наслідків. На другому етапі (1987-1989 рр.) відбулись якісні зміни в інформаційній політиці СРСР – радянська влада відкрила значну кількість інформації для міжнародних партнерів у надії на допомогу, в той час як для «внутрішнього споживача» ситуація майже не змінилась. На третьому етапі (1990-1991 рр.) відбувся перехід до шляху більшої відкритості у висвітленні фактів та наслідків чорнобильської катастрофи, що призвело до значного зростання кількості публікацій на цю тему та викриття достовірних фактів про наслідки аварії [6].

Україною й насамперед Києвом поповзли чутки та панічні настрої, пік яких припав на 7–8 травня 1986, коли мешканці столиці в масовому порядку почали вивозити з міста своїх дітей. Фактично тоді чутки виконували приблизно таку саму функцію, як зараз соцмережі.

У 1986 році в переважній більшості випадків для «пліткарів» усе закінчувалося «профілактичними» розмовами з представниками держбезпеки.

Ще одним інструментом у боротьбі з несанкціонованим поширенням інформації стало масове прослуховування телефонів та їхнє від'єднання в разі підняття співрозмовниками «недозволених» тем [1].

Якась просвітницька робота влади серед населення почалася лише з 11 травня. Водночас значний масив інформації продовжували приховувати від населення [6].

В радянській інформаційній політиці 1987 – березня 1989 рр. намітились якісні зміни. Однак у цей період чітко проглядався розподіл способу подачі інформації для «внутрішнього споживача» і для «зовнішнього споживача». Якщо для пересічних радянських людей табу на важливу інформацію про подробиці аварії на Чорнобильській АЕС усе ще зберігалось, то для західної громадськості, переважно під її ж тиском, відомості про катастрофу ставали усе більш доступними. Відповідно союзне партійно-радянське керівництво на чолі з М.С. Горбачовим займало дуалістичну позицію: з одного боку, тривала жорстка пропагандистська критика «капіталістичного світу» за спроби «інформаційних атак» проти СРСР, проте з іншого боку, союзна влада прагнула створити видимість усе більшої демократичності й відкритості, гласності в СРСР, відтак вона вживала заходів для посилення інформування західної громадськості, хоча й у максимально вигідному для себе ключі [4].

У внутрішній інформаційній політиці також простежувався ряд особливостей. В 1987 році основними темами були акцентування уваги на особистісному героїзмі ліквідаторів та позитивні звіти керівництва МАГАТЕ щодо заходів по ліквідації аварії на ЧАС. Саме вони, на нашу думку, і спонукали СРСР в подальшому більш лояльно ставитись до МАГАТЕ, надавати їм більш достовірну інформацію та максимально співпрацювати у науковому полі.

В 1988 році акценти змістилися на розкриття героїзму всього народу СРСР та окремих структурних ланок, як то пожежники, будівельники і т.д., а також відображення нормалізації і відновлення уражених територій, їх поступовому заселенню та використанню у господарстві УРСР.

1989 рік характеризувався більшою відкритістю і з'явилась велика кількість неофіційної інформації стосовно аварії на ЧАЕС та її наслідків. Тому в першу чергу державні ЗМІ намагались всіляко

спростувати такі заяви та «чутки». В той же час продовжувалась політика героїзації ліквідаторів та наголошувалось на необхідності подальшого продовження заходів з ліквідації та відновлення забруднених територій. При цьому фактично спростовувалися негативні наслідки аварії для здоров'я громадян [1].

Одним з важливих елементів радянської інформаційної політики можна вважати виданий у 1988 р. у Москві фотоальбом «Чорнобильський репортаж» [2]. Процес створення цього альбому був досить складним, а його макет неодноразово піддавався цензурі. В остаточному варіанті видання містилися фотокартки передусім не самої аварії на ЧАЕС, чи її наслідків, а героїчної боротьби та перемоги радянського народу над катастрофою. Ідеологічна основа фотоальбому та нав'язаний ним морально-психологічний стан читача цілком відповідав інформаційній політиці того часу та висвітлюваним у пресі матеріалам.

В інформаційному просторі радянської України найбільше було публікацій, тематичне поле яких охоплювало комплекс проблем, пов'язаних з вкрай тяжкою екологічною ситуацією в УРСР та прилеглих республіках, ліквідацією наслідків аварії та пошуків правди щодо причин цієї фатальної події. Зауважимо суттєві розбіжності у ситуації на союзному та республіканському рівнях. Якщо на шпальтах центральних друкованих органів більше уваги приділяється опису відновлення життя в зоні, то республіканська преса яскраво демонструє, що УРСР відчуває себе до певної міри ошуканою, адже з відкриттям все нових подробиць аварії на ЧАЕС, свідомість людей все сильніше прагнула до відновлення справедливості [5].

Кожен з означених вище етапів осмислення і поширення інформації щодо аварії на ЧАЕС не залишився без уваги пропагандистської машини держави. Спочатку СРСР активно впроваджував у суспільство ідею «безгрішності» радянської влади, неможливості помилки, взагалі відсутності будь-якої загрози. Згодом ця риторика переросла у культивування героїчного образу ліквідаторів та самого радянського народу і попутно нав'язування

думки про протистояння капіталістичного світу Радянському Союзу. Проте, незважаючи на всі ці заходи, а можливо, і завдяки ним, СРСР увійшов у фазу повної кризи системи та необхідності важливих соціальних і політичних трансформацій. Разом із Голодомором Чорнобиль став ключовим етапом переосмислення та переоцінки радянського періоду української історії, формування нових варіантів «культурної пам'яті» та «національної історії» [3, 1].

Якою ж стала культурна пам'ять про аварію на ЧАЕС в незалежній Україні? На жаль, на державному рівні осмислення Чорнобильської катастрофи продовжує залишатися формалізованим. Дотримується радянська традиція ритуального вшанування пам'яті жертв та ліквідаторів, а спроби переосмислити подію, не вдаючись до позиції жертви, здійснюються лише окремими ентузіастами.

На сьогоднішній день пам'ять про аварію зводиться до кліше, за якими Україна виступає не місцем, де відбулася катастрофа, а безпосередньою жертвою, страждання якої продовжуються на невизначений термін. На ряду з втратами у Другій світовій війні і Голодомором Чорнобиль у свідомості людей перетворюється на травматичну подію, яку Україна змушена переживати знову і знову.

Внаслідок такої ідеологічної редукції маємо сакралізованих жертв, вписаних в партикулярну національну травму. Чорнобильський дискурс набуває яскравого метафізичного забарвлення, нейтралізуючи конкретні соціальні запити, наприклад, від ліквідаторів. Процедура ця дискредитує конкурентні наративи, які намагаються описати ситуацію в інших категорія, живить національну селективну амнезію, що виключає «некомфортні» історичні сюжети, послаблює консолідацію мультиетнічного українського населення, у кращих радянських традиціях перетворює Україну із суб'єкта історії та культури на об'єкт і зрештою унеможлиблює роботу з травмою та її успішне подолання взагалі [3, 7].

Список використаних джерел та літератури

1. Барановська Н. П. Україна – Чорнобиль – Світ: Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі, 1986–1999. Київ: Ніка-Центр, 1999. 400 с.
2. Карпан М. В. Чорнобильський репортаж. Фотоальбом. 1987. URL: <http://chornobylmuseum.kiev.ua/uk/фотоальбом-чорнобильський-репорта/>.
3. Мензелевський С. Чорнобиль (не) видимий. Хроніки утопії та катастрофи. Київ: Клякса, 2017. 33 с. (Національний центр Олександра Довженка).
4. Плохій С. Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи. Харків: Фоліо, 2019. 396 с.
5. Проблеми техногенної безпеки в Україні та світі (до 30-ї річниці аварії на Чорнобильській АЕС): Збірник наукових праць. Запоріжжя: Інтер-М, 2016. 204 с.
6. Чорнобильське дос'є КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС. Відп. ред. В. Смолій; ред. кол.: А. Когут, І. Лябах, М. Панова, О. Рубльов, В. Хропко; Упоряд: О. Бажан, В. Бірчак, Г. Боряк. Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут історії України НАН України; Український інститут національної пам'яті. Київ, 2019. 1200 с.
7. Чорнобильське дос'є КГБ. Від будівництва до аварії. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС. Упорядники Олег Бажан, Андрій Когут, Геннадій Боряк. Київ, 2020. 668 с.
8. Яковлєва Н. Особливості розуміння сучасної політичної пропаганди UP Group. 2016. URL: <http://upgroup.org.ua/osoblivosti-rozuminnya-suchasnoyi-politichnoyi-propagandi/>.

РОЗДІЛ II.

ПРИНЦИПИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: ДИЛЕМА СПІВІСНУВАННЯ

УДК 930.1.2.

Ільїн В.В.

ВІД ПАМ'ЯТІ ДО ЗАБУТТЯ: ЦІННІСНИЙ ПІДХІД

В статті аналізується проблема історичної пам'яті в контексті ціннісного підходу. Показано відмінність цінності від оцінки в аналізі історичних явищ і процесів. Розглянуто сутність «забуття» у відношенні до пам'яті, його типи і прояви в сучасному історичному пізнанні і культурі. Підкреслюється, що пам'ять у взаємодії із забуттям є способом конструювання нової соціально-культурної та політичної реальності.

Ключові слова: історична пам'ять, культура, забуття, цінність, досвід, оцінка.

Ilyin V.

From Memory to Oblivion: Value Approach

The article analyzes the problem of historical memory in the context of the value approach. The difference between value and evaluation is shown in the analysis of historical phenomena and processes. The essence of "forgetting" in relation to memory, its types and manifestations in modern historical knowledge and culture are considered. It is emphasized that memory in interaction with oblivion is a way of constructing a new socio-cultural and political reality.

Key words: historical memory, culture, forgetfulness, value, experience, evaluation.

Феномен пам'яті складає важливу частину життя людини, якій вона звикла довіряти, хоча та і підводить її. На відміну від природничих наук, які пов'язують пам'ять з тілесністю або органами чуттів, для істориків, соціологів, культурологів, філософів пам'ять є важливим джерелом пізнання реальності соціального життя. При всій багатоманітності гуманітарних досліджень, в яких пам'ять розуміється по-різному, в них можна виявити і певну загальність. Як спосіб конструювання людьми свого минулого, пам'ять може вивчатися як свідоцтво пережитого, як певний досвід людей. Одночасно пам'ять використовують для вивчення репрезентацій минулого і його конструювання через книги, фільми, монументи, церемонії тощо.

Проблема «пам'яті», насамперед історичної, активізувалася в дискурсах соціальних та гуманітарних дисциплін у 80-х роках минулого століття. Це було викликано ствердженням, зокрема, постмодерністського методу деконструкції, відповідно якому почала переосмислюватися вся попередня культура та історія. Дана обставина засвідчила перехід до нової епохи, що закономірно веде до переоцінки цінностей, зміни пріоритетів, визначення нових смислів. В цій ситуації аналізу поняття «пам'ять» присвячені публікації А. Ассман, Х. Вельцера, А. Кравченко, Ф. Йетса, П. Нора, А. Полетаєва, Ю. Сафронової, М. Хальбвакса, П. Хаттона та ряду інших.

Мета статті полягає у виявленні співмірності пам'яті і забуття в контексті ціннісного підходу на противагу оцінки та оцінювання.

Сьогодні пам'ять як здатність свідомості людини вийшла за межі наукового середовища, перетворившись в привід і знаряддя для конфліктів всередині спільнот, держав, міжнародній політиці, в процесах реалізації геополітичних проектів тощо. Констатуючи факт ствердження всесвітньої «епохи пам'яті», французький інтелектуал П. Нора визначає ряд її прикмет: критика офіційних версій історії і повернення їй «витіснених» трактовок; повернення пам'яті тим народам, чия історія приховувалася, ігнорувалася або знищувалася; розвиток генеалогічних пошуків і сімейних історій; активна організація різних меморіальних заходів; правове зведення рахунків з минулим; створення архівів і відкриття доступу до документів [5]. Німецький історик Х. Вельцер вважає, що пам'ять та історія майже не мають відношення одне до одного. З його точки зору, «автобіографічна пам'ять являє собою функціональну систему, завдання якої – допомагати людині вирішувати проблеми життя в теперішньому» [3].

В дискурсі «історична пам'ять» важливо розрізняти її «колективний» та «індивідуальний» аспекти. Для дослідників з часом поняття «колективна пам'ять» перестало являти собою значущість в силу свого антиіндивідуалізму. В своїх роботах М. Хальбвакс розумів під «колективною

пам'яттю» репрезентації минулого, які поділяються колективно. Але при цьому наполягав, що індивідуальна пам'ять повністю соціально детермінована, а тому окрема людина не має значення для історії колективної пам'яті. Намагаючись подолати цей крайній соціологізм, історики почали винаходити власні альтернативні поняття: «культурна пам'ять», «соціальна пам'ять», «національна пам'ять» тощо [9]. Одночасно інші дослідники заявляють, що «пам'ять» не містить в собі нічого нового порівняно з такими класичними поняттями, як «міф», «звичай», «традиція» та «історична свідомість» [1, с. 11]. Отже, не містить наукової цінності.

Зауважимо, історична пам'ять, стверджуючи цінність минулого, сама є цінністю. Ціннісний підхід в історії досліджував німецький філософ Г. Ріккерт (1863-1936 рр.), один із засновників баденської школи неокантіанства. Його заслуга в тому, що постановкою питання про ціннісний підхід в історії він впритул підійшов до осмислення найважливішого моменту, який визначив специфіку історичного пізнання: здійснив спробу раціонально обґрунтувати специфіку історичної науки.

На відміну від природничих наук, які прагнуть досягнути закони і узагальнити одержане знання, інтерес історика зосереджується на відтворенні дійсності в її одиничності та індивідуальності. Якщо в природознавстві ціннісний підхід є всього лише «психологічною» передумовою, то в історії, на думку Г. Ріккерта, поняття цінності пов'язано з «логічною сутністю науки». Свою історію, тобто своє одиничне становлення, має кожна річ в світі. Тому один уже факт, що ми хочемо і бажаємо мати історію лише про людей, показує, що ми при цьому керуємося цінностями, без яких не може бути історичної науки. Лише метод віднесення до цінності дозволяє подати історичні явища як стадії розвитку, тільки ціннісний підхід дає історика можливість говорити про певні «епохи» або «періоди» історії [7, с. 459].

Для проблеми автентичності історичної пам'яті важливою є думка Г. Ріккерта про подолання свавілля в історичних дослідженнях. Для цього

потрібно уникати оцінок, які порушують науковий характер історичного пізнання. Історично важливим з позицій цінного підходу вважається не лише те, що сприяє, але і те, що заважає реалізації культурних благ. Те, що індиферентне по відношенню до цінності, виключається як несуттєве [7, с. 185]. Історик не може вирішувати, принесла Велика Французька революція користь Франції або Європі чи зашкодила їм. Але жоден історик не буде сумніватися, що зібрані під цим іменем події були значущими і важливими для культурного розвитку Франції і Європи. Тому вони як суттєві повинні бути згадані в європейській історії. Оцінювати – означає висловлювати похвалу або критику. Відносити до цінностей – ні перше, ні друге [7, с. 186].

З позицій такого підходу «оцінка» носить вибірковий характер, і те або інше явище в історії, попри його значущість, може мати негативний характер, обумовлений позицією самого оцінювача. Як правило, такий підхід засвідчує обмеженість погляду на історичний процес. Так, після революції 1917 року (або більшовицького перевороту), всьому, що було зроблено позитивного царями та імператорами, давалася негативна оцінка. Те ж саме можна сказати про однобічність оцінки трьохсотлітнього перебування України в складі Російської імперії, а потім СРСР. Нехтуючи документами, історичними фактами, цей період називають колоніальним, епохою гноблення тощо. Хоча насправді Україна була частиною імперії. Представники України входили до вищої еліти країни, займали високі державні пости, фактично творили історію цієї імперії.

В свій час Наполеона запитали, користь чи шкоду принесло папство в історії Європи. Нагадаємо, що перед Французькою революцією філософи-просвітителі вели активну антиклерикальну пропаганду. Всі знають гасло Вольтера: «Роздушіть гадину», під якою він розумів католицьку церкву. Відомий також вислів: «У Франції, перед тим, як відрубали голову королю, відрубали голову богу». Тому питання про папство було актуальним. Наполеон відповів наступним чином: «В одні періоди воно приносило добро,

в інші – зло». Тобто Наполеон уникнув давати оцінку такому складному явищу, як папство, враховуючи його цінність як історичного явища.

З точки зору Г. Ріккєрта, історик не повинен вирішувати, що є прогресом і регресом культури, оскільки, вирішуючи це питання, він від теоретичного віднесення до цінності перейшов би до практичної оцінки явищ. Його власні культурні ідеали не повинні мати вирішального значення при обробці ним свого матеріалу [7, с. 460].

Якими ж ідеалами повинен в такому випадку керуватися історик? На думку Г. Ріккєрта, він не відносить своїх долюбих довільних цінностей, а передбачає, що ті особи, до яких він звертається зі своїм історичним викладом, визнають в якості цінностей релігію, державу, право, мораль, мистецтво, науку. Завдяки цій всезагальності культурних цінностей і знищується свавільність історичного утворення понять. Оцінка явищ культури здійснюється не з довільної, а із загальної точки зору, оскільки «об'єктивність» історії досяжна лише за допомогою загальнообов'язковості тих культурних цінностей, які утворюють керівний принцип її способу утворення понять [7, с. 461]. Отже, ціннісний підхід передбачає аналіз суспільств, культури, теорії діяльності, самої людини.

Але наскільки ціннісний підхід і самі цінності впливають на історичну пам'ять? В роботі німецького філософа Фрідріха Ніцше «Про користь і шкоду історії для життя», яка спрямована проти «історичної освіти» і є апологією забуття. Для Ніцше цінність людського життя повинна перевершувати «історичне атомування». Людина була б щаслива, якби була позбавлена від тягара минулого, змогла «розчинитися» в теперішньому, забуваючи те, що з нею було вчора, займаючись пізнанням себе, а не великих звершень предків [4].

В ХХ столітті відбувається переворот у сприйнятті забуття як позитивного процесу. Сучасний австрійський філософ Рудольф Бургер, виходячи з позицій ціннісного підходу до людини, відносить забуття до часу закінчення Другої світової війни. З його точки зору пам'ятати про Голокост є

злочином: «Лише міфогенне двадцяте століття, яке на вершині технологічної модернізації і бюрократичного раціоналізму породило злочини теллурічних масштабів в ім'я квазірелігійних есхатологічних вчень, розірвало із цивілізаційною традицією не-згадування» [8, с. 153].

Реакцією на примусове забуття, яке практикували і практикують тоталітарні режими, стала «етика пам'яті». І оскільки боротьба з насиллям була боротьбою за право говорити про пережитий жахливий досвід, боротьбою пам'яті проти забуття, сформувалося уявлення про нову моральну цінність – «обов'язок пам'ятати». Прикладом «етики пам'яті» є робота французького філософа Поля Рікера «Пам'ять, історія, забуття» [6]. Оскільки, з його точки зору, ні «тотальна пам'ять», ні всеоб'ємна розповідь неможливі, неминуче виникають різні стратегії ідеологізації наративу про минуле, яке оформлюється у вигляді офіційної історії. Адже завжди можна розповісти по-іншому, щось замовчуючи, зміщуючи акценти, різними способами переставляючи учасників дії, як і контури самої дії [8, с. 154].

З точки зору Рікера, забуття має подвійну природу: з одного боку, влада забирає у соціальних акторів можливість самим розповісти про себе, підмінюючи особисті наративи «дозволеною, нав'язаною історією, яку прославляють в меморіальних церемоніях». З іншого боку, цей процес неможливий без «таємної домовленості» самих цих акторів. Забуття для них – пасивна форма поведінки, стратегія «уникання», де мотивом є смутне бажання не одержувати повідомлень, не знати про зло, що здійснюється навколо, прагнення не знати» [6, с. 619]. В його інтерпретації забуття як активна форма «не-діяння» неминуче веде за собою відповідальність, оскільки «освіченій і чесній людині стає зрозуміло: можна і потрібно було знати або хоча б спробувати дізнатися, можна і потрібно було втрутитися» [6, с. 620].

Таким чином, дослідження проблеми «забуття» містить значний морально-ціннісний компонент. Вони поєднані з описом пам'яті як «обов'язку», і забуття як «помилки» або навіть злочину, з яким потрібно

боротися. Хоча «забуття» не завжди заслуговує осудження, оскільки в деяких випадках «створює і зміцнює соціальні зв'язки». Пам'ять, в свою чергу, є надзвичайно важливим соціальним і культурним ресурсом. Важливий не імператив «пам'ятай» сам по собі, а «зміст пам'яті, її рамки» [1, с. 193].

Як «пам'ять», так і «забуття» не є безумовно позитивними або негативними. Все залежить від того, з позицій яких цінностей – моральних, соціальних, політичних, індивідуальних – до них підходити. Британський соціальний антрополог Пол Коннертон пропонує говорити про сім типів забуття, три з яких можуть кваліфікуватися як позитивні практики «успішного забуття», а інші чотири – відносяться до негативних.

Встановлене забуття стверджується державними актами в ім'я інтересів всіх партій, щоб зупинити розвиток конфлікту, який існував раніше, і нескінченне протистояння (вендету). Прикладом може служити текст Вестфальського миру, укладеного в 1648 р. по закінченні Тридцятирічної війни, в якому вимагалось забути насилля, несправедливість і збитки, причинені один одному. Другим прикладом можуть бути спроби української держави примирити і урівняти в правах ветеранів Радянської Армії і ветеранів УПА, які під час Другої світової війни воювали на протилежних фронтах.

Установче забуття, яке слугує формуванню нової ідентичності. З точки зору Коннертона, важливою складовою ідентичності є дотримання певних патернів поведінки, у формуванні яких ключову роль відіграють наративи, що зберігаються колективною пам'яттю. Забуття стає частиною процесу формування нової пам'яті, яка засновується не тільки на нових спільних спогадах, але і на замовчуваннях. В процесі установчого забуття виключаються певні деталі, які можуть заважати формуванню нової ідентичності: наприклад, пам'ять про попередній шлюб може заважати певним відносинам, пам'ять про минулу релігію – неофітам [8, с. 156]. Сьогодні в Україні не прийнято говорити про минулі дружні стосунки з Росією, яка постає в якості країни-агресора. Принципово важливо не те, що

було колись, а з ким Україна тепер може створити себе в якості успішної держави.

Анулювання як результат перенасичення інформацією. Є два процеси – нав'язливого архівування всього народженого бюрократичними практиками модерної держави і розвитку нових технологій. Сьогодні ми живемо в суспільстві, перенасиченому інформацією, тому завдання сучасної людини є забуття непотрібної інформації. В якості прикладу Коннертон приводить фізику, до 75% цитованих робіт відносяться до створених в останні десятиліття, і де відкриття колись великих фізиків стають справою істориків науки, а не практикуючих вчених [8, с. 156].

Репресивне знищення передбачає знищення матеріальних свідочів існування злочинця – пам'ятників, статуй, згадки в літописах і законах. Хоча вимога не згадувати, не пам'ятати може слугувати тривалій пам'яті, про що свідчить відома історія Герострата. Тому це забуття служить не стільки знищенню пам'яті, скільки позбавленню честі того, хто був так покараний. Прикладом може бути знищення більшовиками пам'яті про старий режим, перейменування міст, анулювання титулів. Під час і після Революції гідності в 2014 році в Україні так само відбулося перейменування міст, вулиць, була проведена акція по демонтажу численних пам'ятників радянської епохи (декомунізація). Весною 2020 року в США і в Європі було репресивне знищення пам'ятників тим діячам, яких звинувачують у работоргівлі і рабовласництві. Це нове явище, оскільки вказані країни аж ніяк тоталітарними назвати не можна.

Заплановане старіння, створене ринковою системою, передбачає прискорене споживання, привілейоване положення нового і поступове витіснення з ринку старого, «морально застарілого» продукту. В результаті життєвий цикл товару стає все коротшим, горизонт планування скорочується, а споживач перетворюється в нерозбірливу дитину, яка сьогодні забуває про те, що хотіла вчора [8, с. 157].

Мовчання приниження і сорому може бути розглянуто як частина спроби забути про речі, які неможливо виразити. В якості такого можна розглядати мовчання про розгром, якого зазнала Німеччина у Другій світовій війні й історія якого не написана до кінця. Формою забуття цього приниження стало, з точки зору Коннертона, економічне диво, яке стерло сліди поразки й руйнування.

Ще однією формою встановленого забуття є амністія, коли людина або група людей «звільняються» державою від «поганої пам'яті» про них [2, с. 63]. Амністія розглядається дослідниками по-різному. Для П. Рікера амністія є лише «імітацією прощення». Викреслювання з пам'яті прикладів злочинів заради «уявної єдності» позбавляє суспільство можливості уберегти себе від повторення минулих помилок, а також «прирікає опозиційні пам'яті на небезпечне потаємне життя» [6, с. 628].

З точки зору А. Ассман, амністія може бути корисним інструментом в тому випадку, коли мова йде про інтеграцію розколотого суспільства, особливо у випадку подолання громадянської війни. В той же час абсолютним виключенням з цього правила є Голокост. Оскільки мова йде про «асиметрію насилля» між злочинцем і жертвою, повинна мати місце й асиметрія пам'яті: «В радикально зміненій політичній ситуації злочинець шукає порятунку в забутті, а жертва зберігає пам'ять про минуле як найбільшу цінність. Така асиметрія усувається не узгодженим забуттям, а тільки спільною пам'яттю» [2, с. 66].

З точки зору аргентинського дослідника Франсіско Деліча, є два контрагенти «колективної пам'яті» і «забуття»: держава і суспільство. «Державна пам'ять – це пам'ять, яка культивує секретність і захищає основи свого існування за допомогою забуття... Пам'ять суспільства – це пам'ять, яка перебуває в постійному русі, вона ніколи не буває остаточною, завжди прагне до безпам'ятства» [11, с. 67]. Він вважає, що амністія є інструментом держави, в той час як у випадку суспільства потрібно говорити про прощення.

Виділяють також різних агентів забуття. Окрім держави, яка практикує «встановлене забуття» і «репресивне знищення», і громадянського суспільства, яке породжує «мовчання сорому», акторами можуть бути як більш дрібні групи, наприклад, сім'я («установче забуття»), так і окрема людина (анулювання) [10, с. 160]. Соціальне забуття можна співставити з «нормальним» процесом індивідуального забування, яке неминуче супроводжує пам'ять або навіть детермінує її.

Про цінність історичної пам'яті засвідчує введення в науковий обіг поняття «постпам'ять» (postmemory). Воно відповідає на питання: як відбувається передача пам'яті між поколіннями, як саме люди можуть «пам'ятати» події, що відбулися до їх народження? На відміну від досліджень соціальної та культурної пам'яті, в центрі яких стоїть, як правило, питання про спадкоємність, «постпам'ять» дозволяє вловити момент розриву, а також специфіку відношень між поколіннями. «Постпам'ять», на відміну від історії, володіє обов'язковою глибокою емоційною залученістю в досвід, який пережило покоління батьків. Хоча дослідження постпам'яті зосереджені на цінностях сім'ї, вона не суто індивідуальна. «Життя сім'ї, навіть в самих сокровенних моментах, укорінене в колективному уявленні, яке формується суспільством, фантазіями і проєкціями поколінських структур, а також сукупністю історій та образів, котрі впливають на передачу індивідуальних і сімейних спогадів», – пише Маріанна Гірш. Крім усних сімейних історій, «постпам'ять» може передаватися в дистанційній формі, повторно перевтілюватися через інші інститути, створюючи можливість особистої ідентифікації з чужою пам'яттю [12]. Прикладом таких інститутів є музеї і меморіальні комплекси. Важливим інструментом формування постпам'яті є художні об'єкти – картини, пам'ятники, літературні твори, фільми.

Пам'ять є способом конструювання людьми свого минулого. Вона може вивчатися як пам'ять-свідчення людей, які пережили певні події (війну, революцію тощо). Одночасно це поняття використовують для вивчення

репрезентацій минулого і його конструювання через медіа пам'яті – книги, фільми, монументи, церемонії тощо. Важливе значення для виявлення сутності пам'яті та її використання має залучення ціннісного підходу. Наукова історія багато зробила для зміцнення зв'язку історії з іншими науками, для розвитку міждисциплінарного синтезу і наближення історичної науки до ціннісного осмислення минулого на відміну від оцінки. Цінність пам'яті визначається через співставлення із забуттям, яке виступає в різних аспектах в якості інструменту, який допомагає виявити основні структурні підходи до історичної пам'яті як цінності.

Список використаних джерел та літератури

1. Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой. Москва: Новое литературное обозрение, 2016. 232 с.
2. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
3. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы. *Неприкосновенный запас*. № 2-3 (40-41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html>.
4. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни. Сочинения: В 2 т. Т.1. Москва: Мысль, 1990. С. 158-230.
5. Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*. № 2-3 (40-41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>.
6. Рикёр П. Память, история, забвение. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с.
7. Риккерт Г. Философия жизни. Киев: Ника-центр, 1998. 512 с.
8. Сафронова Ю.А. Историческая память: введение. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2019. 220 с.
9. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. № 2-3 (40-41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
10. Connerton P. The Spirit of Mourning: History, Memory and the Body. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 178 p.
11. Delich F. The Social Construction of Memory and Forgetting. *Diogenes*. Vol. 51. No. 1. P. 65-75.
12. Hirsch M. Family Pictures: Mans, Mourning and Post-Memory. *Discourse*. Vol. 15. No. 2. P. 3-29.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАННЯ У ПАРАДИГМІ ГЛОБАЛІЗМУ

У статті розглянуті існуючі наукові моделі розвитку історичного знання в умовах глобалізації. Глобалізм стверджує єдність всесвітньо-історичного процесу через теорію модернізації. Внаслідок віртуалізації буття історичний досвід втрачає безумовне соціальне значення. Постмодерний погляд на методологію заперечує ідею цілісності. Ідеологія кінця історії сприймається як кінець історичних альтернатив. Історія перетворюється на різновид масової культури. Глобалізація робить максимальним розрив між традиційним і модерним. Функцією історичного знання у взаємодії з політикою історичної пам'яті є роль клапана у системі «пам'ять – забуття», аби не до такої міри змінювати суспільні уявлення про минуле, коли воно стає сучасним і майбутнім.

Ключові слова: *всесвітня історія, глобалізм, глобалізація, ідеологія, історичне знання, модерн, пам'ять, постмодерн.*

Martinov A.

Historical Knowledge in Paradigm of Globalism

The article considers the existing scientific models for the development of historical knowledge in the context of globalization. Globalism affirms the unity of the world historical process through the theory of modernization. The virtualization of being deprives historical experience of unconditional social significance. A postmodern view of methodology denies the idea of integrity. The ideology of the end of history is perceived as the end of historical alternatives. History turns into a form of mass culture. Globalization widens the gap between traditional and modern. The function of historical knowledge in the process of interaction with memory is the role of the valve in the «memory – amnesia» system. This function allows you to not transform the past into the present and the future as public perceptions of the past change.

Key words: *world history, globalism, globalization, ideology, historical knowledge, modern, memory, postmodern.*

Суперечності процесу глобалізації віддзеркалюються в становище гуманітарних наукових дисциплін, які наполегливо позбавляються наукового статусу та підштовхуються до стану в кращому випадку мистецтва. Постмодерні підходи до тексту як ядра історичного знання стимулюють перегляд основних постулатів філософії історії та актуалізують дискусію щодо соціальної «природи», статусу і функцій історичного за доби глобалізації.

І. Бойченко, аналізуючи сучасні філософсько-історичні проблеми, слушно зауважує, що «претензії моністичного, формаційного підходу на виняткову правильність і універсалізм обернулися... формаційним редукціонізмом, тобто спрощеним тлумаченням історії як тільки єдиного, глобального, монолітно-поступального руху. Плюралістична ж інтерпретація історії... призводить до втрати моменту єдності всесвітньо-історичного процесу. Останній розглядається в результаті як механічна сукупність ізольованих культурно-історичних утворень» [6, с. 336]. Натомість на думку французького історика та соціолога Жана Башлера, «якщо розглянути дві найхарактерніші риси сучасного світу, то дійдеш висновку, що він поєднує в собі всі історії людства в одну, яка зазнає модернізації» [3, с. 8].

До актуального наукового дискурсу навколо проблем глобалізації додається ідеологічна потреба за відсутності нових ідеологічних утопій дати інтелектуалам орієнтир для поширення ліберальних цінностей. Але разом з тим, слушним є твердження про глобалізацію як не кінець історії. Саме ця теза повертає нас до аналізу ролі історичної соціології за доби глобалізації. Історична соціологія відносно молода галузь соціологічного знання. Впродовж 1960-1970-х рр. її класики І. Валлерстайн, Е. Гідденс, Б.Мур, Ч. Тіллі охопили широкий діапазон досліджень, починаючи від проблем традиційних суспільств до актуальних протиріч сучасного етапу глобалізації. Проте у вітчизняному соціологічному середовищі, де до 1991 р. домінував історичний матеріалізм, й донині, як слушно зауважує С. Макєєв, «американізовану версію соціології приймали за соціологію взагалі, тобто за науку, предмет якої вичерпується актуальною проблематикою фактичності» [10, с. 6]. Натомість на думку датського дослідника Я. Алстеда «соціологія без історії дає великомасштабні теорії соціальних змін, але вони будуть неточними, якщо не ґрунтуватимуться на знанні історії. При цьому до основних завдань досліджень на різних щаблях історичної соціології належать повсякденне життя, аналіз соціальних структур та ієрархій, вивчення різних альтернативних варіантів історичного розвитку на основі

контр-фактичних прикладів» [1, с. 122]. Водночас історична соціологія концентрується на структурних змінах і соціальних процесах у компаративному вимірі, намагаючись абстрагуватись від конкретно-історичних проблем.

Напрямок досліджень у форматі історії повсякденності «предметом дослідження якої є сфера людської буденності у множині історико-культурних, політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах повертає інше крило історичної соціології до дослідження конкретних соціальних проблем» [13, с. 3]. У зазначеному контексті історичне знання за умов глобалізму забезпечує своїми методами знання про суспільство/людину в єдності минулого, сучасного і майбутнього, що дає часовий і просторовий континуум соціологічному теоретизуванню та емпіричним дослідженням шляхом включення історичного минулого в аналіз об'єкта, який досліджує соціолог, історичних параметрів. Ключовими поняттями історичного знання визначаються «революція», «цивілізація», «історичний тип ментальності», «інституціоналізація», «глобальна соціальна система». Нагадаємо, що італійський мислитель доби Просвітництва Дж. Віко поєднав ідеї лінійності історичного розвитку та циклічності. Він першим намагався відокремити в історії народів те, що є незмінним, фундаментальним та притаманним всім, від минушого, специфічного та місцевого. Натомість історичні соціології М. Данилевського, О. Шпенглера та П. Сорокіна зафіксували класичну парадигму циклічного соціального розвитку [1, с. 129].

Метою статті є розгляд існуючих наукових пропозицій подальшого розвитку історичного знання в умовах глобальних соціально-історичних процесів.

На нинішньому етапі свого розвитку історична наука разом із іншими науковими соціальними дисциплінами намагається дати відповідь на питання, чи виникає глобальна держава? Це теоретично складне запитання, адже досі не реалізовано ідеал національно-державного розвитку, коли кожна нація як політична одиниця повинна мати власну державу. Однак, курди,

баски, уйгури, тибетці та інші недержавні народи своїх національних держав не мають. Тобто національно-державний компонент всесвітньої історії має бути «зав'язаний» не тільки на історію державних, а й не державних народів. Зокрема, професор Вільного університету Берліну Юрген Кочка слушно наголошує, що «класична історична наука розвивалась навколо досліджень національної історії як обґрунтування національно-історичного простору, віддаючи пріоритет у дослідженні племінним впливам, мотивам та енергіям» [9, с. 315]. Але глобалізація поставила питання транснаціональної відкритості історичної науки. Ця тенденція знайшла своє відображення у виході, починаючи з 1990 р. «Journal of World History», а з 2000 р. «Zeitschrift für Weltgeschichte». Наукова історія стає відкритою транснаціональним інтелектуальним та концептуальним впливам.

У реальній історії одночасно присутніми є численні динамічні, але не синхронізовані, з різним часом розвитку, автономні щодо один одного процеси, а також хронологічно одночасні їм процеси в інших сферах розвитку, що знаходяться в стабільному періоді. В свою чергу методологічні прийоми дослідження різняться в залежності від типу свідoctв. Історик не просто дивиться на подію поглядом, спрямованим із сьогодення у минуле, а й внутрішньо трансформує об'єкт опису. Історикові притаманно виходити з принципу невідворотності того, що відбулося. Внаслідок цього в історію об'єктивно вводиться геть чуже їй поняття мети та ігнорується той факт, що саме випадок є фундаментом історії, коли люди роблять, не усвідомлюючи цього, історію, якої вони не хотіли.

Звичайно, будь-яка соціальна взаємодія реалізується у просторі та часі. Причому соціальна взаємодія має специфіку для кожного історичного періоду. Стрімка віртуалізація буття в глобальному середовищі призводить до того, що історичний досвід починає втрачати свою безумовну соціальну значимість. Говорячи про період після сучасності, російський соціолог Л. Іонін слушно наголошує на тому, що за постмодерну, завдяки засобам масової інформації, всі події нібито відбуваються в реальному часі, тобто

тепер [8, с. 129]. Внаслідок цього суто суб'єктивно здається, що історія закінчилась. Так видається й об'єктивно, якщо спробувати з'ясувати типологію суспільних моделей впродовж всієї історії. Наприклад, французький соціолог Жан Фурастьє подав типологізацію суспільних моделей: ідеальний тип традиційного суспільства до 80% зайнято у сільському господарстві, індустріальне суспільство у сільському господарстві зайнято до 25%, проте спостерігається своєрідний голод на послуги, натомість у постіндустріальну еру до 50% зайняті наданням різноманітних послуг. На етапі аграрного суспільства та зародків індустріального відбувалась гра суспільства проти природи, в розвинутому індустріальному конкурентному суспільстві ми є свідками гри одного соціального суб'єкта проти іншого [9, с. 118].

Взагалі у контексті постмодерного виклику історії мова насамперед йде про постмодерн як суто філософське поняття. Філософський постмодерн розглядається як симптом кризової свідомості, яка висуває тезу кінця сучасності як своєрідної версії християнської ідеї кінця часу. Відомо, що досі відсутня єдина теорія постмодерну. Він єдиний лише в одному, а саме запереченні проекту Просвітництва, руйнування Великих просторів та запереченні Великого історичного часу. Тому все частіше починає здаватись, що Середньовіччя закінчилось лише в підручниках.

Історичним початком модерну вважають індустріальну революцію. Під модернізацією прогресистська ідеологема розуміє процес розвитку від бідних аграрних суспільств до соціально диференційованого індустріального суспільства. Зазначений тип соціальних змін економічно започаткувала англійська індустріальна революція 1760-1830 рр., а політично Французька революція 1789-1794 рр., яка стимулювала появу в Європі конкурентної демократії, що ґрунтується на погодженні інтересів різних груп та ринковій економіці масового споживання. В результаті домінування зазначеної моделі соціального розвитку з'явилися нові джерела соціальної нерівності, в основі

якої знаходиться прогресуюча індивідуалізація та плюралізація життєвих стилів.

Водночас модерн зруйнував один із основних принципів традиції – принцип соціальної ієрархії, згідно з яким диференціація людей і соціумів має відбуватися не за вертикальними соціально-статусними сходинками, а за їхньою природою. Натомість постмодерн ставить під сумнів неминучість і можливість соціального прогресу. Відроджується постулат про неможливість пізнати історію. Але антисистемна та антиієрархічна ідеологія постмодерну як насамперед інтелектуального явища руйнує межі культур та історичних епох [12, с. 44].

Нагадаємо, що К. Поппер оголосив упередженням віру в історичну необхідність та заперечив можливість раціонального прогнозу розвитку історії. Він піддав нищівній критиці онтологічний погляд на історію, відповідно до якого суспільство змінюється лише в певному напрямку та в своєму розвитку проходить через стадії, визначені необхідністю. Детермінізм як наперед визначений шлях, фаталізм як неминуча необхідність та фіналізм як смислове подолання певних стадій розвитку визначались Поппером як центральна доктрина історизму. Відкриття законів еволюції повинно дати можливість прогнозувати майбутнє. Історизм у соціальних науках слугує меті створення історичних прогнозів, відкриття «ритмів», «моделей», «законів» або тенденцій, які знаходяться в фундаменті розвитку історії. Історії властивий конкретний підхід до подій, а не узагальнення. Внаслідок цього під питанням опиняється потреба міждисциплінарних соціально-історичних досліджень. На думку К. Поппера, універсальної історії людства не існує. Наявні лише окремі історії різних частин людства. Натомість існує велика кількість випадковостей, які впливають на умови, в котрих реалізуються соціальні закономірності. При цьому кожна конкретна історична подія є результатом зіткнення багатьох конкуруючих сил. Тому найскладніше зробити адекватну модель змін в умовах, коли ці зміни саме

відбуваються. Помітне місце в історії посідає випадковий, ірраціональний та нестабільний особистісний фактор.

Отже, людська історія є унікальним неповторним соціальним процесом. Законів еволюції не існує, адже навіть найретельніше спостереження за розвитком, наприклад, гусені не дозволяє передбачити її трансформацію на метелика. Аргументацію К. Поппера з неомарксистських позицій розкритикував Г. Маркузе, який зазначав, що «діалектичний потенціал історичного матеріалізму перекриває певний детермінізм історичних законів» [11, с. 117].

На початку ХХІ століття людство опинилось на тектонічному розломі історії. Досягнувши піку буття, пише російський дослідник О. Неклеса, людство побачило нові дивні контури світу постмодерну, який ламає горизонт історії. Хвиля соціальної ентропії руйнує звичний контекст. Загальна історія у розумінні спільної долі людства, яка була квінтесенцією ідей модерну, зникає в уламках образів часу. На місці цільного образу виникає яскравий колаж культур та лабіринт індивідуальних проєктів [12, с. 129].

Історію все частіше намагаються розглядати по той бік добра і зла. Ми є свідками лише зорі епохи постмодерну. Але вже зараз мова йде про вичерпання прогресивного потоку соціального часу, який наближає час кінця історії. Правда, постмодерн вічності взагалі не знає. Він закликає замінити модель реальності на модель як реальність. Родовими рисами постмодерну вважають деконструкцію, радикальну плюральність, релятивізм, еклектизм, фрагментарність. Якщо в традиційному суспільстві надії на послаблення соціальної фрагментації покладались на модернізацію, то в інформаційному суспільстві самі процеси модернізації виявляються факторами соціальної дезінтеграції. Постмодерний погляд на наукову методологію заперечує ідею холізму, цілісності. Замість єдності пропагується плюралізм. На перший план виносяться мікропроцеси, відцентрові тенденції, локалізація, фрагментація.

Серед нагальних теоретичних завдань, які постали з новою силою на нинішньому етапі розвитку історичної соціології, виділяється пошук відповіді на питання – чи належить проблема минулого до сфери соціального знання? На думку вітчизняної дослідниці творчості Бурдьє М. Соболевської, постструктуралізм Бурдьє спрямований на конструкцію взаємодії суб'єктивної та об'єктивної структур через оператор трансформації об'єктивного у суб'єктивне – габітус [14, с. 5]. З цієї точки зору, мабуть, можна визначити й місце історичної соціології у контексті філософії постмодерну. Адже існує погляд на історичну соціологію, що тлумачить її не як певну теорію, а як комплекс методів аналізу історії розвитку суспільства, який формується у дискурсу, як стилі мислення та способі аргументації.

Водночас паралельно з процесом подальшої диференціації соціальних наук за певними науковими напрямками має посилюватись тенденція до вибудовування більш щільної мережі міждисциплінарних зв'язків, які мають стати формулою нової інтеграції, досягнення мрії П. Сорокіна про інтегральну соціологію. Соціально-історичний сенс постмодерну у зазначеному контексті полягає у трансформації самої модернізації, яка має враховувати, що різноманітність історичних процесів є невичерпною, її неспроможна увібрати в себе, незалежно від рівня розвитку історичної науки, жодна система історичних понять. Адже простий історичний наратив не розкриває причин подій. Саме внаслідок цього вичерпується ідеологема кінця історії як соціального процесу. Ідеологія кінця історії сприймається як кінець альтернатив та універсалізація західної демократії. Д. Белл у статті «Відродження історії у новому столітті» зазначав, що «кінець ідеологій вичерпав себе і тепер знову починається історія» [4, с. 25].

Отже, навіть лапідарне ознайомлення з історією розвитку концептуальних засад історичної соціології дає підстави казати про те, що відносно історичної науки історична соціологія може зайняти позицію певної метатеорії. Проте її пізнавальні можливості закономірно обмежуються внаслідок об'єктивної неможливості розробки універсальної теорії

соціально-історичного розвитку. Але така констатація не означає, що історична наука, спираючись на конкретні дослідження, врешті начебто апріорі не повинна мати устремління до формування загальної теорії історичного процесу та інтегрувати, попередньо адаптувавши для власних потреб, теорії, методи, підходи конкретних соціальних наук.

Спроба певного постмодерного синтезу може розглядатись у контексті розвитку історичної антропології, яка розглядається як один із напрямків інтегративного дослідження минулого, яке відрізняється установкою на дослідження уявлень і мотивів людської поведінки, взятої у взаємозв'язку з усіма елементами та сторонами соціальної системи, та спроможної аналізувати будь-які елементи людських дій через діалог між історією й іншими соціальними науками. Головне, аби історія не перетворилась на різновид масової культури.

Відомий британський дослідник теорії культури і масової культури Джон Сторі визначає поняття «масова культура» як порожню концептуальну категорію, «яку залежно від використовуваного контексту можна наділити значущістю за допомогою різноманіття часто суперечливих підходів» [15, с. 14]. Скориставшись неограмшіанським аналізом, Дж. Сторі дає таке визначення масової культури: «Це те, що люди створюють унаслідок активного споживання текстів і практик індустрії культури». Таке визначення вже не робить масову культуру «нав'язаною культурою політичних маніпуляцій, ні ознакою суспільного занепаду й розкладу, ні чимось таким, що спонтанно постає знизу, ні машиною, що породжує значення й нав'язує суб'єктивні цінності пасивним суб'єктам» [15, с. 171].

У широкому філософському вжитку ще більш плюралістичними смислами наповнено поняття «культура». Вже згаданий Дж. Сторі наголошує на декількох ключових значеннях цього поняття: а) «культурою можна назвати загальний процес інтелектуального, духовного та естетичного розвитку»; б) «конкретний спосіб життя людей, епохи чи групи»; в) «практики й наслідки інтелектуальної, особливо творчої діяльності» [15,

с. 14]. Племінник З. Фрейда – Едвард Бернейс у своїй праці «Пропаганда» ототожнює появу масової культури з технологіями масового виробництва товарів і послуг та рекламою [5, с. 17]. Натомість іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет у класичній праці «Бунт мас» зважає на те, що на початку ХХ століття «народні маси» стали видимими, тобто вийшли на авансцену передусім європейської історії [15, с. 74]. У цьому сенсі масова культура є культурою мас доби індустріалізації та урбанізації. Соціокультурний феномен масової культури неможливо зрозуміти за межами пропаганди і реклами. «Ідеологією можна назвати, пише Дж. Сторі, – систематизовану сукупність ідей, висловлюваних конкретною групою людей». У випадку ідеологічно перекрученого образу дійсності можна вести мову про ідеологію як хибну свідомість [15, с. 16]. Зазначений дискурс ближче до марксистського тлумачення ідеології як інструменту пануючого класу, який допомагає останньому узаконювати свою політичну, економічну і культурну гегемонію над більшістю суспільства. Якщо у доіндустріальному суспільстві людина жила своєю роботою, то в індустріальному суспільстві людина намагається достатньо заробити заради того, аби «по-справжньому жити» за межами практики важкої праці.

Вітчизняний філософ Володимир Єрмоленко визначає ідеології «криком відчаю абсолютних істин – доктринами, що ці істини вбивають і їх воскрешають, причому роблять це одночасно, в одному твердженні. Ідеології не були релігіями в класичному сенсі слова. Релігія є описом священного, ідеологія ж є спробою зробити священним сам опис» [7, с. 16-17]. Водночас В. Єрмоленко наголошує, що «ідеології є набором ідей для розв’язання суспільних проблем, але часто надто вірять у себе і прагнуть стати новими релігіями» [7, с. 19]. Важливою ознакою ідеологій є те, що вони «не є непохитними. Але це не значить, що вони не відрізняються одна від одної, що межі між ними стерто. Вони є інструментами зміни реальності» [7, с. 20]. Цікаво виглядають матриці ідеологій. Від часів Великої французької революції кінця ХУІІІ століття В. Єрмоленко виділив п’ять таких інваріантів.

Першою є твердження про те, що «сакральне і месіанське має бути жертвою». У цьому контексті «тема величі нації невіддільна від теми її надлюдських страждань» [7, с. 21-22]. «Другим інваріантом історії ідеологій XIX-XX століть є думка про те, що абсолют уже не статичний: він здійснює себе в історії, він і є історією» [7, с. 22]. Третій інваріант пов'язаний з тим, що «історія рухається через цикл оновлювальних катастроф, через жертви, тобто страждання». Четвертим інваріантом є думка про те, що «добро в історії ніколи не показує себе надто явно, воно завжди використовує маски, зокрема маски зла». Нарешті, п'ятим інваріантом є думка про те, що «людина є тільки частиною чогось більшого, елементом, клітиною, органом великого колективного тіла – нації, раси, класу чи людства. Божество для ідеологій існує не “над”, а “навколо” нас: воно охоплює та тримає в собі, воно сполучає, воно існує після твоєї смерті. Воно колективне, а не індивідуальне» [7, с. 201-202]. Зазначені ідеологічні матриці продовжують часто використовуватись.

Загальна криза ідеології прогресу, лінійної побудови історії, спонукає до переходу від історії-розповіді до історії-проблеми. Водночас великі концепції, які претендують на остаточне упорядкування історичної емпірики, демонструють свою обмеженість як теорії історії. Історія сприймається не як минуле, а як розповідь про минуле. Адже все залежить від того, очима якого сучасного історик дивиться на минуле.

Глобалізація, як системний розрив між традиційним та постмодерним ставленням до часу, провокує втрату віри в прогрес та лінійність історичного розвитку. Такий духовний діагноз нашого часу ставить проблему повернення людині відчуженого від неї часу та історичного оптимізму.

Професор Стенфордського університету Ф. Фукуяма нагадує, що Е. Ренан підкреслював, що «забуття історичної помилки має важливе значення для націєтворення і саме тому історичні дослідження часто становлять загрозу національним належностям. Історичні дослідження висвітлюють жорстоке насильство, яким супроводжується всяке політичне

будівництво, навіть те, наслідки якого можуть вважатися корисними... Історична амнезія триває століттями, і ми забуваємо колись горді й незалежні утворення, як-от Бургундію, Велике Герцогство Парми або Шлезвіг, усі вони сьогодні існують як регіони, підпорядковані великим територіальним державам» [16, с. 202]. Важливою функцією історичного знання у взаємодії із політикою історичної пам'яті є роль клапана у системі «пам'ять – забуття», аби не до такої міри змінювати суспільні уявлення про минуле, коли воно стає сучасним і майбутнім.

Список використаних джерел та літератури

1. Алстед Я. Историческая социология – зачем и как? *Социологические исследования*. 2005. № 5. С. 122-129.
2. Афанасьев В. Историческая социология Данилевского, Шпенглера и Сорокина. *Социологические исследования*. 2005. № 5. С. 129-137.
3. Башлер Ж. Нарис загальної історії. Київ: Ніка-Центр, 2005. 392 с.
4. Белл Д. Возобновление истории в новом столетии. *Вопросы философии*. 2001. № 5. С. 13-25.
5. Бернейс Э. Пропаганда. Москва: Hippo Publishing, 2010. 176 с.
6. Бойченко І. Філософія історії. Київ: Знання, 2000. 724 с.
7. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX – XX століть. Київ: Дух і Літера, 2018. 480 с.
8. Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в третье тысячелетие. Москва: Логос, 2000. 431 с.
9. Kocka J. Sozialgeschichte im Zeitalter der Globalisierung. *Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*. 2006. № 4. С. 305-316.
10. Макеев С.А. Классовый анализ в современной социологии. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001, №3. С.5-22.
11. Маркузе Г. Одномерный человек. *Американская социологическая мысль*. М.: Изд-во МГУ, 1994. С.121-146.
12. Неклесса А. Конец цивилизации или конфликт истории. *Мировая экономика и международные отношения*. 1999. №3. С. 32-38.
13. Пушкарева Н. Предмет и методы изучения истории повседневности. *Этнографическое обозрение*. 2004. № 5. С. 3-19.
14. Соболевська М. Концепція постструктуралістського синтезу П. Бурдьє. Автореферат кандидатської дисертації. Київ, 2003. 18 с.
15. Сторі Джон. Теорія культури та масова культура. Київ: Вид-во “Акта”, 2005. 357 с.
16. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. Київ: Наш Формат, 2019. 608 с.

КОНСЕРВАТИВНЕ ТЛУМАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

В статті розкрито зміст консервативного напрямку історико-філософської думки та методологічне значення для аналізу ключових моментів історії України. Доведено, що актуалізація антиутопічних тенденцій, за яких відбувається критика новітніх тоталітарних тенденцій з точки зору базових цінностей духовно-ментальної традиції українського етносу обумовлена низкою внутрішніх та зовнішніх чинників. В першому випадку йдеться про опозицію з боку консерватизму прогресистсько-соціалістичного напрямку української історії та історіософії представники якого продемонстрували очевидну нездатність теоретично обґрунтувати та безпосередньо очолити процес українського державотворення (насамперед йдеться про творчість М. Грушевського).

Причому, мається на увазі не тільки примінення в народницькому баченні історії ролі держави у процесах формування політичної нації, а й принципово хибне уявлення щодо природи влади як такої та нерозуміння значення авторитарних одноосібних форм політичної організації на етапі національно-визвольної боротьби. Звідсіля знаменитий автономізм та своєрідний геополітичний федералізм народницького соціалізму та трактування змісту історичної пам'яті українців як спогадів про виключно не войовничий український менталітет та антилідерський національний характер.

В глобальному ж плані консервативний поворот у цінностях та життєдіяльності став наслідком глибокої кризи неоліберального курсу з його претензіями на творення моделі глобалізму, за якої національні держави уже в найближчому майбутньому не будуть відгравати скільки-небудь суттєвої ролі в міжнародному житті, поступившись транснаціональним інститутам та агресивно космополітичним формам мислення.

Проте, як показано в статті, консерватизм українських мислителів часто межує з відверто реакційним трактуванням як всесвітньої, так і української історії як суспільних процесів, заснованих на архаїчних добуржуазних формах влади і культурі релігії. Як наслідок не тільки в творах Д. Донцова, а й найбільш знаного українського консерватора В. Липинського простежуються архаїчно-міфологічні уявлення щодо механізмів становлення національної держави. Згідно цих волюнтаристськи-ірраціональних базових засад українці мають недостатній державотворчий потенціал і потребують допомоги з боку передусім польської провідної верстви, асимільована частина якої буцімто проявила найбільшу активність у боротьбі за незалежну Україну. Як показано в дослідженні, в кінцевому підсумку подібний псевдоконсерватизм спрямований на викривлення історичної пам'яті українського етносу і породжує невиправдані ілюзії щодо антикризової ефективності архаїчних політичних та економічних інститутів, заснованих на ідеалізації середньовічних монархічних форм державництва, в тому числі у Речі Посполитій. Причому, як показано в статті, консервативна практика, спрямована на реалізацію хибного бачення української ментальності не меншою мірою несе відповідальність за поразку українській революції 1917-1920 років, аніж аналогічна теорія і практика Центральної Ради та Директорії.

Ключові слова: український консерватизм, реакційні ідеї В. Липинського, теорія загарбницького насильства, консервативний монархізм.

Conservative Interpretation of Ukrainian Historical Memory: World-Historical Context

The article reveals the content of the conservative direction of historical and philosophical thought and its methodological significance for the analysis of key moments in the history of Ukraine. It is proved that the actualization of dystopian trends, which criticize the latest totalitarian tendencies in terms of the basic values of the spiritual and mental tradition of the Ukrainian ethnic group is caused by a number of internal and external factors. In the first case, it is the opposition of the conservatism to the progressive-socialist direction of Ukrainian history and historiography, whose representatives demonstrated an obvious inability to theoretically substantiate and directly lead the process of Ukrainian statehood (primarily the work of M. Hrushevsky).

Moreover, it means not only the diminishing in the populist vision of the role of the state in the formation of a political nation, but also a fundamentally wrong idea about the nature of power as such and a lack of understanding of the importance of authoritarian individual forms of political organization at the stage of national liberation struggle. Hence is the famous autonomy and a kind of geopolitical federalism of populist socialism and the interpretation of the content of the historical memory of Ukrainians as memories of the exclusively non-militant Ukrainian mentality and anti-leadership national character.

Globally, the conservative shift in values and livelihoods is the result of a deep neoliberal crisis with its claims to a model of globalism in which nation-states will not play any significant role in international life in the near future, giving way to transnational institutions and aggressive cosmopolitan forms of thinking.

However, as the article shows, the conservatism of Ukrainian thinkers often borders on an outright reactionary interpretation of both world and Ukrainian history as social processes based on archaic pre-bourgeois forms of power and the cult of religion. As a result, not only in the works of D. Dontsov, but also in the works of the most famous Ukrainian conservative V. Lypynsky, archaic and mythological ideas about the mechanisms of formation of the nation-state can be traced. According to these voluntarist-irrational basic principles, Ukrainians have insufficient state-building potential and need help primarily from the Polish leadership, the assimilated part of which seems to have been most active in the struggle for an independent Ukraine.

As the study shows, such pseudoconservatism ultimately aims to distort the historical memory of the Ukrainian ethnic group and creates unjustified illusions about the anti-crisis effectiveness of archaic political and economic institutions based on the idealization of medieval monarchical forms of statehood, including the Polish-Lithuanian Commonwealth. Moreover, as shown in the article, conservative practice aimed at realizing the misconception of the Ukrainian mentality is no less responsible for the defeat of the Ukrainian revolution of 1917-1920 than similar theory and practice of the Central Council and the Directory.

Key words: *Ukrainian conservatism, reactionary ideas of V. Lypynsky, theory of aggression, conservative monarchism.*

Останнім часом в історіософських розвідках, присвячених вивченню творчого спадку найбільш відомих українських істориків-державників, все сильніше простежується ухил в апологію консервативної версії не просто фактичного матеріалу, а ідеалів державотворення, гідних збереження в

історичній пам'яті не тільки нинішнього, а й прийдешніх поколінь українців. Це обумовлено все більш гострим, особливо на тлі гібридної війни розв'язаної проти України Росією та стрімкої втрати нашою країною останніх залишків свого суверенітету, відчуттям необхідності піднесення ідеалів Гетьманату та княжої Київської Русі. Саме в консервативних державницьких ідеалах вбачається модель влади, здатної захистити державність, повернути захоплені території, нарешті дати гідну відсіч клептократично-плутократичним просхідним та прозахідним антинаціональним силам, які чомусь отримали узагальнено нейтральне визначення «олігархія».

Аналогічно, на тлі чергової, можливо вже останньої в українській історії Руїни, стрімкої втрати самих засад української ментальності та етноідентичності, все очевиднішим стає усвідомлення як мінімум граничної неактуальності автономістських та державно-децентралізаторських ілюзій українських істориків-соціалістів на чолі з М. Грушевським, які, не в останню чергу, саме через свій прогресистський інтернаціоналізм так і не змогли проявити себе гідними лідерами національно-визвольних змагань. Навпаки, у великій кількості публікацій уряд П. Скоропадського, якому чинили опір не тільки більшовики, а й очолювані соціалістами Центральна Рада та Директорія, буцімто проявив себе як по справжньому державотворча сила. Причому, перекладання головної провини за поразку спроби створити самостійну українську державу ще на початку XX століття пов'язується саме з історико-ідеологічними поглядами політичних лідерів соціалістично-автономістського крила українських провідників. Ось як описує позицію консервативних ідеологів типу В. Липинського та Д. Дорошенка (яку, все ж таки, намагається корегувати, виходячи з аналізу тогочасних історичних реалій) Я. Грицак: «Керівники Центральної ради і Директорії, твердила консервативна історіософія, припустилися низки смертельних помилок. Їхня провина полягала у соціалістичному експериментуванні, нерозумінні державницьких інтересів, свідомому відштовхуванні від управління

державними справами фахових досвідчених кадрів лише на тому ґрунті, що вони не були соціалістичними або за своїм походженням піднімалися вище селянства і інтелігенції. Єдиним світлим моментом в українській революції було гетьманування Павла Скоропадського. Але гетьманська держава впала під ударами української соціалістичної «гайдамаччини» [1, с. 160].

Крім того, на тлі цілком передбачуваного краху неоліберальної (а по суті, неототалітарної) моделі глобалізму, ідеологи якої обіцяли подолання глобальних проблем сучасності уже в найближчому майбутньому та глибокої кризи формально-представницької демократії, яка також уже повинна була охопити практично всі країни, а насправді виявилась нездатною ані консолідувати західні держави, ані згуртувати їх на боротьбу з російським імперсько-теократичним, а також ісламським фундаменталістським «світовим тероризмом», всі сильніше і в західній історіософській та політологічній думці відчувається так званий «апдейт консерватизму», спроба повернення до традиційних цінностей та авторитарно-мобілізаційних форм відновленої нації держави на основі релігійних антипросвітницьких цінностей, що також гранично сприяє привабливості сприйняття нашого сучасного і майбутнього через призму описаного консерваторами агресивно-волютаристського, заснованого передусім на воєнній силі минулого» [2]. Отже йдеться навіть не про update буквально — оновлення, а відтворення, радикальний поворот до культу традиції як гарантії стабільності і, водночас, войовничості етносу у своїх національно-визвольних змаганнях. Не дивно, що саме проблематика історичної пам'яті знаходиться в центрі уваги консервативного напрямку історіософської думки: «Метою “осмислюючого” погляду на історію є конструювання певної “картини” чи “образу” історії з точки зору потреб сьогодення. Тому саме історіософія як інтуїтивно-глобальна конструкція бажаної моделі історичного процесу в цілому чи національної історії як його складової й здійснює цю прагматичну функцію. У свою чергу, таке звернення до минулого базується на специфічній ідеї зв'язку між минулим та сучасністю, коли сучасність вважається прямим

продовженням минулого; і минуле, у свою чергу, є такою причиною, наслідком якої обов'язково буде сучасність; якісь розриви тут не передбачаються» [3, с. 115].

Більше того, саме з консервативним напрямом історико-суспільної думки і, насамперед, творчістю його безсумнівного лідера В. Липинського, пов'язується найбільш послідовна реалізація ідеалу української пам'яті, яка, на відміну від звичайного вивчення минулого, завжди націлена максимальний синтез традиції та сучасності, орієнтований на спрямованість у майбутнє. «Високе наукове значіння й велика притягаюча сила творів Липинського полягають передусім в гармонійному сполученні в них науково історичних дослідів над минулим з геніальними філософічно-публіцистичними висновками. В усіх своїх науково-історичних працях про минуле України Липинський виступає не тільки яко історик минувшини, але й як історіософ, що ці науково історичні досліді над “мертвим” минулим оживляє промінням сучасного живого життя, роблячи з минулого яскраві висновки та “науку” (“лекцію”) для сучасного й для будуччини. А з другого боку свої філософсько-публіцистичні праці опирає Липинський не на безвідповідальні інтуїції, не на абстрактних і фантастичних міркуваннях, а на глибокім та всебічним дослідженні минулого. Історію Липинський зв'язує з сучасністю, в різних моментах історичного минулого України й інших країн, виявляє аналогії до сучасності й знаходить науку або пересторогу на майбутнє» [4, с. 236-237].

Як бачимо, уже в цій цитаті проглядає ототожнення упереджено ідеологічного повчання, – «науки» з власне науковим баченням історії України. Адже подібне зведення більш високо рівня абстракції, притаманного філософії історії (теорії історії) до схематизації історії саме за ідеолого-політичними лекалами, створення під приводом великого значення консерватизму для мобілізації нинішніх українців на звитягу у побудові власної держави, спрямовано на формуванні в історичній пам'яті певної «матриці» державотворення: «Для існування незалежної України необхідний

був додатковий стереотип чи матриця – ідея про те, що ми маємо право на державне існування, а будь-яке право підтверджується правом давнини, або ж традицією. Потрібна була ще одна схема української історії (окрім схеми М. Грушевського), яка б цю матрицю створювала, знову ж таки академічно і кваліфіковано. Проблемою українства на початок визвольних змагань 1917 - 1920 рр. стало те, що воно не мало цієї більш досконалої матриці, щоб зробити її інструментом індоктринації – оволодіння масами» [5, с. 21].

Причому, на превеликий жаль, в сучасній літературі, присвяченій історіософським аспектам творчості як народників, так і консерваторів від української історії, стало «правилом гарного тону» давати загальні оцінки творчості тих чи інших персоналій не звертаючись, або майже не звертаючись до ретельного аналізу змісту творів авторів, що стали об'єктом апології, чи навпаки, критичних зауваг. Внаслідок цього, самі постаті тих чи інших мислителів, що намагались активно впливати на історичну пам'ять українців, в наш час набувають відверто міфологічного забарвлення, перетворюються на своєрідні ідеологічні бренди, що вже мають дуже мало спільного з власними писаннями. «Одним з головних чинників цієї окремішності Липинського є месіянстична ідея, яка в його духовному складі займає дуже повадне місце. Під месіянізмом розуміємо назагал віру в окреме, незвичайно важне, тільки провидінням наперед визначене посланництво народу, який вважаючи себе носієм, має сповнити в історії людства точно означену роль»» [6, с. 186].

Тому не має нічого дивного в тому, що багато сучасних фахівців, а ще більше заангажованих учасників політичного процесу в Україні, переймають розповсюджене в діаспорі ототожнення політики та історії, навіть не вбачаючи особливої шкоди в тенденційності запропонованих ними підходів, вважаючи, що ця упередженість навіть може бути корисною для сучасного державотворення.

Водночас, вкрай актуальним, я на мене, є ретельний перегляд деяких усталених штампів щодо доцільності максимальної ідеологізації історичної

пам'яті. Необхідно нарешті з'ясувати, чи пошуки «матриці» або «схеми» всесвітньої історії, яка видається бажаною для просвіщення українців окремим особам, справді відповідає завданням академічної соціології та завданням державотворення, чи ж звернення до традиції справді є достатнім підтвердженням нашого права на державність, а головною мобілізуючою силою для широкого загалу наших співвітчизників дійсно вступає «месіанізм провидіння».

Значною мірою саме внаслідок багаторічного створення собі кумирів серед вітчизняних заполітизованих істориків виникла парадоксальна ситуація: найбільш послідовній і справедливій критиці було піддано ідеї Д. Донцова значною мірою саме тому, що в жорсткій опозиції до його реакційної історіоміфології знаходився один з безсумнівних корифеїв історії України В. Липинський, який з консервативних позицій нещадно критикував донцовський ультра націоналізм. Але наскільки протилежними насправді були погляди цих двох непримиренних опонентів і чи не була їх взаємна затята полемічність викликана традиційним психологічним феноменом особливої ворожнечі політиків та політичних мислителів, що «грають на одному і тому ж ідеологічному полі»?

Як відомо, Д. Донцов намагався реконструювати українську ідентичність на засадах ірраціонального волюнтаризму в його найбільш екстремістській вождистсько-тиранічній формі, в зв'язку із чим також жорстко критикував так звану релігію розуму наших істориків позитивістів, зокрема М. Грушевського, яким, на його думку, бракувало релігійного запалу як необхідної передумови національно-визвольного гону. Саме тому «у системі чинного націоналізму особливо важила вимога “ілюзійонізму” – цілеспрямованого творення мітів... Характерною ознакою мітологічності мислення Донцова було маніхейське, чорно-біле бачення світу... Цей міт у Донцова, як і в інших націоналістів, ґрунтується на бінарній опозиції між ідеальним станом вільної та могутньої нації та її сучасним становищем, сприйнятим як рабство й занепад. Перед нами – синтеза трьох мітологем: а)

нації як організму, здатного хворіти, «хвилево завмирати» й гинути; б) відродження, або воскресіння; в) «золотої доби». За Донцовим, сучасна йому українська нація перебуває у передсмертному стані, але може відродитися до нового життя, якщо зуміє повернутися до своєї традиції» [7].

Причому, звертає на себе увагу те, що подібне трактування української історії як міфу дуже нагадує схеми, якими послуговуються прибічники української пам'яті як пригадування чи то цивілізаційного призначення, чи то містичної місіїності, закладеній ще буцімто українськими засновниками не викривленого іудеями аутентичного християнства. Звідсіля і аналогії з міфом про біблійний Армагеддон – вирішальну битву Бога з дияволом в подобі Росії: «Міт останнього бою. Зняття всіх бінарних опозицій, про які йшлося вище, за Донцовим, настане в перебігу «останнього бою», коли Захід разом з Україною переможе Росію, світогляд націоналізму візьме гору над ворожими йому світоглядами космополітизму, соціалізму та “провансальства”, Україна відродиться як велика держава, а владу в Україні і світі здобудуть представники вищої, лицарської породи людей» [7].

Все це, врешті-решт, неминуче приводить Д. Донцова до некритичної ідеалізації якщо не німецького націонал-соціалізму, то, принаймні, італійського фашизму в його найбільш екстремістській вождистсько-тиранічній формі, з яким він пов'язує надії на відродження Європи, до якої, на його думку, завжди цивілізаційно належала і Україна. Але проблема в тому, що цей етнокстремізм не тільки не формує історичну пам'ять як ідеал героїчного минулого, а навпаки, враховуючи сьогоденну чисельність представників російської меншини в Україні та рівень україно-російської метизації населення країни носить провокативно дезінтегруючий характер і пропонує приклади хибної героїзації української історії. «Етноцентризм сприяє штучному збереженню традиційного етнічного середовища, збіднює поступальний розвиток етносу, а також провокує внутрішні конфлікти. Саме історична пам'ять, якою можуть маніпулювати кон'юктурно, може провокувати внутрішні конфлікти, бо поряд з необхідною позитивною

інформацією вона несе і ті міфи про героїчне минуле, які не завжди адекватно сприймаються в нових соціально-політичних обставинах. Тим більше, що часто те міфологічне «героїчне» минуле пов'язується з національною образою, а це не сприяє налагодженню добросусідських відносин між народами і навіть прискоренню необхідних соціально-політичних реформ» [8, с. 35]. Погодьтеся, з приводу даного пасажу важко щось заперечити.

Якщо ж говорити про історіософські погляди В. Липинського, то його доробку переважна більшість авторів, що досліджують його творчий спадок, дає позитивну оцінку як прикладу вдалої реалізації прогностичної функції всесвітньої історії, в контекст якої видатний український мислитель начебто вписує історію України (оцінка здобутків і прорахунків В. Липинського не як історика, а своєрідного соціолога-політолога, тема окремого дослідження). Ось лише один із типових прикладів подібної оцінки: «В українській політично-філософській думці кінця XIX – першої половини XX століття спостерігається своєрідне “згущення” історіософської проблематики. Найбільша кількість історіософських текстів, найбільше розмаїття концептуальних підходів, найбільший вплив на формування суспільно-політичної складової масових світоглядів дозволяє нам зробити висновок, що це був період найвищого злету української філософсько-історичної думки в модерну добу української історії. Серед найбільш яскравих творців історіософського знання цього періоду слід виділити М. Грушевського, І.Франка, Б. Кістяківського, Д. Донцова, Ю. Вассияна, І. Мірчука, Ю. Липу, М. Хвильового, Є. Маланюка, В. Петрова. На тлі творчого доробку цих інтелектуалів ідеї Липинського виділяються своєю продуманістю, глибиною та оригінальністю» [3, с. 115-116].

В цій же статті В. Артюх намагається довести, що головною заслугою В. Липинського є обґрунтування значення традицій європейського консерватизму внаслідок спорідненості української історії із загальноєвропейською. При цьому відверто міфологічну структуру, на якій

базує свою філософію історії один з основоположників українського консерватизму, він визначає як «метафізику консервативного історизму»: «Цю “метафізику” консервативного історизму якнайкраще ілюструють погляди самого В. Липинського. Першоосновою його історіософської конструкції виступає концепт Землі. “Земля” є тим началом, в яку вкорінена історія певної спільноти. Національна психологія людини формується також під впливом географічного фактору» [3, с. 118].

З цього географічно детерміністичного міфу на думку автора цитованої статті і виводяться В. Липинським світоглядно-філософські узагальнення, які приводять його до так званого територіального патріотизму: «Землеробський спосіб існування робить людину залежною від “твердих законів землі”, які логічно не можуть бути обґрунтовані. Життя на землі, за В. Липинським, огорнене первинними ірраціональними бажаннями, які потім відтворюються як у повсякденному житті землеробського етносу, так і на рівні його політичних форм. Усвідомлення своєї єдності із землею-годувальницею, обов’язків перед нею є основою й національної ідентичності. Ідея землі має у своїй основі глибоке почуття органічної єдності нації, тому що все із землі виростає, проживає і в землю зникає. З органічною поєднаністю із землею виростає й любов до неї» [3, с. 118].

І далі: «Із потреб аграрного способу життя, на думку В. Липинського, органічно як зерно формує з себе корінь, стовбур, гілки і крону виростають соціальні групи (стани), що беруть на себе функції відтворення, організації, захисту та управління суспільством. Джерелом політичної влади у суспільстві є ті, хто володіє та обробляє землю – могутній хліборобський клас» [3, с. 118]. Як бачимо, і в даному випадку ми маємо справу з тим же баченням сучасного через міфологічні витоки роду, що і у прибічників українського Трипілля.

Водночас, із проведеного аналізу В. Артюх робить висновок про спорідненість концепції В. Липинського з традиціями модерного європейського консерватизму, який, на тлі кризи моделі космополітичного

глобалізму, має велике позитивне значення не тільки для Українського національно-державного відродження, а й відродження моделі держави-нації у світовому масштабі.

Насправді, якщо в даному випадку і можна говорити про спадковість з якоюсь європейською традицією, то традицією ультраконсервативною в стилі Р. Генона, М. Еліаде, Ю. Еволи, Ш. Мораса (який до того ж подібно до українського мислителя був переконаним монархістом). В. Липинський безумовно створив черговий міф української історії, що було обумовлено його прагненням до граничної її політизації, адже запропонована ним консервативна модель історії України, як і у попередніх випадках, спрямована на деформацію історичної пам'яті українців. Насамперед, це проявляється в тому, що попри критику поряд з москофільством так званого полонофільства, В. Липинський, який був етнічним поляком, у своїх програмних працях подає у явно викривленому вигляді історію українсько-польських стосунків за доби гетьманату. Особливо це стосується споминів українців про негативну роль Польщі, спрямовану на гальмування формування нашої державності. Про полонофільські погляди творця головного українського монархіста, зокрема пише І. Лисяк-Рудницький у статтях «Вячеслав Липинський», «Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель», «Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу» у своїх двотомних «Історичних есе».

Відносно методологічних засад філософії історії В. Липинського, то він справді спирається на праці видатних європейських соціологічних мислителів, таких, як О. Конт, Г. Спенсер, Ж. Сорель, той же Ш. Морас та ін., що запропонували своє бачення механізмів самоорганізації всесвітньо-історичного процесу. Але найбільшою мірою для пояснення свого власного бачення системних рушійних сил всесвітньої історії, В. Липинський використав творчий здобуток відомого консервативного австрійсько-польського соціолога, економіста та юриста Л. Гумпловича. Очевидно, що фундатора українського консерватизму не міг не приваблювати в його творах

аналіз на стику загальної соціології, філософії історії, теорії держави і права та політичної історії, в контексті європейської консервативної соціологічної традиції. Самі назви деяких книг Л. Гумпловича говорять про їх актуальність для всіх соціально-політичних мислителів, які шукають шляхи здобуття незалежності та розбудови своєї держави. Перу цього, можна сказати, соціолога історії, крім всього іншого, належать такі праці як «Дослідження закону формування держави», «Загальне державне право», тощо. Тому далеко не випадково, що коли у другій главі своїх «Братів хліборобів» В. Липинський дає оцінку класиків соціологічної думки, зокрема О. Конта та Г. Спенсера, у розумінні ними універсальних «соціальних законів» він переважно спирається на оцінки саме Л. Гумпловича в його програмній праці «Засади соціології».

Що ж до розуміння рушійних сил історії самим В. Липинським, то тут він цілковито знаходиться під впливом ідей згаданого соціолога-консерватора, практично повністю переймає у Л. Гумпловича його теорію насильства як універсального «соціологічного закону» «для всіх часів і у всіх народів» у всесвітній історії. На основі цієї «теорії» вищезгаданий автор намагався будувати своє бачення всесвітньої історії від найдавніших часів до доби західного капіталізму (в тому числі і бачення витоків буржуазної приватної власності).

Тому не має нічого дивного в тому, що у своїй основній програмній праці «Листи до братів-хліборобів» основоположник українського консерватизму намагається подати цей концепт як загальновизнаний і в соціології, і в методології всесвітньої історії: «Величезна більшість соціологів, правників та істориків головним фактором повстання державних організацій вважають мандрівку і розселення більше рухливих та активних людських громад і завойована ними, в наслідок тих мандрівок і розселення, громад більше пасивних, інертних... Придержуючись цього усталеного погляду, постараюсь заналізувати ті форми взаємовідношення, які

укладаються, в наслідок процесу розселення, між зайшлим, більше активним, і місцевим, більше пасивним, елементом [9, с. 211-212].

Насправді, описаний вище погляд майже дослівно повторює десятки аналогічних формулювань в працях такого ж етнічного поляка, яким був і сам В. Липинський, В. Гумпловича. Зокрема, в книзі «Дослідження закону формування держави», де цей автор на багатьох сторінках намагається довести ключову тезу про те, що історія людства не знає жодного прикладу, коли держава виникала без акту насильства одного племені над іншим, завоювання та перетворення на рабів більш сильним кочовим етносом більш слабого осілого населення.

Водночас, слід зазначити, що подібне бачення «логіки історії» далеко не було усталеним навіть в ті складні часи, коли після Першої світової війни вже назрівала нова світова воєнна катастрофа ще більшого масштабу. Навпаки, переважна більшість неупереджених дослідників всесвітньо-історичного процесу і тоді категорично відкидало пояснення механізму формування державності через насильство. Сам Л. Гумплович у своїх висновках спирається на праці своїх попередників, зокрема Є. Дюринга, а також описуючи становлення модерних Австрії та Німеччини в процесі нескінченних військових конфліктів, скоріше за все використовує роботу Ф. Енгельса «Роль насильства в історії». Але сам Ф. Енгельс піддає ці ідеї справедливій критиці, зокрема в главі під назвою «теорія насильства» знаменитого «Анти-Дюрингу» він неодноразово зазначає, що для реалізації схеми так званого зовнішнього насильства нападники вже повинні знаходитись на рівні розвитку економіки, достатньому щоб вести успішне загарбницьке завоювання, а підкорені повинні мати достатні засоби праці і навички для того, щоб їх можна було використовувати у якості рабів.

Крім того, підкорені пасивні «елементи» вже мають знаходитись на такому рівні розвитку продуктивних сил, який би дозволяв їм не тільки самим прогодуватись, а й забезпечити і своїм завойовникам додатковий продукт, достатній для їх утримання. Врешті-решт, постійно наголошуючи

на ролі так званих продуцентів та креативності хліборобського класу, це визнає і сам В. Липинський, який навіть неодноразово зазначає, навіть згадуючи, К. Маркса, що економіка тут має першість на політикою, в тому числі політикою завоювницькою (та і сам Л. Гумлович не може повністю ігнорувати означених факторів, що робить його роботи змістовно вельми непослідовними).

На мій погляд, не тільки хибно, а й небезпечно з точки зору формування національної ідентичності та пам'яті, що навіть такий відомий дослідник творчості нашого видатного консерватора як К. Галушко, справедливо зазначаючи існування домінуючого впливу на історіософське бачення В. Липинського праць Л. Гумпловича («якщо говорити про вплив Гумпловича на Липинського, то їх погляди на природу держави та суспільства майже тотожні» [10, с. 359]) і навіть порівнюючи їх ідеї, не проводить аналізу реальних причин цього впливу і свідомої орієнтації ідеолога «трудового монархізму» на ідеї польського правознавця та соціолога. [10, с. 360-363].

В чому ж полягає таємниця того, чому В. Липинський притримується подібних вельми вразливих з точки зору історичної науки поглядів? До певної міри, мабуть, це можна пояснити тим, що «самостійник» і «державник» В. Липинський прагнув концептуально обґрунтовувати саме те, що проповідував у політичній полеміці, а саме право українців відстояти своє право на власну державу за допомогою зброї.

Але справа в тому, що якщо уважніше придивитись до писань того ж Л. Гумпловича, які слугували В. Липинському за методологічний дороговказ, то за рядками нескінченних апеляцій до об'єктивних соціологічних законів всесвітньої історії починає проглядати відверто колоніальне спрямування його «теорії насильства». Адже він не просто вважає насильство головною рушійною силою історії (як тут не згадати В. Леніна з його тезою про те, що революції, які трактуються як диктатура і, насамперед, збройна боротьба, – «повивальні бабки історії»). На відміну від того ж Є. Дюринга, Л. Гумплович,

по-суті, оцінює як прогресивну силу насильство не внутрішнє, міжкласове, а зовнішнє – міжетнічне, причому загарбників і колонізаторів він оцінює як силу прогресивну, державотворчу, а поневолених, відповідно – інертну, не здатну до державотворення масу, яка в душі створеного завойовниками і, до речі, давно спростованого історичною наукою, явно вигаданого для виправдання того ж загарбництва самими загарбниками норманського міфу, мало не запрошує своїх «покровителів» і «хазяїв» на царювання, мовляв приходьте і правте нами». Наведемо один із типових фрагментів вже згадуваної праці «Засади соціології», який явно надихав В. Липинського: «Окрім ознаки панування, – і саме меншості над більшістю, – є ще інша ознака, що характеризує природу держави, ознака, яка досі не була помічена професорами державного права, хоча вона має місце завжди і скрізь за будь-якої організації панування. Ми вбачаємо етнічну різnorodність (etnische Heterogeneita) пануючих та підвладних... Ніколи і ніде держави не виникали інакше, як завдяки поневоленню чужих племен одним чи декількома союзними племенами» [11, с. 185]. Звертає на себе увагу і те, що польсько-австрійський соціолог та історіософ підкреслює різницю за етнічною ознакою між колонізаторами «державниками» та колонізованою челяддю, до якої, зокрема у давній Русі, зараховувалось залежне населення (смерди, холопи тощо), що у версії соціолога говорить про поділ на активний та і пасивний елемент історії.

Доводиться визнати, що спираючись саме на писання Л. Гумпловича В. Липинський намагається далі розвивати і поглиблювати тезу щодо фактичної тотожності імперіалізму та державотворення у всесвітньої історії. Запозичивши у свого співвітчизника ідею поділу етносів у світовій історії за ознаками їх схильності до імперіалізму, або, навпроти, пацифізму, український консерватор для більшої наочності використовує особливу символіку. Він визначає номадів як «жовтих», а осілих миролюбних «бездержавників» у якості умовно «чорних», та на багатьох сторінках другої методологічної глави своєї книги (про закони еволюції всесвітньої історії)

намагається описати процес всесвітнього державотворення як підкорення цими «жовтими» аристократами-прибульцями представників автохтонного етносу – «чорних» та наступної асиміляції «жовтих» цими «чорними» (тобто корінним населенням) та створення завойовниками держави на чужій території [9, с. 113-286]. Ось як, зокрема, описує В. Липинський типологічні характеристики так званого державотворчого елементу у «Братах хліборобах»: «Класократичні жовті весь час живуть ідеєю війни. Вони не вдають, що не бачать в людині побіч добра, так само як і добро, вродженого їй зла. І кладучи в основу свого Думаня і поступованя факт неминуче існуючої в світі боротьби, вони що боротьбу намагаються зробити шляхотною, ублагородшоючою, творчою. До війни вони себе виховують; до війни прилажена вся їх залізною дисципліною і пошаною до авторитетів спаяна громадська організація; їх лицарський закон — це закон війни і вони його придержують не тільки в часі миру, але перш за все в часі війни» [9, с. 232].

Звичайно, «з барського плеча» задля традиційного «освіження крові» загарбники можуть зрідка приймати до своїх лав найбільш лояльних і здібних: «Жовті класократичного типу в порівнянні з чорними знаходяться завжди в великій меншості і в боротьбі за владу, як було сказало, рахують тільки на себе, на силу своєї організації. Тому до своєї організації вони приймають тільки таких чорних, що по своїй високій громадській моралі виказали себе достойними бути в її рядах, що їх не зрадять, на кого можна вповні покластися. Вони бережуть лицарську честь і право носити зброю, яке єсть правом лицаря, вони не поширюють на всі» [9, с. 234].

Але з якою метою В. Липинський не тільки підтримує ідею державотворення через колонізацію, а на багатьох прикладах (здебільшого підтасованих) «з усіх часів і у всіх народів», включаючи добу Античності та Новітню історію латиноамериканських країн, намагається переконати читача в її істинності та універсальності? Доводиться визнати, що спираючись на «основний соціологічний закон» Л. Гумпловича, український мислитель

польського походження намагався так чи інакше ствердити особливу державотворчу місію польської шляхти в розбудові української державності, явно залишаючи в тіні велику кількість епізодів її агресивного руйнівного впливу на Україну з чіткою метою зупинити або, хоча б, загальмувати і взяти під свій контроль становлення української державності (не випадково низка програмних праць історика-консерватора була надрукована польською мовою).

Очевидно, В. Липинський фактично під «жовтими», які мали право на насильство по відношенню до місцевого українського «плебсу» або «охлосу» – «пасивної маси» українців, розуміє не стільки спольщену українську шляхту, яка справді активно вливалась у ряди магнатів Речі Посполитої і часто вважала її своєю *alma mater* – матір'ю годувальницею», скільки українізовану польську шляхту, яка, покинувши розбещену демократією та охлократією свою колишню батьківщину, осіла на теренах України, утворила провідну верству, що не просто заснувала разом з частиною козаччини українську державу, а відіграла у цьому процесі провідну роль.

Більше того, автор, що претендує на єдино вірну версію часів гетьманщини (та ще з абсолютним некоректним посиланнями на М. Грушевського, якого В. Липинський, як і Д. Донцов, називав своїм учителем), в іншому місці свого консервативного маніфесту стверджує, що на підставі свого ієзуїтсько-шляхетського виховання» сам Б. Хмельницький належав навіть не до пропольської, а саме «польської українізованої шляхти»: «Коли б на чолі повстання проти польської Річпосполитої не станула була польська українізована шляхта типу самого Богдана Хмельницького (“він виріс і обертався в кругах єзуїтсько-шляхецьких, польських або спольщених, в сфері їх ідей” — пише проф. М. Грушевський в своїй великій “Історії України” т. VIII, ч. III, ст. 127 — даючи цією характеристикою цінний причинок до зрозуміння психології Великого Гетьмана, вихованого в поняттях тодішнього пануючого класу), і аналогічна шляхті по своєму матеріальному стану і класовій психології — отже найвища

тоді між Українцями по своєму соціальному становищу –городова реєстрова козаччина, а повстали були самі селяне під проводом тодішньої місцевої інтелігенції, то не було б України, а була б Польща дійсно від моря до моря» [9, с. 259].

Але, найбільша шкода для неупередженого формування історичної пам'яті поколінь українців полягає навіть не в тому, що автор, якому проспівані численні панегірики практично в усіх наукових роботах і українських підручниках з історії України та української суспільно-політичної думки, зараховує державотворчий український елемент виключно до земельної аристократії пропольської орієнтації – «слуг магнатів». І навіть не те, що, за цією версією саме польська шляхта виявляється головною діючою особою української національно-визвольної боротьби. Найбільш шкідливою є теза саме про по-суті руйнівну роль низового козацтва та селянської маси, яка лише шкодила здобуттю державності. (Вже не кажучи про такі «дрібниці» як заява, в дусі скоріше навіть не консерватизму, а російського реакційного «охоронництва» начебто інтелігенція як особливий соціальний прошарок, що відстоює ідей демократії, соціальної рівності і справедливості виступає як руйнівна ворожа сила, що прагне пустити процес набуття державності хибним шляхом).

Ось короткий виклад цього абсолютно антиісторичного трактування української історії: «Відомо, яку роль відіграли на Україні в XVII ст. слуги магнатів, що репрезентували тут польську державну владу. Вони найбільше завзято поборювали місцеві аристократичні, власновладні, державно і національно творчі тенденції зсілої земельної козаччини, найславнішим і типовим репрезентантом якої став власник Суботова Хмельницький. І коли ці слуги магнатські були переважно покодженя місцевого (напр., адміністрація і міліція в маєтках кн. Яреми Вишневецького), то на чолі козаччини, що боролась за визволення України, станула в більшості шляхта польська і прибувши сюди з північно-західних земель шляхта українська, одна і друга типу лицарсько-хліборобського, яка, осівши на сталі в степовій

козацькій Україні, взяла в свої руки провід в боротьбі за відділення своєї нової батьківщини од метрополії. Але тоді ця прибувша шляхта застала вже на Україні хоч невелике, але созвучне їй місцеве аристократичне козацьке ядро, біля якого розпочалась її надзвичайно швидка територіяльна і національна асиміляція. Витворена в той спосіб козацька лицарсько-хліборобська земельна класократія в своїй боротьбі на три фронти: зі степовим охлократичним руїнником, зі здемократизованим метропольним польським визискуючим державним апаратом, і з розкладовою діяльністю власної демократії – змогла великим героїчним зусиллям за Гетьмана Богдана утворити дійсну, реальну Україну» [9, с. 251].

Але й це ще не все. Фактично В. Липинський висловлює абсолютно провокативну тезу про те, що «інертні та пасивні маси» українського народу не тільки були антидержавною силою за часів Хмельниччини та пізніше, гайдамаччини, а навіть діяли проти частини козацької старшини, що поступово перетворювалась на земельних магнатів і українізованої шляхти під навіщуванням і безпосереднім керівництвом російських імперських агентів. «Повстання колоніальних пасивних мас, під проводом спекулюючих на цих масах місцевих розпорошених демократичних груп, скрізь і завжди звертається вкінці не проти метрополії, а проти місцевих «панів», тобто як раз проти тих класів, з яких може витворитись перший і необхідний для існування нації, консервативний національний клас. Воно заганяє ці зародки власної національної аристократії назад в обійми метрополії і в той спосіб нищить в корінню можливість перетворення колонії в незалежну національну, державу. Провокаційні повстання пасивних мас проти місцевих вищих класів, які часто роблять метропольні уряди, щоб власне знищити серед цих класів зародки державно-національного сепаратизму, служать найкращою ілюстрацією до цього факту. Ніщо так основно не підрізало козацьку Українську Державу і не поробило з козаків вірних підданих Царя, як повстання черні проти старшини під проводом різних місцевих демократичних «патріотів» – повстання, які провокувала Москва. Ніщо так

не пхнуло в обійми Росії польсько-українську правобічну шляхту, як гайдамацькі повстання, організовані російськими агентами. Ніщо так не перетворило сепаратистичну західно-галицьку польську шляхту в більших приклонників Австрії, як західно-галицька різня, яку руками польського селянства справив цим польським сепаратистам австрійський уряд. Думаю, що заслуги сучасної української соціалістичної і «патріотичної» демократії в ділі знищення України і загнання назад в Росію та Польщу місцевих державно творчих, по свому вихованню російських та польських елементів, що почали саме українізуватись – будуть ясно видні нашим нащадкам, коли тільки не вдасться возстановити того, що ця демократія своїм повстанням проти Гетьманської Української Держави зруйнувала [9, с. 172].

В світлі нагальної потреби формування історичної пам'яті українців з урахуванням українофобської традиції, яку займає переважна більшість російських істориків і політологів, важко не погодитись з фахівцями, які звертають увагу на вплив на В. Липинського російської консервативної думки, яка завжди мала шовіністичний ухил, що аж ніяк не могло піти на користь В. Липинському ані як історику, ані політичному мислителю. Між іншим, і те що за Л. Гумпловичем та В. Липинським державну еліту завжди утворюють саме завойовники, також цілком співзвучне з євразійськими мареннями російських реакціонерів від історії та має виразну експансіоністську імперську налаштованість.

В. Липинський ніби не підозрює про існування загальновідомих уже за його часів історичних фактів, які свідчать про те, що зовсім не належність Богдана Хмельницького до українізованої польської шляхи була для нього головною спонукою для того, щоб очолити антипольські повстання. Навпаки, саме занадто сильна прив'язаність до польського культурного і державного життя (також певні сподівання на підтримку з боку Польщі у разі необхідності воєнного протистояння з Османською та Російською імперіями), насправді багато в чому завадили Гетьману здобути рішучу і остаточну перемогу над поляками. Це проявилось у тому, що після своїх

блискучих перемог над насланими польським королем для приборкання непокірних козаків воєнними експедиціями, докладно описаних українськими та зарубіжними істориками, Б. Хмельницький справді не наважився (чи не захотів зі стратегічних міркувань) перенести бойові дії на територію агресора та підписав з Польщею угоди, які далеко не в усьому відповідали українським національним інтересам (втім, тут Гетьман був вимушений рахуватись з надзвичайно складними реаліями тогочасної України, і зовнішньополітичною ситуацією, які аж ніяк не сприяли збільшенню потенціалу обороноздатності його війська).

І хоча, звичайно, не можна заперечувати, що траплялись непоодинокі випадки участі польських шляхтичів у козацькому русі, а також відбулось спольщення значної частини козацької старшини, історіософська схема В. Липинського, згідно з якою народні повстання українських козаків проти своїх поневолювачів фактично оголошуються ним спровокованими зовнішніми ворожими силами за допомогою українських запродавців Москві руйнівними антидержавницькими бунтами.

В. Липинський безумовно ігнорує, або навіть намагається подати у викривленому світлі той факт, що у процесі боротьби за державність саме Польща, реакційні елементи якої за останні роки вже не раз демонстрували про своє прагнення до реваншу і перегляду на свою користь українсько-польського кордону, виступала головним колонізатором і воєнним ворогом України. А також, що нещадна експлуатація польськими панами закріпачених ними українських селян була головною причиною численних повстань українського народу проти польської шляхти, яка прагнула остаточно колонізувати нашу країну.

А згідно усталеній в українській історії думці, блискуче описаний в поетичній формі Т. Шевченком у поемі «Гайдамаки» гайдамацький рух був зовсім не бунтом керованих російською агентурою декласованих елементів, як пише В. Липинський, а широким соціальний рухом селянства, спрямованим проти гніту польських і українських феодалів. Причому знов

таки, на протилежність до історичного пасквіля найвидатнішого українського історика консерватора, польські або полонізовані українські шляхтичі були не головними українськими державниками, а переважно носіями національно-релігійного гніту та військових каральних операцій. А тому немає нічого дивного, що основною масою повстанців, виступи яких носили і яскраве антикатолицьке національно-релігійне забарвлення, були кріпаки, селяни, яким загрожувало покріпачення, сільські наймити, а також міська біднота, а їх загони нерідко очолювали саме козаки.

Полонізовані ж козаки, що походили з давніх українських родів (Вишневецькі, Потоцькі, Чорторійські, Любомирські та інші), що справді перетворились на справжніх магнатів разом з польськими загарбниками, знов таки боролись не за визволення України, як це трактується за В. Липинським, а переважно прагнули розширювати свої володіння і керувати всім життям країни. Причому, ізольовати лівобережну Україну, від лівобережній території, де ще зберігався інститут гетьманства, полонізованій українській і польській шляхті, справді активно допомагала Росія.

Після такого короткого огляду стає зрозуміло, чому вищезгадані і розлого процитовані фрагменти в своїй книзі «Листи до братів-хліборобів» В. Липинський подає лише у зносках і петитом. Надто вже антиукраїнською виглядає подана ним у стислому вигляді цивілізаційно-типологічна оцінка ініціаторів та головних діючих осіб української національної революції ХУІІ-ХУІІІ століть.

Нарешті, із проведеного аналізу стає зрозумілою і апеляція В. Липинського до родового міфу. Адже, виходячи з його міркувань про всесвітню історію як споконвічне підкорення «жовтими» «чорних», не може не виникнути логічне запитання: чим, власне, обумовлений поділ первісних людських спільнот («первісної орди») на інертні та активно войовничі з наступним його збереженням протягом всієї людської історії? Єдине пояснення, яке вдається знайти – соціал-дарвінізм. Не випадково, учитель В. Липинського Л. Гумплович прямо звертається до расової «теорії», зокрема

підкреслюючи, що кожна соціально-державна спільнота фактично поділяється на расу панів і расу рабів. Докладному обґрунтуванню цієї тези він присвячує свої праці «Раса і держава», «Боротьба рас». Навіть у своїх «Основах соціології» цей апологет військової експансії як головного рушія історичного розвитку в дусі того часу десятки сторінок присвячує обґрунтуванню расової теорії, багато в чому співзвучній писаннями відомого геополітика Ратцеля, який у своїх роботах саме з соціал-дарвіністських позицій розвивав ідею універсальної боротьби за «життєвий простір».

Отже, ми знову повертаємось до вже розглянутих вище у прибічників прадавнього походження України тверджень про існування «генетичних кодів» або колективних архетипів первісного роду, тощо. Більше того, саме звертання В. Липинського до символіки «жовтих» і «чорних» також набуває вельми зловісного расового відтінку. Адже жовтий колір в багатьох релігіях і культурах світу є священним, зокрема в християнстві уособлює – Бога Сина, а наш адепт аналізу історії через консервативну призму, як водиться, був глибоко віруючою людиною. Що ж до «чорних», то це зазвичай символ приречених бути обслугою «сильних світу цього», чорноробочими націями. З'ясовується, що фактично методологія, до якої апелює і В. Липинський і Д. Донцов попри їх взаємну нетерпимість, однакова: на ідеї кровної спорідненості роду (так званій єдності раси) базується як первіснообщинний устрій, так і модерна українська спільнота.

Можу лише знову наголосити: дуже дивним виглядає, що переважна більшість дослідників не бачать підводних каменів в історіософії В. Липинського навіть у тих випадках, коли йдеться про відверто сумнівні його оцінки базових ідентичностей українського етносу, що зародились з давніх давен і постійно ретранслюються в майбутнє. Наприклад, Л. Костюк у публікації «Індивідуалізм української ментальності: проблема ідентичності і культурна традиція», що явно спрямована на виявлення так званих архетипів української історичної пам'яті, посилається на міркування В. Липинського з приводу індивідуалізму українців як на незаперечний авторитет:

«В. Липинський основною рисою ментальності українців уважав індивідуалізм, але наголошував більше на недостатній здатності до підпорядкування, тобто стихійному нахилу до всякого індивідуалістичного анархізму і різної “отаманщини”... Ця ментальна хиба, на думку В. Липинського, корениться глибоко в нашій історії... Як стверджує автор, це егоцентризм, що веде до недостатньої дисциплінованості, до неповаги, до невміння створити і шанувати свою владу, до фантастичного гасла “України без влади і підвладних”... В. Липинський відзначає, що брак волюнтаризму в Україні доповнений ще й поширенням “соціального фаталізму”, тобто віри в автоматичність поступу. Так, наприклад, переконання, що “український народ має прекрасну мову, чудову пісню, багату територію” породило ілюзію, що “при неминучій перемозі світової демократії витворять вони автоматично українську націю і дадуть їй власну державу”... Тобто наявна величезна перевага ендотимного тла над інтелектуальною надбудовою, яку вчений ставить у залежність від зв’язку із землею. Також дослідник наголошує на “романтизмі”, який швидше розуміє як ілюзіонізм, утопійне мрійництво, своєрідну втечу від світу та докоряє, що в нас немає скристалізованої віри в конкретну ідею, яка вимагає своєї реалізації – ціною зусиль, а іноді й жертв» [12, с. 87].

Авторку, яка переконана, що давня приказка: «Де два українці, там три гетьмани» трансформувалася в нову: «Де два українці, там три партії» і «має під собою твердий етноментальний фундамент» очевидно не бентежить, що В. Липинський дає відверто зневажливі оцінки українцям фактично ототожнюючи «індивідуалізм» українців з анархізмом, причому не у соціологічному сенсі цього поняття, пов’язаного з ідеєю самоорганізації поза впливом централізованої держави, а саме як тотальної нездатності до державотворення, зрозуміло без допомоги ззовні вольових, позбавлених зайвого романтизму, не мрійливо утопічних, а прагматично пов’язаних із українською землею, представників польської шляхти.

А дехто М. Гурик у статті «Концепція еліти В. Липинського: аналіз і перспективи» навіть пов'язує поразку Помаранчевої революції та відсутність в сучасній Україні державотворчої еліти, знов-таки, з буцімто неврахуванням порад В. Липинського у формуванні української еліти, яка радикально відрізняється від пропагованої М. Грушевським інтелігенції, що мовляв, на рівні підсвідомості у власній історичній пам'яті завжди схильна до все того ж романтизму та позбавлена почуття дійсності: не вміє відрізнити бажане від можливого. «Тому живуть вони найбільше фантастичними утопіями якихось “Україна без влади і підвладних”, “якихось соціалістичних і націоналістичних ельдорадо”. Здійснитися ці ельдорадо мають самі й автоматично мають вони зайняти місце тієї живої і реальної, дійсної України» [13, с. 409].

Нарешті, Н. Левченко при порівнянні творчості двох відомих ідеологів українського націоналізму явно надає перевагу В. Липинському як серйозному науковцю по відношенню до публіциста та ідеолога Д. Донцова. При цьому вона фактично визнає, що концепція В. Липинського також страждає на антиісторичність та міфологічність, виправдовуючи це тим, що мовляв, зате він досягає важливих ідеолого-політичних цілей, культивуючи ідеї українського державництва. «В. Липинський, – підкреслює Н. Левченко, – до останнього залишався науковцем, що намагався підвести раціональні підвалини під політично заангажовані висновки. Тільки остаточна втрата об'єктивних орієнтирів поставила перед ним сумну дилему: або визнати державну ідею мрією, нездійсненою за сучасних йому обставин, або звернутися до інших – позанаукових – інструментів обґрунтування власної державницької теорії [14].

Вдумаємось, авторка погоджується із тим, що історичну пам'ять можна творити на основі мрій про бажане, фактично ціною ігнорування дійсного реальної історії української державності. Насправді, нав'язування історичній пам'яті стереотипів ультраконсерватизму аж ніяк не сприяє вирішенню цього завдання!

У підсумку не можна не згадати однієї з дуже небагатьох об'єктивних оцінок відвертої тенденційності в творах В. Липинського, спрямованої на деформацію української пам'яті шляхом імплантації в неї хибного уявлення про нездатність українців побудувати власну державу не просто без допомоги, а й проводу з боку польської шляхти. Йдеться про статтю доктора філософських наук П. Кралюка у рубриці *Ukraine Incognita* газети «День» «В'ячеслав Липинський: від “хлопомана” до “хлопофоба”». Автор справедливо зазначає, що і українському питанні В. Липинський значною мірою сповідує погляди «кресового поляка», землевласника української землі, який, внаслідок свого католицького віросповідання не маючи особливих перспектив для кар'єри в Російській імперії скоріше сповідує пропольські, аніж проукраїнські місцево патріотичні погляди, намагаючись у прихованій формі прищепити українцям уявлення про свою незамінність в українському державному житті. «Однак у трактуванні національної держави існувала проблема: хто кого творить – держава націю чи, навпаки, нація державу. В. Липинський дає однозначну відповідь: без держави немає нації, саме держава в націотворенні відіграє основну роль. Народ же – це лише “етнографічна маса”, яку треба організовувати з допомогою держави. Фактично тут (хай у дещо прихованій формі) вимальовувалася наступна схема: провідна верства, власне польська шляхта, має організувати з допомогою державних структур (практично насильницьким шляхом) “недисципліновану” (анархічну!) й пасивну українську етнографічну масу. Звісно, провідна верства повинна займати не просто керівне, а й привілейоване становище та мати узаконену монополію на державну владу. Всі ж інші верстви не повинні на це претендувати. Їхнє функціонування має здійснюватися в чітко визначених межах. На чолі ж держави повинен стояти монарх – своєрідний арбітр між станами» [15].

І хоча, на мій погляд, автор дещо спрощує соціологічний аспект концепції В. Липинського, позаяк його класократична, модерно корпоративна модель української державності не зводиться до ідеалу

станової середньовічної Польщі, а має свої витoki в творах таких видатних мислителів як В. Парето, Ж. Сорель, К. Мангейм, О. Шпенглер. І, тим більше, концепція гетьманської монархії, нав'язана англійською (Т. Карлель та Е. Берк) та французькою (Ш. Морас, Ж. де Мейстр) соціологічно-політологічною думкою, не є лише апеляцією до польського монархічного досвіду (який сам В. Липинський піддає критиці). Не випадково. український історик постійно звертається до ідеї бонапартизму, втіленням якої, по-суті повинно стати гетьманство у формі національної диктатури [16].

В даному випадку якраз правий К. Галушко, який також вважає, що консервативні соціологічно-історичні ідеї В. Липинського, попри їх авторитарну спрямованість, навіть містять антитоталітарний потенціал: «Відповідь консерватизму на проблеми доби містила ідеї елітаризму, авторитаризму, ієрархії, відновлення традиційних цінностей, корпоративізму, який пропонував ідею відмову від класової боротьби за рахунок солідарності робітників у професійних групах. Консерватори намагалися відновити стани-корпорації, які б захищали громадянське суспільство у ролі посередника між державою і народом, – тобто консерватизм становить опозицію тоталітарній державі» [10, с. 363]. Втім, ідеолого-міфологічна упередженість і тут завадила польсько-українському мислителю досягти того рівня аналізу подібної проблематики, який ми зустрічаємо в «Класократії» М. Ціборського, «Національному солідаризмі» П. Боярського (Й. Бойдуника) та «Теорії нації» В. Старосольського» [17].

Але, глибокий трагізм полягає в тому, що і заяви щодо тенденційності і навіть антиукраїнської спрямованості власне історичних поглядів згаданого українського консерватора, як незаперечно свідчить попередній аналіз, також справедливі, а з точки зору нагальності очищення нашої історичної пам'яті від реакційно-міфологічних напластувань, є вкрай шкідливими.

В тому числі, запозичена у Ш. Морраса та Т. Карлейля ідея спадкового українського монархізму в стилі британської традиції збереження спадкових середньовічних титулів була вигадана В. Липинським і обстоювалась у суто

історичному творі «Україна на переломі (1657-1659)» в першу чергу задля протиставлення української еліти вільному низовому козацтву.

Адже якщо домінуюче етнічні українці відіграли велику роль у створенні Запорізької Січі як синоніму української держави, стає очевидною відверто позаісторична «концепція» провідної ролі у заснуванні України польською шляхтою, – так званими жовтими прибульцями. Насправді, попри існування і поступове поглиблення протистояння рядового козацтва і старшини, за своїм звичаєвим правом Січ явно належала до варіанту воєнно-демократичного устрою. Про що свідчить і традиція символічного триразового відмовляння Гетьмана від своєї посади, і посипання голови попелом і піском для того, щоб не зазнавались. Сама ж старшина, від кошових до Гетьмана, як відомо обиралась на зібранні війська, яке зазвичай відбувалось два-три рази на рік. Крім того, кожен козак міг склити позачергову Раду «у будь-який день з будь-якого приводу» [18, с. 73]. Вже не кажучи, що інститутом стримування старшини від узурпації влади була «Чорна рада», яка проводилась без участі козацької верхівки, «рішення якої старшина мусила беззаперечно сприймати, бо інакше вибухало повстання» [18, с. 77]. Як відомо, на противагу міфу спадкового монархізму, виборна процедура призначення Гетьмана була передбачена і знаменитим проектом державного врядування, що отримав назву «конституція П. Орлика».

Із проведеного аналізу можна зробити наступний висновок: на превеликий жаль, описаний вище культ архаїчного минулого побудований на граничній його містифікації внаслідок намагання трансформувати власну історичну пам'ять на засадах містифікованої «героїчної давнини» лише найбільш рельєфно, у гранично неприхованій, доведений до гротеску, формі висвітлює відверту міфологічність і тенденційність, нерідко притаманну історіософським підходам визнаних українських фундаторів модерної української історії з консервативного крила, ідеї яких сьогодні здебільшого розглядаються як істина в останній інстанції. Хоча попри свою позірну

агресивну протилежність комунізму та ліберал-екстремізму, українські історики консерватори, часто-густо, пропонують формат історичної пам'яті, абсолютно неприйнятний саме з точки зору успішності подолання Україною свого, фактично, неокolonіального статусу шляхом створення форми державного правління та політичного режиму авторитарно-мобілізаційного типу.

Список використаних джерел та літератури

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної нації XIX-XX століття. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
2. Ионин Л. Апдейт консерватизма. Москва: Высшая школа экономики. Москва: Изд. дом Гос. ун-та «Высшей школы экономики», 2010. 304 с.
3. Артюх О. Консервативна історіософія В'ячеслава Липинського. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/7186/1/Lupunskyi.pdf;jsessionid=40019B74C33E6228196F1EF23C669E1F>
4. Заїкин В. В'ячеслав Липинський як історик. *В'ячеслав Липинський та його доба: наукове видання*. Київ-Житомир, 2008. С. 236-250.
5. Галушко К. Дмитро Дорошенко. Людина між історією і політикою. Передмова. *Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання*. Київ: Темпора, 2002. С. 3-25.
6. Мірчук І. Месіянзм Липинського. *В'ячеслав Липинський та його доба: наукове видання*. Київ-Житомир, 2008. С.186-190.
7. Зайцев О. Націоналізм Дмитра Донцова як мітологія й «ерзац-релігія». *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. URL: <http://uamoderna.com/md/236-236>
8. Феномен нації: основи життєдіяльності. Київ: Товариство «Знання», КОО, 1988. 264 с.
9. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ-Гарвард, 1995. [1926]. 470 с.
10. Галушко К. Європейський контекст соціально-політичних ідей В'ячеслава Липинського. *В'ячеслав Липинський та його доба: наукове видання*. Київ-Житомир, 2008. С.357-375.
11. Гумплович, Л. Основы социологии. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 368 с.
12. Костюк Л. Індивідуалізм української ментальності: проблема ідентичності і культурна традиція. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/5945/1/23.pdf>
13. Гурик М. Концепція еліти В. Липинського: аналіз і перспективи. URL: [http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/20261/1/Концепція еліти В. Липинського аналіз і перспективи.PDF](http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/20261/1/Концепція_еліти_В._Липинського_аналіз_і_перспективи.PDF)
14. Левченко Н. Українська державна ідея у творчості В'ячеслава Липинського та Дмитра Донцова. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2010-4/doc/1/15.pdf>
15. Кралуку П. В'ячеслав Липинський: від «хлопомана» до «хлопофоба». URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/vyacheslav-lipinskij-vid-xlopomana-do-xlopopofoba.html>
16. Шморгун, О. Креативний потенціал концепції В. Липинського: політико-соціологічний вимір (Частина 1). *Дискуссионный клуб «Саммит»*. URL: <http://elibrary.ivinas.gov.ua/2960>

17. Шморгун, О. Креативний потенціал концепції В. Липинського: політико-соціологічний вимір (Частина 2). *Дискуссионный клуб «Саммит»*. URL: <http://elibrary.ivinas.gov.ua/2961/>
18. Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ: Січ; Київ: МП «Памятки України», 1991. 302 с.

ПОДОЛАННЯ МИНУЛОГО, КОНФЛІКТ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ І ДУХОВНА СИТУАЦІЯ ЧАСУ

У статті розглядається низка теоретико-пізнавальних аспектів конфлікту інтерпретацій у царині історичної науки та політики пам'яті. На прикладі підходів видатних європейських мислителів сучасності – Поля Рикера та Карла Ясперса – наголошується потреба більш широкого застосування методологічного інструментарію історичної герменевтики для аналізу актуальної духовної ситуації часу та для досягнення раціонального суспільного консенсусу щодо найбільш суперечливих питань сучасної історичної політики. Відзначається важливість залагодження конфліктів у гуманітарній сфері на нинішньому історичному етапі розвитку української державності. Підкреслюється неприпустимість культивування антигуманних суспільних практик тоталітарного походження й акцентується їх очевидна шкідливість з точки зору перспектив національної єдності та реалізації євроінтеграційної стратегії України.

Ключові слова: історична політика, історична ситуація, конфлікт інтерпретацій, подолання минулого, рівноправність поколінь, європейська інтеграція.

Gorenko O.

Overcoming the Past, Conflict of Interpretations and the Spiritual Situation of Time

The article deals with a number of important theoretical and cognitive aspects of the conflict of interpretations in the sphere of historical science and policy of memory. On the basis of the approaches of the outstanding European thinkers Paul Ricoeur and Karl Jaspers the necessity is accentuated to use widely methodological technique of historical hermeneutics for analysis of contemporary spiritual situation and for the achievement of rational public consensus on the most controversial problems of modern history. The inadmissibility of the cultivation of inhumane social practices of totalitarian origin is emphasized and as well as their obvious harmfulness from the point of view of the prospects of national unity and the implementation of the European integration strategy of Ukraine.

Key words: historical policy, historical integration, historical situation, conflict of interpretations, over-coming the Past, equality of generations, European integration.

Аналіз духовної ситуації часу, класичний зразок якого у 1932 р. запропонував читачам видатний німецький філософ і психіатр, один із фундаторів філософії екзистенціалізму Карл Ясперс, насправді потрібно здійснювати регулярно. Адже саме оцінка духовного стану, рівня духовної напруги у суспільстві дозволяє передбачити й, можливо, попередити небезпечний розвиток подій. У науковому середовищі таке завдання часто

зводиться до аналізу і прогнозу стану та перспектив розвитку так званої «гуманітарної сфери», однак, на нашу думку, такий аналіз без урахування психічної, соціально-психологічної компоненти ніколи не буде адекватним.

Таке зауваження в повній мірі стосується й славнозвісної «історичної ситуації», яку мають звичку представляти професійні історики у якості корисного загального тла тих чи інших описуваних подій. Історія є річчю духовною, оскільки вона з'являється з людиною і живе у ній. Без людини історія не лише не потрібна, а й просто не існує. Без людини час не потребує жодного упорядкування й осмислення. Це просто даність великого космічного годинника, звичайний абсолютний час холодного всесвіту, який був, є і буде незалежно ні від чого. Тільки людина народжує історію, коли усвідомлює себе у часі й час у собі. Як у вступних рядках своєї праці слушно зауважує К. Ясперс, у кожного покоління своя відповідь на питання про «ситуацію» й ця відповідь характеризує миттєвість даного конкретного покоління. При цьому філософ наголошує, що з початком війни питання про загрозу нашому духовному світу постає майже перед кожною людиною, на відміну від попереднього етапу, коли цю загрозу мало хто усвідомлював. Громадяни України, котрі сьогодні опинилися у стані перманентного військового протистояння, відчують усю гнітючу справедливість подібного спостереження. Разом із тим, професійний історичний розум навряд чи на сто відсотків погодиться з подальшим висновком Карла Ясперса, який стверджує, що «ситуації, котрі канули в історію, можна розглядати як завершені, оскільки вони вже відомі нам у своєму значенні й більше не існують, в той час як наша власна ситуація хвилює нас тим, що діюче у ній мислення продовжує визначати, чим вона стане. Кожному відомо, що стан світу, в якому ми живемо, не є остаточним» [4, с. 288].

Ситуації, «котрі канули в історію» звісно що є завершені у просторі реального історичного часу. Однак, те що відомо нам про них, може раптово виявитися дуже далеким від повноти і досконалості. Окрім того, за будь якого випадку повноти нашого знання про такі ситуації, навряд чи буде

коректним стверджувати, що вони «більше не існують». Невгамовна політична й ідейна боротьба, що формує сьогодення сучасної людини й часто-густо безпосереднім чином спрямована на корисливе визначення її майбутнього, відбувається під відчутним впливом, а інколи й під неприхованим тиском свідомо видобутих з глибин історичного часу «ситуацій минулого». Їй трапляється навіть так, що ситуація, котра, здавалося б, давно «канула в минуле», прагне домінувати, хоча чинне у момент нашого реального існування мислення продовжує визначати фінал актуальної незавершеної ситуації. Відбувається це тому, що «ситуація минулого», відтворена нашою пам'яттю або свідомо сконструйована історією, є психологічною реальністю нашого сучасного мислення. Після усвідомлення очевидного висновку про неостаточність стану світу, в якому ми живемо, багато в кого народжується щира віра у «неостаточність світу, в якому ми жили». І часом не лише віра, а й щире бажання власноруч переробити світ минулого, перевернути догори дригом причини й наслідки, героїв і негідників, перемоги й поразки, втрати і здобутки. Їй тим сильнішим стає подібне бажання, чим менш розвиненим виявляється загальний потенціал критичного мислення у суспільстві й, одночасно, чим більшою є схильність широкого загалу до самозакоханого толерування спокусливих міфів.

За Ясперсом «історичність людини – це історичність багатоманітна». Те, що людське багатоманіття підкоряється вимогам певного єдиного, є не претензією якоїсь однієї історичності на те, щоб бути однією єдиною й панувати над іншими; ця вимога повинна усвідомлюватися у комунікації різних типів історичності. Ясперс щиро переконаний у тому, що усі явища, котрі мають цінність і смисл, співвідносяться з єдністю людської історії. Попри те, що палітра історичних явищ є справді неозорою, попри існування величезної кількості народів, сили-силенної культур і в кожній культурі незліченної маси неповторних історичних фактів – все одна така нескінченна різноманітність у єдності породжує «явища, котрі виникають паралельно або послідовно змінюють одне одного» [5, с. 253-254]. Філософ закликає до

спокійного і розсудливого сприйняття живої динаміки людської історичності, котра насправді і є найбільш реальною запорукою виживання людства.

Однак, на нашу думку, у такій ситуації доцільно більше зважати й на ту обставину, що не лише усі явища, котрі мають цінність і смисл, співвідносяться з єдністю людської історії. На жаль, із цією єдністю так само співвідносяться й усі нікчемні та абсолютно абсурдні вчинки величезної кількості людей, усі затьмарення розуму цілих народів, усі прояви рабства людського духу й усі напади масового психозу, які завершуються річками невинної крові і духовним каліцтвом цілих поколінь. Саме тому потрібно завжди вчасно реагувати на будь-які зухвалі претензії якоїсь однієї історичності на запровадження системи абсолютного панувати над іншими історичностями. Немає нічого небезпечнішого для багатоманітного вільного суспільства, аніж самозакохане презирство панівної верстви чи групи до комунікації різних типів історичності.

Для цивілізаційного виживання поліетнічних, багатокультурних соціумів особливо цінним ментальним набутком є культура мирного залагодження конфлікту інтерпретацій. Поль Рікер, видатний французький мислитель і, як слушно зазначено у вітчизняному філософському енциклопедичному словнику, глибокий дослідник проблеми людини в контексті трагічного досвіду XX ст., у своїй класичній праці «Конфлікт інтерпретацій» (1969) зауважує наступну суттєву обставину: «Для людини, як створіння смертного, розуміти означає переноситися в інше життя, у такому випадку історичне розуміння зберігає усі парадокси історичності: як історичне створіння може розуміти історію історично?» [2, с. 42].

Торкаючись ролі лінгвістичних моделей у процесі історичного пізнання й самопізнання, Рікер відзначає особливу роль структуралізму, який застосовував їх до антропології та до наук про людину в цілому. На думку філософа, у першу чергу завдяки «Курсу загальної лінгвістики» Фердинанда де Сосюра та ряду інших лінгвістів-феноменологів відбувся «справжній переворот у стосунках між системою та історією». Адже, як пише далі Рікер,

«згідно з історицизмом, розуміти – означає з'ясовувати генезу, відшукувати попередню форму, джерела, смисл еволюції. Для структуралізму розуміти – означає впорядковувати, вишукувати у даному стані систематичну організованість, котра по своїй природі є інтелігібельною. Цей переворот починається з Сосюра, який розрізняє мову (lalangue) і мовлення (laparole)» [2, с. 72].

Не хочеться псувати радість відкриття видатного філософа, однак навряд чи, у даному випадку, варто ігнорувати загальновідомий внесок марксистських теоретиків у справу поєднання історичності і системності. Власне, таке поєднання і є методологічною родзинкою марксизму у вигляді так званого «історичного матеріалізму». Можна сперечатися щодо реальної політичної ефективності даного інструментарію аналізу історичних процесів. Однак, у тому, що сам інтелектуальний синтез історичності й системності відбувся задовго до «революції» Ф. Сосюра, немає жодних сумнівів. У даному випадку більш суттєвим видається акцентуація Рикером тієї важливої обставини, що «лінгвістичні закони мають відношення до рівня підсвідомості, а значить, до не рефлексивного, неісторичного шару духу» [2, с. 76]. На цю обставину мали б значно більше зважати ті, хто прагне негайно змінити «мовний ландшафт» силовими або політичними методами. Те, що живе всередині людини, не піддається механічному тиску гучних реляцій, жорстких заборон і навіть спеціально «заточених» на цю проблему законодавчих ініціатив. Мовні уподобання за межами формально-бюрократичного простору спілкування залишаються справою вільного культурного (й, на жаль, досить часто малокультурного) вибору. Тож хіба раціональним є у нинішній складний історичний період ускладнювати й без того складну палітру внутрішніх конфліктів, дофарбовувати її чорною фарбою обопільної непримиренності, а інколи навіть і сліпої ненависті? Може треба частіше згадувати гіркий досвід будівничих славнозвісної Вавилонської вежі, котрі змарнували масштабний проект через «мовне питання», через те, що виявилися нездатними порозумітися? Може у момент

найбільшого розпалу «конфліктів інтерпретації» мовних, історичних, політичних, економічних та соціальних проблем варто просто сісти разом, відкрити статистичний довідник із даними хоча б за попередній рік і подивитися на те, як стрімко зменшується чисельність українських громадян, котрі вже знаходили (або у майбутньому могли б знайти) спільну мову. І які, до речі, могли б не лише говорити, а й вправно будувати.

У офіційному збірнику Державної служби статистики України констатується, що, приміром, за 2019 р. кількість українських громадян природним шляхом скоротилася на 272297 осіб (за 2018 р. – на 251791 особу, за 2017 р. – на 210136 осіб). Потрібно зауважити, що така тривожна тенденція спостерігається увесь період новітньої української незалежності, однак останнім часом вона набула драматичного, прямо загрозливого характеру (Див.: Таблиця 43. Природний приріст (скорочення) чисельності населення за статтю та типом місцевості у 1991-2019 роках) [1, с. 140].

Зазираючи у збірник українського Держкомстату починаєш шкірою відчувати стрімке скорочення живого простору української мови, історії та культури. Багатоманітний український світ «і мертвих, і живих, і ненароджених» занадто вже послідовно змінюється на користь мертвих і ненароджених. Це є, безперечно, тривожним сигналом, котрий свідчить про падіння довіри до майбутнього з боку широких верств пострадянського українства. Водночас, слід визнати, що це є ще й реалістичною оцінкою самими українцями усіх пафосних політичних гасел, програм грандіозних реформ й, зрештою, наявної ефективності та соціального змісту обраних концептуальних рішень на шляху втілення стратегії європейської інтеграції України. Тож, можливо, саме час серйозно замислитися і над характером впливу та можливими конкретно-історичними наслідками примітивної політичної експлуатації «конфліктів інтерпретації» у гуманітарній сфері України?

Згадуване Рикером перетлумачення кожним поколінням традиції, котре додає історичності самому розумінню історії, тобто «історична інтерпретація

історичності», абсолютно не обов'язково має приводити у несамовитий стан самих суб'єктів історичного процесу. Адже постійне перебування у стані добре описаного французькими істориками «революційного неврозу» є дуже виснажливим для будь-якого молодого національного організму. Думку Рикера про те, «що джерела тут протистоять одне одному, що зберігається їхня двозначність, що протиріччя не нівелюються, набуває глибинного значення: традиція, що приростає, сама себе коригує, й ті самі приращення утворюють теологічну діалектику». Філософ нагадує, що завдяки «роботі перетлумачення власних традицій Ізраїль здобув ідентичність, котра сама є історичною: критичні дослідження показують, що до перегруповування кланів у своєрідну амфіктонію, що з'являється слідом за їхнім утворенням, єдності Ізраїлю, скоріш за все, не існувало. Лише у процесі історичного тлумачення власної історії, у процесі розробки її як живої традиції, Ізраїль зміг проектувати себе у минуле як єдиний народ, якому, як цілісній тотальності, випало на долю звільнитися з єгипетського полону, відкривати Синай, підлягати випробуванням у пустелі й пожинати плоди Землі обітованої» [2, с. 92-93]. Для характеристики взаємовідносин семітських племен навряд чи дуже пасує грецький термін «амфіктонія» (тобто, релігійний союз, котрий об'єднував стародавніх греків навколо одного з культів богів). Однак, у даному випадку ми, українці, маємо замислитися про інше. Про те, а чи здатні наші клани «перегрупуватися» навколо ідеї суверенної й демократичної України, котра перебудовується на основі людиноцентричних європейських стандартів? Чи здатні українці так перетлумачити свою історію, так помислити свою історію історично, щоб таки видобути з неї спільну живу традицію, котра дозволить на основі досягнення нової національної єдності консолідовано «проектувати» себе у минуле як єдиний народ? Чи можемо ми виконати цю велику духовну роботу, аби забезпечити від загрозово неспокійного минулого своє спільне майбутнє? Чи можемо ми, зрештою, подолати застарілий тоталітарний потяг до уніфікації й погодитися із тим, що «тверезе пізнання необхідного характеру конфліктів є

якщо й не найвищою ознакою мудрості, то принаймні, з нього мудрість починається» [2, с. 236].

Минуле – це подоланий шлях, це досвід подолання шляху й, безперечно, досвід вибору шляху. Досвід минулого зберігається в історії, однак оживає він лише у пам'яті. Жити у минулому неможливо. Нескінченне психологічне блукання старими шляхами є безперспективним і, навіть, безглуздим. Потрібно бачити майбутнє й рухатися до нього. У минуле можна залишатися у минулому занадто довго, можна дуже просто втратити не лише майбутнє, а й сьогодення. «Міф вічного повернення» варто залишити стародавнім грекам. А серед «вічно учорашніх» не варто обирати провідників і лоцманів. Минуле реально існує у психологічному просторі людини для того, щоб його долати, виправляючи всередині себе результати своїх старих помилок.

У непростій роботі подолання минулого в межах соціуму об'єднуюча жива традиція витворюється завдяки тісній взаємодії історії та пам'яті. В іншій, не менш цікавій праці «Пам'ять, історія, забуття» Поль Рікер звертає увагу читача на «зловживання пам'яттю, які одночасно є і зловживаннями забуттям» [3, с. 118]. У даному випадку йдеться про переплетення пам'яті та ідентичності (колективної й індивідуальної). Рікер високо оцінює працю неординарного лінгвіста й філософа мови Цветана Тодорова, котра так і називається «Зловживання пам'яттю» (1995), і у якій засуджується надмірне захоплення пишними публічними панахидами у супроводі різного роду ритуалів та міфів, пов'язаних, зазвичай, з певними важливими подіями. Тодоров називає цей феномен «закріпаченням пам'яті», котре, на його думку, зовсім не є прерогативою тоталітарних режимів, а притаманне усім, хто воліє слави. Вчений застерігає від «безумовного вихваляння пам'яті». Рікер погоджується з висновком Тодорова про те, що «ставки пам'яті є занадто високими, аби віддавати її на відкуп ентузіазму або обуренню». Адже культ пам'яті заради пам'яті, на думку Рікера, усуває не лише бачення

майбутнього, а й питання щодо мети, щодо морального сенсу. Тому філософ вважає цілком слушною пропозицією Тодорова «видобувати з травматичних спогадів повчальне значення» [3, 125-126]. Підвищення градусу патетики за допомоги слогану про відповідальності перед історією – найліпший спосіб «замилити» проблему відповідальності перед сьогоденням. Тож чи не є кориснішим для справи державної єдності й морального очищення не лише влади, а й достатньо широких верств новітнього українства не тільки накопичувати образи й травми, та укладати нескінченні мартирологи, а й таки «видобути повчальне значення» зі свого минулого. У пам'ять про жертви Голодомору, приміром, гарантувати надійну продовольчу безпеку кожному громадянину нової України і, зокрема, створити потужну верству порядних годувальників – вільних фермерів. У пам'ять про жертви сталінських репресій – гарантувати верховенство права, рівність громадян перед законом, святість Конституції і ефективне та справедливе судочинство. У пам'ять про мучеників Голокосту – чітко розрізняти тих, хто звільняв Аушвіц-Біркенау (Освенцім) і тих, хто боровся проти Антигітлерівської коаліції, щоб затримати ходу визволителів Європи словом і ділом.

Тим, хто так прагне інтегруватися до Європи, варто більше зважати на європейські цінності та відповідні стратегічні оцінки європейських експертів, які відзначають небезпеки нинішньої активізації праворадикальних рухів на теренах Європи. У тексті доповіді авторитетної Мюнхенської конференції з питань безпеки (лютий 2020 р.) не залишилася поза увагою і практична співпраця українських радикалів з європейськими одностайними на фронтах захисту «білої раси» [6, с. 63]. Цілком природно виникає питання про те, в якій мірі подібна активність відповідає стратегічним національним інтересам української держави? Яким чином це узгоджується з конституційно зафіксованими євроінтеграційними намірами України? Чи дійсно ганебні стандарти оригінального концепту «європейського єднання» 30-40-х років минулого століття пасують Україні та Європі століття нинішнього?

Мюнхенська безпекова конференція – далеко не другорядний міжнародний форум. Однак, у даному випадку значно більш важливим є, безперечно, те, що думають про такі ексцеси мільйони українських громадян всередині країни. І як це, зрештою, позначиться на перспективах бажаної національної єдності та української державності в цілому. Крокуючи у демократичне європейське майбутнє Українська держава має пильнувати свою систему цінностей і конфігурацію своїх морально-історичних пріоритетів. Як переконує досвід сучасної демократичної Німеччини, «опрацювання минулого» й, тим більше, його «подолання» потребують значної політичної волі, сміливості у визнанні історичних помилок і готовності до розумного діалогу задля спільного виходу з глухого кута комеморації історичного абсурду. Адже йдеться про найголовнішу ментальну запоруку національної єдності – історичне рівноправ'я поколінь. Про спільне «проектування себе у минуле» задля спільного майбутнього.

Той, хто дійсно поважає свою державу й свій народ, не повинен обтяжувати імідж нащадків. Безкомпромісно засуджуючи пакт Ріббентропа-Молотова, мабуть таки не варто робити предметом особливої національної гордості вікопомний «Акт відновлення української державності 30 червня 1941 р.», у статті 3 якого чорним по білому записано: «Новоповстаюча Українська держава буде тісно співпрацювати з Націонал-Соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом свого Вождя Адольфа ГІТЛЄРА творить новий лад в Європі і в світі та допомагає Українському Народові визволитися з підмосковської окупації». Яким чином шанобливе ставлення до політичного документу зі статтею такого ґтибу узгоджується з ритуальними промовами про жахіття Голокосту та офіційними покладаннями квітів до скорботного меморіалу у Бабиному Яру?

Чи може, для когось нинішній український народ ну вже зовсім не такий як треба, й тому не варто занадто перейматися окремими випадками історичної шизофренії? Може, для когось достатньо вже й того, що саме цей народ захистив, відбудував і підняв Україну на небачений в її історії рівень?

А може цей народ, на чийсь думку, вже далі взагалі не потрібний? Тим більше, що згідно прогнозу Японського міністерства науки і технологій на період до 2040 р. у людства незабаром з'явиться одна на всіх свідомість. А у матеріальному житті, за тим же прогнозом, на спеціально розроблених фермах досконалі роботи почнуть цілком самостійно вирощувати овочі й фрукти, які швидко доставлятимуться споживачам розумними дронами. І кому тоді будуть потрібні українські селяни? Та й взагалі, може справжні прагматики давно збагнули, що єдиним вартим уваги полем «битви за минуле» є термінова приватизація усього, що створено працею минулих поколінь?

Список використаних джерел та літератури

1. Природний рух населення України за 2019 рік. Державна служба статистики України. Київ, 2020. 148 с.
URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/06/zb_prn_2019.pdf
2. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. Москва: Академ. Проект, 2008. 695 с.
3. Рикёр П. Память, история, забвение. Москва: Изд. гуман. лит., 2004. 728 с.
4. Ясперс К. Духовная ситуация времени. *Ясперс К. Смысл и назначение истории*. Москва: Политиздат, 1991. С. 288-419.
URL: https://imwerden.de/pdf/jaspers_smysl_i_naznachenie_istorii_1991.pdf
5. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.
6. Munich Security Report. 2020. Westlessness. 102 p.
URL: https://securityconference.org/assets/user_upload/MunichSecurityReport2020.pdf

РОЗДІЛ III.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

УДК 94:323+77 (94)

Зернецька О.В.

ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В КІНЕМАТОГРАФІ АВСТРАЛІЇ

В статті розкрито специфічний шлях збереження історичної пам'яті в Австралії. Необхідно взяти до уваги, що це молода країна. Її трансформація з колонії Британської імперії до Австралійської Федерації відбулася 1901 р. – майже саме в той час, коли було народжено мистецтво кіно. Це дало Австралії унікальний шанс здійснити зйомку фільму, присвяченого моменту перетворення Австралії на незалежну націю-державу. Стаття аналізує форми і методи національної кінематографії, щоби представити події національної історії засобами художніх та документальних фільмів. Завдяки компаративному аналізу австралійських фільмів та національної літератури п'ятого континенту виявлено, що багато фільмів базовані на кращій взірцях романів, оповідей та балад австралійської літератури. Зроблений висновок, що фільми, так само як і література, є прекрасними прикладами виявлення і збереження історичної пам'яті, включаючи національні риси характеру, легенди і міфи, ритуали і традиції, ідентифікацію особистості як члена австралійського суспільства.

Ключові слова: Австралія, історична пам'ять, збереження, австралійські кінематограф і література, компаративний аналіз.

Zernetska O.

The Preservation of Historical Memory in Australian Cinema

The article dwells on a specific way of preservation of historical memory in Australia. It must be taken into consideration that it is a young nation-state. Its transformation from the colony of the British Empire to the Australian Federation took place in 1901 - almost at the same time when the art of cinema was born. That gave Australia a unique chance to shoot a film dedicated to the moment of its establishment as an independent nation-state. The article analyzes the forms and methods of national cinema to present the events of the Australian history by means of feature and documentary films. Is it is discovered by using a comparative method that many of them are based on the best examples of the novels, stories and ballads of Australian literature. The conclusion is drawn that films as well as literature are perfect examples of distinguishing and preserving of historical memory, including national traits of character, legends and myths, rituals and traditions, identification oneself as a member of the Australian society.

Key words: Australia, historical memory, preservation, Australian cinema and literature, comparative analysis.

Унікальність збереження історичної пам'яті в Австралії полягає в тому, що коли ця британська колонія в 1901 році перетворилася на Австралійську Федерацію, в Сіднеї (столиці штату Новий Південний Уельс) вже стояли п'ять кінокамер, щоб зафіксувати цю подію для історії. Офіційно вона мала назву: «Інавгурація Співдружності Австралії» (The Inauguration of the Commonwealth).

Австралія в цей час в галузі кіно багато в чому випереджала Європу. В Сіднеї, столиці Нового Південного Уельсу, – одного із штатів новоствореної Австралійської Федерації – на честь звільнення пройшов грандіозний парад, в якому взяли участь англійські, індійські, шотландські, новозеландські військові контингенти імперських військ (після англо-бурської війни), а також австралійські військові з'єднання. За ними йшли очільники церков, міністри кабінету міністрів, прем'єри штатів, мери міст, ректори університетів і колони демонстрантів з місцевого населення [1]. Вперше у світі все це було знято на кіноплівку декількома кінокамерами з різних точок. Керував процесом Джозеф Перрі [2].

Вдале розташування п'яти камер по ходу параду на розі вулиць дало змогу закарбувати його проходження крізь спеціально побудовані вітальні тріумфальні арки. З історії людства відомо, що вони зводилися на честь армій-переможців, які поверталися додому. В даному разі тріумфальні арки були побудовані громадянами Австралії на честь їх визволення від колоніального ярма і отримання статусу федерації в межах Британської імперії. Фільм закінчується кадрами, які зображують прем'єр-міністра та новий кабінет міністрів, котрі складають присягу парламенту Австралії. Це підписання федеративних документів поклало край колоніальній Австралії і започаткувало нову державу – Співдружність Австралії.

Важливість цього фільму після підписання урядового документа для історичної пам'яті австралійців та одночасно для індустрії кіно набуває світового значення. Ця стрічка широко відома як перший фільм, який

закарбував народження нової нації. Фільм вийшов 1901-го року і з успіхом демонструвався не тільки в містах п'ятого континенту, але й в Європі та Сполучених Штатах Америки [3].

Всі 120 років історії незалежності Австралії, основні події її соціального, культурного, духовного розвитку були закарбовані на кіноплівці в документальних або художніх фільмах і стали свідченням незгасаючої історичної пам'яті суспільства. Тож у випадку з Австралією специфіка створення її історичної пам'яті полягає у тому, що кіномистецтво часто не відставало від інших форм історичної пам'яті, зокрема усної традиції створення міфів і легенд. Тут йдеться не стільки про багату історичну пам'ять аборигенів, які жили на п'ятому континенті до приходу колонізаторів і мали тисячолітні традиції створення своїх легенд і міфів, ритуалів та обрядових традицій, а й про створення історичної пам'яті білих переселенців, котрі також зберігали свої міфи і легенди.

Історична пам'ять – основа національної і державницької свідомості. Вона закріплюється в традиціях, а кристалізується – в ритуалах. Маються на увазі передовсім саме традиції, ритуали, історії, випадки з життя на п'ятому континенті, міфи і легенди новоприбулих білих переселенців – каторжників та їх наглядців, а згодом і вільних переселенців, перші з яких як піддані Британської імперії почали селитися в Австралії з 1788 р. З виникненням кіно ці яскраві, часом суворі і жахливі сюжети майже одразу втілювалися кінорежисерами у фільмах, створюючи в такий спосіб національну історичну пам'ять переселенців-піонерів, героїв-мандрівників, закарбовуючи основні архетипи характерів, змальовуючи їх реакції як на дивне, часом непривітне навколишнє середовище: клімат, якому притаманні посухи і пожежі, нестачу питної води і сезони дощів і ураганів, так і на соціальні вади: колоніальну владу, ненажерливі банки, жорстоких поліцейських.

У той же час національний кінематограф знаходив кращі взірці колоніальної та постколоніальної австралійської літератури для показу

зародження і становлення історичний пам'яті у фільмах. Ці своєрідність і специфічність привернули нашу дослідницьку увагу.

Аналіз наукових джерел і літератури засвідчує, що ця проблема не знайшла спеціального висвітлення ані в австралійській історії, ані у кінознавстві. Нами опрацьовані монографічні дослідження з історії розвитку австралійського фільму таких вчених, як Аннет Гамільтон [4], Бен Голдсміт [2], Саскія Вандербент [1], Волтер Мелвені [5], Іна Бертран [6], Бен Голдсміт і Том О'Рейган [7], Кріс Лонг [3], Том О'Рейган [8]. Не розроблена ця тематика і в колективних монографіях під редакцією таких австралійських дослідників, як Ноел Кінг, Констатин Веревіс, Дін Вільямс [9], Джонатан Рейнер [10].

З'являються монографії і статті австралійських науковців, які аналізують окремі кіножанри або окремі фільми: Іна Бертран і Білл Рут [11], Моріс Меган [12], Марк Дуган і Джон Шварц [13], Фелісіті Колінз [14], Том О'Рейган [15], Леслі Спід [16], Дені Рейнолд [17] та Сільвія Лоусон [18].

Мета статті – виявити і проаналізувати специфіку походження і утворення австралійської національної пам'яті засобами національного кіномистецтва.

Важливою складовою становлення австралійської культури у ХХ-му столітті став розвиток національного кіно. Здавалося б, п'ятий континент був далеким від європейських новітніх культурних реалій. Таких, скажімо, як винахід братів Люм'єр у Франції 28 грудня 1895 р., що започаткував новий вид мистецтва – кіно. Але, як не дивно, саме Австралія вела перед у світі у розвитку кіноіндустрії. 1896 р. в Австралії відбулася одна з перших у світі зйомок кінофільму. Експедиція Хадсона до островів Торресової протоки, що на півночі Австралії, зафільмувала унікальний етнографічний матеріал – церемоніальний танець аборигенів. Збереглося чотири з половиною хвилини цієї плівки. Здійснювалися й інші документальні зйомки, пов'язані з культурою різних племен аборигенів.

І в тому, що ці фільми, зроблені антропологами про аборигенів, були зроблені раніше від фільмів про білих переселенців, є якась вища справедливість. Адже наприкінці XIX ст. вже була явно окреслена тенденція на винищення аборигенів, відбирання в них землі й натомість поселення їх у резерваціях, подалі від їх тотемних знаків та святих місць.

«Якщо ви вивчаєте австралійський фільм від початку до кінця, ви вивчаєте історію Австралії, тому що це молода країна, яка має перевагу використовувати кіно як документ у більшості моментів її короткої історії. З початком держави-нації, що було закарбовано на кінострічку у першому документальному фільмі, а також через відображення соціальних, природних, політичних зміни, ми можемо спостерігати розвиток австралійського характеру, культури, як вони побачені очами кіномитців», - вірно відзначила австралійський кінознавець Саскія Вандербент [1].

Ми почали свою розвідку з оповіді про надання Австралії незалежності. Але це зовсім не означає, що колоніальний період її розвитку залишився за межами історичної пам'яті австралійців і національний кінематограф байдуже оминув його. Навпаки, австралійські кіномитці неодноразово відтворювали його у своїй творчості. Він став підґрунтям історичної пам'яті новоутвореної нації.

Яскравою подією, яка засвідчила першість Австралії у розвитку кінематографа в світі, була кінострічка «Історія банди Келлі» (The Story of the Kelly Gang, 1906 р.), створена Чарльзом Тейтом. Він же був і автором сценарію. Це перший в світі німий художній фільм довжиною 80 хвилин, в якому розповідається про долю сім'ї Неда Келлі, яка вже на початку 20-го століття стала історією-легендою в Австралії.

У фільмі художніми засобами кіномистецтва відтворені справжні події, які відбувалися за 20 років до зйомки цієї кінострічки у штаті Вікторія. Фільм розповідає про трагічну долю сім'ї ірландських скватерів (власників земельного наділу), члени якої важко працюють на новій непривітній землі незважаючи на тяжкі природні умови (тут і повені, і посухи, і пожежі),

стають боржниками банку, який за допомогою жорстоких поліцейських відбирає в них майно і землю. Всі члени родини стають бушрейнджерами, – людьми, які оселяються в буші (австралійському лісі) і починають мститися своїм ворогам. Одягнувши маски, вони грабують банки, роздають гроші біднякам, а також спалюють у банках заставні розписки інших переселенців, які потрапили у лещата банкірів. За короткий період часу Келлі стає народним героєм на кшталт Робіна Гуда. Історія закінчується трагічно: поліція, знайшовши Неда Келлі, починає в нього стріляти. Поліцейські влучили в нього кілька разів, але він не падає, і цим їх жахає. Тільки знекровленого і виснаженого поліція нарешті заарештовує його. Нед Келлі було страчено.

Це також перший австралійський художній фільм, який підпав під цензуру: уряд штату Вікторія, де відбувалися ці події, заборонив його показ у всьому штаті. Проте ця стрічка мала величезний успіх в Австралії та за її межами. Вона стала найприбутковішою за 1900-1910-ті роки, зібравши 20 тисяч фунтів стерлінгів (великі гроші на той час).

Прикметно, що фільми, присвячені Неду Келлі, знімалися в Австралії неодноразово. Набагато пізніше – сто років по тому – австралійські кінознавці Іна Бертран та Вільям Рутт присвятили цьому фільму свою працю [11]. Так, тема боротьби за справедливість, захист знедолених та скривджених на ціле століття увійде до австралійського кінематографу та до національної історичної пам'яті. Остання екранізація цього сюжету відбулася вже у XXI ст.: 2019 р. вийшов фільм режисера Дастіна Курзеля «Справжня історія банди Келлі» (True Story of Kelly Gang). В його основу покладений роман Пітера Келлі, за який він одержав другу премію Букера. Прем'єра цієї кінострічки відбулася на міжнародному кінофестивалі в Торонто 2019 р. У фільмі Нед Келлі позиціонується як народний герой Австралії. Змінилося до нього і ставлення в урядових колах штату Вікторія: цей фільм знято за допомогою державного уряду Вікторії та кінокомпанії Film Victoria Australia. «Саме з цього часу декласовані елементи, каторжники, бушрейнджери, міські

та заміські злочинці займають своє місце в австралійському кіно. Хоча Австралія у 20-ті роки ХХ ст. стає дедалі більш урбанізованою нацією з населенням великих міст, яке ідентифікує себе як австралійський середній клас, національний кінематограф не робить їх життя предметом свого художнього інтересу. Навіть, коли героями стають не злочинці, а декласовані елементи із міста та передмість: погано вдягнені, із недостатньою освітою бідні робочі або сільські трударі. Австралійці мають інтерес до таких кінофільмів, які зачіпають почуття сенсу їхнього буття. Хоча міжнародна аудиторія тяжіє до фільмів про кенгуру, ему та білих благородних бушменів» [4].

Інший сюжет з колоніальної історії Австралії – непокора команди корабля «Баунті» у 1789 р. капітану Блайту після того, як вони дісталися острова Таїті. Фільм вперше був знятий режисером Раймондом Лонгфордом у 1916 р. «Бунт на Баунті» був 55-ти хвилинною чорно-білою німою кінострічкою, яка стала зрештою австралійською кінокласикою. І знову, як із сюжетом про банду Неда Келлі, сюжет про бунт на «Баунті» неодноразово інтерпретується австралійськими кіномитцями і стає архетипічним. Так, 1933 р. виходить, 65-хвилинний фільм знятий режисером Чарльзом Шовелом «Повстання на Баунті» (In the Wake on Baunty), успіх якому додає актор Чарльз Флінн. Цей сюжет використовується і у фільмі «Баунті» (The Baunty, 1984 р.), популярність якому, безперечно, здобув зоряний акторський склад на чолі із Мелом Гібсоном. Тож тема непокори, боротьби людини за власну свободу входить одним із основних лейтмотивів австралійської історичної пам'яті.

Це дає нам змогу висунути гіпотезу: неодноразове звернення до кіносюжетів, які мали успіх у австралійців у минулому і з часом повторюються, пов'язано із внутрішньою потребою, яку відчують кінорежисери п'ятого континенту немов би «скріпити» історичну пам'ять співвітчизників різних поколінь, нагадати їм, на яких рисах характеру та традиціях зростало австралійське суспільство. Адже специфікою Австралії є

те, що вона до сьогодні приймає іммігрантів, яким чужа австралійська культура. Може для того, аби життя цього молодого мультикультурного суспільства проходило у злагоді, і «старим», і «новоприбулим» австралійцям нагадують, з чого починалася історія цієї країни.

Тема боротьби із несправедливістю – наскрізна у австралійському кіно і в історичній пам'яті. Часто в основі фільмів лежать твори письменників колоніального та постколоніального періоду. Одним із яскравих взірців, який демонструє вдалу екранізацію творів австралійської літератури, є фільм Нормана Дауна «Засуджений довічно» (For the Term of His Natural Life, 1927 р.) за однойменним романом Маркуса Кларка. Головний герой цього твору Руфус Доуз, несправедливо засуджений в Британії, опиняється на австралійській каторзі з вирокom «довічно засуджений». Реалістичні картини знущань тюремників над каторжниками, жахливі умови їх життя, голод та знущання змушують Руфуса Доуза до втечі з каторги і довгих поневірянь у австралійському буші. Чесний і справедливий за своєю натурою, він викликає неодмінні довіру і симпатію як читачів, так і глядачів [19].

Доля піонерів, простих людей Австралії, в яких закарбовані такі притаманні австралійцям риси характеру, як егалітаризм, справедливість, чесність, товарицькість (mateship), без якої чоловікам неможливо було вижити у суровій австралійській дійсності, демократизм, неповага до вищих класів та тих, хто уособлює собою владу, часто знаходять втілення спочатку в художній літературі Австралії, а потім екранізуються. Так, в основу фільму «Сентиментальний парубок» (The Sentimental Bloke, 1920 р.) режисера Р. Ленгфорда покладена відома однойменна поема С. Дж. Дженніса, в якій розповідається про любов простого хлопця Артура Точерта до дівчини Дорін. Артур не дружив із законом, але вийшовши з в'язниці, побачив і полюбив сповнену життя, сором'язливу Дорін. Він упадає за нею дуже сентиментально, врешті-решт одружується із нею і заради неї стає заробляти чесні гроші, працюючи на землі. Так в історичній пам'яті австралійців закарбовуються кращі риси засновників цієї країни.

Як член Співдружності Австралія брала участь у Першій та у Другий світових війнах. Під час Першої світової війни австралійські та новозеландські військові з'єднання виявили себе на полях війни як хоробрі солдати. Весь світ побачив, що молода австралійська нація може пишатися своїми героями. Сміливість та хоробрість, властива солдатам ANZAC (Australian and New Zealand Army Corps – австралійські та новозеландські армійські з'єднання) закарбована в історії Австралії. Кожен рік в країні 25 квітня відмічається як пам'ятна дата битви при Галліполі в 1915 р. «Під час Першої світової війни тисячі молодих австралійців були призвані захищати інтереси Британської імперії на далеких полях битви в Європі та північної Африки, де вони зазвичай були в лавах разом із британським робочим класом і використовувалися англійськими офіцерами як «гарматне м'ясо». Проте за легендою, австралійці, тим не менш виявляли себе надзвичайними воїнами, які не підкорялися долі, а хоробро билися до кінця» [16].

Австралійським воїнам-героям присвячуються фільми, що розповідають про події часів Першої та Другої світових воєн. У них оспівуються чоловічій колективізм, автентична маскулінність та етика «чоловічої дружби». Так, 1941-го року вийшов фільм Чарльза Шовела «40 000 вершників» (40 000 Horsemen), який змальовує сторінки воєнної історії австралійських військ легкої кавалерії в Туреччині під час Першої світової війни. Постановка батальних сцен у фільмі вважається однією із кращих у світі. В цій кінострічці знаходиться місце не тільки для показу жорстокості війни, але відтворені чоловіча дружба та приземлений австралійський гумор. Стрічка стала однією із найкасовіших в австралійському кіно – тобто мала величезний попит у національного кіноглядача.

Воєнні події зображуються також у фільмах режисерів Чарльза Шовела «Щури Тобурка» (The Rats of Toburk, 1944 р.), Гаррі Ватта «Оверлендери» (Overlanders, 1946 р.), Пітера Вейна «Галліполі» (Gallipoly, 1981 р.). В останній стрічці «мілітаризм фільмів Чарльза Шовела відступає і увага

фокусується на індивідуальних характеристиках героїв. Це антивоєнний фільм. У ньому йдеться про найбільшу поразку британських імперських військ при Галліполі. Війна показана як дурна і не маюча ніяких підстав безглузда подія, яка немає ніяких реальних причин. Але моральна чистота та найвищі якості австралійських героїв ніяк не знижені. Фільм підводить до думки, що головними ворогами були зневажливі британці, чиє невміння стало трагедією, якою закінчилася ця кампанія» [17]. Таким чином, у національній історичній пам'яті Австралії ця думка підтримується через роки й десятиліття художніми і документальними фільмами, в яких закарбовуються позитивні образи героїв-співвітчизників.

До художніх австралійських фільмів про світові війни слід додати документальний фільм, який увійшов в історію австралійського мистецтва. Це стрічка режисера Демієна Перейра «На передовій лінії Кокоди» (The Kokoda Front Line, 1942 р.). Вона присвячена подіям на півночі Австралії біля міста Дарвін, яке захищали австралійські солдати від японських військ під час Другої світової війни, коли останні намагалися захопити територію Австралії.

Мужність та патріотизм австралійців під час Другої світової війни виявлялася не тільки на її фронтах, а й у самій Австралії, коли очікувався напад японських військ на Північну Територію. Саме про це йдеться у фільмі «Оверлендери» (Overlanders, 1946 р.) режисерів Майкла Балкона і Ральфа Смарта. Під час евакуації вглиб материка багато скватерів спалювали свій врожай, щоби той не потрапив до японських загарбників. Для тих переселенців, які вирощували велику рогату худобу, одним із виходів було забити її. Але головний герой фільму погонич худоби Ден вирішує перегнати свій гурт у тисячу голів у інші штати Австралії. До нього приєднується чимало інших хазяїв гуртів великої рогатої худоби і разом вони долають сповнений труднощів і небезпеки шлях у дві тисячі кілометрів. Цей фільм став одним із взірців австралійської реалістичної кінокласики, що прославляє мужність австралійського народу і оспівує «мейтшір – центральний елемент

міфу про незалежних, самодостатніх, волелюбних громадян-чоловіків у тяжких природних умовах на противагу мультикультуралізму і фемінізму» [20, с. 2].

Історична пам'ять як основа національної свідомості завжди потребує героїчних елементів у створенні національного ідеалу, на який можуть рівнятися сучасне і прийдешні покоління – моральний орієнтир, в основі якого лежать події саме австралійського соціального дискурсу. Дійсна історія хоробрості австралійців закарбована у фільмі «Сміті» (Smithy, 1946 р.) режисера Кена Голла про реальних героїв-австралійців. Вона присвячена видатному авіатору Кінгфорду Сміту. Він був першим, хто перелетів Тихий океан за 83 години. Він загинув у 1935 р. десь поблизу Бірми. Кінобіографія К. Сміта важлива ще й тому, що в цьому фільмі режисер бореться із голлівудськими стереотипами, і створює кінострічку, де правда життя є найголовнішою.

Якщо у Кена Голла героєм є піонер-одинак – підкорювач неба, інший режисер Гаррі Ватт створив вражаючу історичну панораму революційної боротьби старателів під час золотої лихоманки в Австралії у штаті Вікторія в 1854 р. «Юрикске повстання» (Eureka Stockade, 1949 р.). В центрі сюжету – боротьба золотошукачів за свої права. Тут підкреслюється така найголовніша національна риса австралійської нації, як боротьба за справедливість. Символічним у фільмі є те, що повстанці підіймають австралійський прапор «Південний Хрест», що є дуже рідким і промовистим явищем у австралійському кіно, оскільки він є символом австралійського патріотизму. Під час цього повстання Австралія ще не була членом Співдружності. Вступивши до її лав, символом Австралії став прапор, в якому інкорпоровані австралійський Південний Хрест та британський Юніон Джек.

1940-1960-ті роки в Австралії були періодом, коли австралійські кінотеатри вщент заповнила американська голлівудська кінопродукція. Кожен фільм австралійських виробників був дуже цінний для підтримання відчуття «австралійськості» у населення. Практично в національній традиції

знято фільм режисера Чарльза Шовела «Сини Метью» (The Sons of Mathew, 1949 р.). Присвячений боротьбі піонерів ірландського походження у підкоренні нової землі, він переповнений пригодами і труднощами. В історичній пам'яті австралійців природа відіграє важливу роль. У фільмах композиційно природа і пейзаж нерозривно пов'язані з почуттям любові героїв до нової землі, до її тваринного і рослинного світу. Природа також і об'єкт прикладання творчих сил її героїв. Важливою рисою цього фільму є оспівування праці і людей праці як вияв природного світоустрою. «Праця першопрохідців підкорила простір пустинного континенту, освоїла його величезні природні ресурси» [21]. Ця тема магістральна як для австралійської літератури, так і для австралійського кіномистецтва, тому що в ній найбільш повно розкриваються такі важливі суспільні феномени, як формування австралійського характеру, австралійської нації, австралійської держави. Праця в австралійських романах і кінострічках ніколи не залишається тільки темою творів, а виступає важливим характероутворюючим фактором. В історичній пам'яті австралійців цінність праці, майстерність людини є одними з найкращих характеристик особистості.

Поступово важливою складовою історичної пам'яті Австралії стає почуття провини перед австралійськими аборигенами. На наш погляд, цей компонент історичної пам'яті виникає не одразу. Він проходить декілька етапів: від наукової зацікавленості етнографів до уваги кінодокументалістів, далі – до розкриття проблем у стосунках між аборигенами і переселенцями у художніх фільмах, які знімаються австралійськими режисерами, і насамкінець – кінострічки про долю тубільців, знятих самими аборигенами.

Одним із найпомітніших фільмів у кінодокументалістиці цієї тематики став фільм режисера Чарльза Маунтфорда «Вокебаут і Тьюрунга» (Walkabout and Tjurunga, 1940 р., 1942 р., 1946 р., 1974 р.). Протягом двох років Маунтфорд мандрував до центру австралійського континенту разом із племенем аборигенів і пройшов більше, ніж 1000 миль. Для аборигенів такі безкінечні мандри є способом життя: вони пересуваються по рідній землі у

пошуках і збиранні їжі, а також полюючи за допомогою списів і бумерангів. Експедиція Маунтфорда ніколи б не вижила у спекотній пустелі центральної Австралії без допомоги аборигенів у знаходженні їжі та питної води. Вони врятували життя цій групі кінодокументалістів. Фільм вийшов 1946 р. і мав величезний успіх. Маунтфорд із повагою ставився до вірувань аборигенів. Одне із них полягає у тому, що «не можна демонструвати зображення своїх померлих родичів. Тож 1974 р. цей фільм був відредагований режисером, який видалив із нього обличчя і фігури померлих аборигенів» [4]. Цей вчинок режисера свідчить про взаємопроникнення культури тубільців у культуру білих австралійців – тих митців, які глибоко відчують і тому розуміють багатий, своєрідний, здебільшого незрозумілий переселенцям духовний світ тубільців.

Трагедія корінного населення Австралії до середини п'ятдесятих років не знаходила відображення в національному кінематографі. Доля аборигенів, починаючи від їх винищення першими білими переселенцями, довго замовчувалася. Протягом першого сторіччя заселення Австралії і перетворення її на тюрму Британської імперії її владою сповідувалася концепція «*Terra nullius*», тобто «вільна земля, яку можна привласнити та експлуатувати». Англійський вчений Бернارد Еттард, аналізуючи історію Австралії з 1788 р., справедливо стверджує: «Аборигенне населення зазнало колапсу, зіткнувшись із хворобами, насиллям та примусовим переміщенням їх – на задвірки нової пасторальної економіки (тут мається на увазі економіка, яку впроваджували пасторалісти – новоприбулі переселенці, яким уряд колонії виділяв наділи землі для її освоєння, не беручи до уваги, що вона була вже заселена аборигенами), у створені урядом резервацій, на сухих неродючих землях пустелі, які були непридатні для використання білою людиною. Цей процес повторився у другій половині XIX ст. за часів освоєння Північної Території Австралії» [22]. Австралійський історик Лорі Кленсі, відзначає, що «спротив аборигенів проти білої агресії був набагато більшим, ніж взагалі вважалось» [21]. Однією із ганебних дій влади проти

аборигенів було примусове відторгнення їх дітей від батьків та передача перших до сімей білих переселенців. Це породило безліч трагедій: призвело до втрати відчуття безперервності у розвитку родоводу аборигенів різних племен, психологічно вплинуло на декілька поколінь корінних жителів.

Фільм режисера Чарльза Шовела «Джедда» (Jedda, 1955 р.) став першим, де головною героїнею виступає австралійська дівчина на ім'я Джедда, яка в дитинстві була відірвана від свого племені, коли її мати померла, і дитя виховувалось у сім'ї білих переселенців. Там добре ставились до неї, але з часом її тягне до племені, до свого народу, його культури. Вона відчуває самотність, її душа розривається між білою сім'єю та племенем аборигенів. Важливим є й те, що цей фільм є першою кольоровою національною кінострічкою.

Тема відносин між аборигенами та білими австралійцями були дуже рідкісним явищем для національного кіно (окрім «Джедди»). Водночас могутня хвиля змін у соціальних відносинах в Австралії наприкінці 1960-х років, як і в інших частинах світу, приводить до того, що молоде покоління, яке виросло після воєнних травм і було більш освіченим і багатим, ніж їхні батьки, вже могло думати не тільки про проблеми заробітку для підтримання свого життя. Їх хвилювали питання справедливості та рівності. В Австралії почав швидко розгортатися рух за громадянські права. Це було вперше, коли австралійська громадськість дізналася про вплив і наслідки політики багатьох поколінь білих переселенців щодо аборигенів, їх байдужості та ганебного ставлення до корінного населення. На це моментально відгукнувся національний кінематограф. «Між 1970-ми і 1980-ми рр. було створено 7 стрічок, які розкривали цю проблематику, включаючи фільми режисерів Ніколаса Рега «Вокебаут» (Walkabout, 1971р.) та Генрі Сафрано «Хлопчик шторму» (Stormboy, 1976 р.), так само, як і шедевр Пітера Вейра «Остання хвиля» (The Last Wave, 1977 р.). У документальному кіно кіномитці фокусуються на таких проблемах, як боротьба аборигенів за права на свою землю, наприклад, стрічка Алессандра Гавадіні «Нінгла А-На» (Ningla-A-Na,

1978 р.). Створюються фільми у стилі аборигенної пам'яті, наприклад, «Моє виживання як аборигена», знято режисерами-жінками Ессі Коффі та Мартою Ансара (My Survival as an Aboriginal, 1978 р.) [4].

Колін Тілі – відомий австралійський дитячий письменник. За його книгами знято декілька фільмів: вже згаданий «Хлопчик шторму», а також стрічка Фреда Шепісі «Пісня Джиммі Блексмита» (The Song of Billy Blacksmith, 1978 р.). В основу сценарію покладено однойменний роман відомого письменника Томаса Кіннелі про трагічну долю хлопчика-полукровки із християнської місії, який виріс, одружився із білою дівчиною, але відчуває кризу ідентичності. Його сприймають тільки як аборигена, платять набагато менше, ніж білим працівникам. До нього та його сім'ї, а також до сімей інших аборигенів, білі ставляться із відвертою зневагою та нелюдською жорстокістю: гвалтують їхніх жінок, доводять аборигенні родини до голодної смерті тощо. Тоді Біллі розпочинає свою вендету: в той час, як білі поселенці розправляються із сім'ями аборигенів, він убиває дружин і дітей перших. До білих чоловіків навіть не одразу доходить, що, смертельно скривджений вбивством своєї вагітної дружини, Біллі їм мстить. «Дворняжка-байстрюк», як вони його називають, розв'язує проти білих справжню війну, вбиваючи їх дружин і дітей аж доки його не схопили та повісили. Це трагічна стрічка, яка із безжальним реалізмом змальовує існуючий стан речей, що робить проблему расизму щодо аборигенів та метисів чорною плямою в історичний пам'яті Австралії.

До австралійського кіно приходять сюжети, написані самими аборигенами. Подією стає трагічний фільм Брюса Бересфорда «Ті, хто живуть на краю» (Fringe Dvellers, 1982р.), створений за однойменним твором письменника-аборигена Нене Гаре. Видатним є використання аборигенного музичного матеріалу. Коли у фільмі звучить пісня аборигенів «Моє дитя із коричневою шкірою», в якій йдеться про те, як біла влада відбирала в аборигенів їхніх немовлят та передавала їх на виховання переселенцям (жорстокий державний експеримент, який прагнув розірвати зв'язки між

батьками та дітьми аборигенів, виростити останніх у культурі білих австралійців), трагедія корінного населення Австралії відчувається на повну силу. Цей видатний фільм отримав сім кінематографічних нагород. Ще один корінний режисер Рейчел Перкінс створює в цей час фільм «Сяйво» (Radi berance, 1989 р.), який розповідає про складну долю трьох сестер – аборигенок за походженням, котрі втратили матір і намагаються вижити в складних життєвих обставинах.

У 70-80-ті роки ХХ ст. завдяки цілеспрямованій політиці уряду набувають популярності кінострічки, які отримали назву «окер-фільми» (ockerfilms) [15, с. 16] – специфічний кіножанр, у якому відтворені властиві населенню Австралії вимова, пов'язані із нею фразеологізми, прислів'я та приказки, своєрідний гумор, що відтворюють австралійський національний характер, дещо шаржуючи його, підкреслюючи його «окремішність», особливо у чоловічій частини населення, яка належить до робітничого та нижнього середнього класів. Такі фільми створюються у різних жанрах: і у комедійному, і у реалістично-побутовому. До першого належить відома у всьому світі кінострічка режисера Пітера Феймана – «Крокодил Данді» (Crocodile Dandee, 1986 р.) та її сиквели «Крокодил Данді 2» та «Крокодил Данді у Лос Анджелосі» із австралійським актором-коміком Полом Хоганом. Історія про австралійського мисливця на крокодилів Данді, котрий живе у мальовничій, але небезпечній «глибинці» Південної Території Австралії і потрапляє до Нью-Йорку, де на нього чекають різні пригоди – і кумедні, і не дуже – став тим самим фільмом, який привернув до Австралії погляди сотень мільйонів глядачів [8, с.12, 14-16].

«Крокодил Данді» побив не тільки всі очікувані касові збори, але й зробив набагато більше – те, заради чого австралійський уряд вкладав фінанси у розвиток національного кінематографу – привернув увагу людей багатьох країн до п'ятого континенту; розповів їм про цю чудову, сповнену пригод, землю; змалював привабливий характер австралійця, який передусім втілений в образі головного героя Данді, а також у другорядних постатях

австралійців з «глибинки»; розповів усесвіту, що австралійці – це нова нація із своєю мовою та культурою, і що вона не така, як англійці та американці. Тим самим фільм підняв зацікавленість до Австралії, підштовхнув розвиток туризму як галузі, яка тепер веде перед серед інших галузей австралійської економіки; змусив замислитися голлівудських режисерів та продюсерів про те, які переваги надає для зйомок п'ятий континент, – тобто фільм став знаряддям «м'якої сили», яка, краще за все годиться для створення позитивного іміджу держави.

Висновки. Доведено, що у збереженні та подальшому розвитку історичної пам'яті Австралії національне кіномистецтво відігравало і відіграє чи не першорядну роль.

На основі аналізу різних жанрів національного кіно і виявлено, як вони сприяють втіленню у кінострічках головних архетипів австралійської культури, розвитку австралійської ідентичності та історичної пам'яті.

Доведено її своєрідність і вплив на національну свідомість австралійців, на створення основних рис національного характеру.

Здійснено компаративний аналіз австралійських фільмів та літературних першоджерел, покладених в основу їх сценаріїв. Зроблено висновок, що австралійськими режисерами були обрані найкращі взірці австралійської національної поезії і прози, які розкривають історичні і соціальні, культурні і расові проблеми розвитку країни протягом XX ст., які становлять ядро національної історичної пам'яті.

Список використаних джерел та літератури

1. Vanderbent Saskia. Australian Film. URL: www.pocketessentials.com
2. Goldsmith Ben. Australian Cinema: Introduction //Academia.Edu/3547563/AustralianCinemaIntroduction
3. Long Chris. Australia's Films: Part Fifteen - Under Southern Skies. *Cinema Papers*. 1995. October. № 106. P. 38-41, 54-55.
4. Hamilton Anette. Imagined Identities: Focus on Australian Cinema. URL: academia.edu/1924575/imagined_identities_focus_on_Australian_cinema_English_Title
5. Mulvaney D. J. Spencer, Sir Walter Baldwin (1860-1929). *Australian Dictionary of Biography*. 1990. Vol.12 (MUP). P. 46.

6. Bertrand Ina. The Oxford Companion to Australian Film. Oxford: Oxford University Press, 2000. 583 p.
7. Goldsmith Ben and O'Reagan Tom. The Film Studies: Film Production in the Global Economy. LanhamMD: Rowman and Littlefield Publishers, 2005. 246 p.
8. O'Reagan Tom. Australian National Cinema. London: Routledge, 1996. 416 p.
9. King Noel, Verevis Konstantin and Williams Deane. Australia. The Sage Handbook of Film Studies. London. Sage Publications, 2008. P. 112-122.
10. Verhoeven Deb. Film, Video, DVD and Online Delivery. The Media and Communications in Australia. Ed. by S. Cunningham & S. Turnbull. Crows Nest. N.S.W.: Allen& Unwin, 2014. 325 p.
11. Bertrand Ina and Routt W. D. The Picture that Will Live Forever: The Story of the Kelly Gang. St. Kilda, Melbourne: ATOM, 2007. 197 p.
12. Morris Meagan. Tooth and Claws: Tales of Survival and Crocodile Dandee. *Art & Text*. 1987. No 25. P. 36-68.
13. Dugan M. & J. Szwarc. There Goes the Neighbourhood! Australia's Migrants Experience. Melbourne: Macmillan & Australian Institute of Multicultural Affairs, 1984. P. 134.
14. Collins Felicity. Wogboy Comedies and the Australian National Type. *Diasporas in Australian Cinema*. Ed. by R. Muravska and F. Lambert. Bristol: Intellect Books. 2009. P. 73-82.
15. O'Regan Tom. Cinema Oz: The Ocker Films'. The Australian Screen. Ed. by A. Moran and T. O'Regan. 1989. Ringwood, Vic.: Penguin. P. 75-98.
16. Speed Lesley. Life as a Pizza: The Comic Traditions of the Wogsplotation Films. *Metro Magazine*. 146-147. 2005. P. 136-144.
17. Reynauld, Deni. Celluloid Anzacs: the Great War through Australian Cinema. Melbourne: Australian Scholarly Publications, 2007. 268 p.
18. Lawson, Sylvia. Gallipoli: You Are Being Taught What to Remember? *Filmnews*. 2007. Vol. 11, № 11-12. P. 11.
19. Зернецкая О. Моральный императив Руфуса Доуза (рецензия на книгу Маркуса Кларка «Осужденный пожизненно». М.: Художественная литература, 1986. *Иностранная литература*. 1987. № 8. С. 243-244.
20. Clancy Laurie. Culture and Customs in Australia. Sydney: Greenwood Publishing Group. 2004. 191 p.
21. Зернецкая О. В. Австралийский социальный роман 30 годов XX века. Киев.: Наукова думка, 1982. 288 с.
22. Attard Bernard. The Economic History of Australia from 1788: An Introduction. URL: <https://eh.net/encyclopedia/the-economic-history-of-australia-from-178-an-introduction...>

**КОЛИ ЗАВЕРШИТЬСЯ «БИТВА ЗА ДНІПРО» У СУСПІЛЬНІЙ
СВІДОМОСТІ: ДИСКУСІЯ ДОВКОЛА РЕЕКСПОЗИЦІЇ ДІОРАМИ І
ЗАЛИ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ІСТОРИЧНОМУ
МУЗЕЇ ІМЕНІ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО**

У статті висвітлюються ключові питання суспільної дискусії, що розгорілася у м. Дніпро у 2017-2020 рр. в рамках модернізації діорами «Битва за Дніпро» та реекспозиції зали історії Другої світової війни у Дніпропетровському національному історичному музеї імені Д. І. Яворницького.

Ключові слова: музей, діорама, реекспозиція, наратив.

**Pischanska Yu.
Lavrenko V.**

When “The Battle for the Dnieper” will End in the Public Consciousness: the Discussion about the Re-exposition of the Diorama and the Hall of World War II in the Dmytro Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum

The article highlights the key issues of public discussion that erupted in Dnipro during 2017-2020 as part of the modernization of diorama "Battle for the Dnieper" and re-exposition of the Hall of World War II in the Dmytro Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum.

Key words: museum, diorama, re-exposition, narrative.

Музейні експозиції є доволі консервативним середовищем і вони реагують на зміни у історичному наративі ледь не у «останньому ешелоні». Причина цього полягає у тому, що розбудова музейної експозиції є недешевою справою, порівняно з написанням статей, проведенням конференцій чи то виданням наукових праць. Однак, коли явище реекспозиції музею все ж відбувається, то у соціальному дискурсі проходить багато дискусій щодо нього, які часто переростають у своєрідні «битви пам'яті». У даній статті ми спробуємо розглянути локальний випадок Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького, пов'язаний із модернізацією діорами «Битва за Дніпро» та реекспозицією зали №7 «Наш край у роки Другої світової війни».

Варто зазначити, що авторки статті перед початком роботи над концепцією зали № 7 вивчали ряд як вітчизняних, так і зарубіжних досвідів музейної репрезентації подій 1939-1945 рр. – зокрема, досвід Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ), Національного меморіалу Катастрофи та Героїзму Яд Вашем (м. Єрусалим), Музею Другої світової війни (м. Гданськ), меморіального комплексу Аушвіц-Біркенау, тощо. Однак, унікальність задачі дніпровських музейників полягає у створенні наративу щодо локальних подій та у потребі «вписати» реекспозицію у діючі площі музею.

У заголовку статті ми у алегоричній формі звертаємося до назви діорами у комплексі Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького. Діорама «Битва за Дніпро» розповідає про форсування Дніпра червоноармійцями в районі сіл Військове-Вовниги Солонянського району Дніпропетровської області восени 1943 р. Військове-Вовниги – це один з 23 плацдармів на правому березі Дніпра, захоплений радянськими військами внаслідок боїв з 26 вересня по 23 жовтня 1943 р. На художньому полотні діорами зображені події, першого, найскладнішого періоду боїв [2, с. 7].

Діорама «Битва за Дніпро» була відкрита 7 травня 1975 р., вона одразу ж на хвилі святкування 30-річчя Перемоги у Великій вітчизняній війні зусиллями радянської державно-партійної системи була перетворена на місце пам'яті, обов'язкове для відвідування кожним жителем та офіційним гостем міста. Музейні старожили по сьогодні з гордістю згадують про кілометрові черги у діораму з відвідувачів, не розуміючи зворотного боку подібного ажіотажу, пов'язаного з відсутністю конкурентів на ринку послуг дозвілля, та того, що успішний піар музейного комплексу в значній мірі тримався на системі примусу. Як наслідок, 2 травня 1977 р. діораму «Битва за Дніпро» відвідав мільйонний відвідувач [3, с. 3].

У 1986 р. у діорамі були проведені реставраційні роботи на художньому полотні, і з того часу і до 2017 р. реставрації комплексу не

проводилося, як і не проводилася санація та модернізація системи освітлення полотна. Перш за все, незадовільний технічний стан комплексу став причиною його реставрації протягом 2017-2018 рр. На початку 2010-х рр. відвідувачі змушені були буквально приглядатися до того, що зображено на полотні. Однак, зрозуміло, що невід'ємною складовою модернізації комплексу діорами, відкритого 8 травня 2018 р., стало переосмислення радянського наративу [2, с. 13].

Музейні прийоми, спрямовані на подолання та «згладжування» радянського патетичного наративу у діорамі:

1. Доповнення діорами виставкою зброї та побутових предметів з місць боїв Другої світової війни на території області, знайдених групою «Пошук-Дніпро». Серед виставлених предметів – фрагменти стрілецької зброї, гранат, фляги, каски, консервні бляшанки, приладдя для приготування їжі. Ця виставка доносить відвідувачу ідею, що відгуки війни ми можемо відчувати ще й по сьогодні. Ще одним меседжем виставки є демонстрація відчуття війни як тотального дискомфорту для її рядового учасника – довготривала відсутність гарячої їжі, можливість розбити скляну радянську флягу під час бою і залишитися без води, важкість носіння зброї на довготривалих переходах. Експонати на цій виставці не пройшли через реставрацію. Прихильники радянського наративу війни часто скаржаться, мовляв «нащо залізяки показувати», якщо є добре збережені фондові предмети, пов'язані з високими армійськими чинами. Але головна задумка виставки – продемонструвати якраз побут рядового складу, його проблеми і тяготи та донести думку про те, що ми по сьогодні стикаємося із залишками війни, а отже, вихід суспільства зі стану війни був також довготривалим.

2. Фотопанно із зображенням жінок та підлітків, які обробляють землю. Поруч із ними зображені тіні, які символізують людей, які пішли на війну і не повернулися з неї. Задача панно – показати трагедію війни, бойові втрати на прикладі конкретного села, яке не дорахувалося багатьох мешканців, чії місця зайняли на роботі підлітки та жінки.

3. Манекени, які відображають ключових учасників боїв вересня-жовтня 1943 р. в районі сіл Військове-Вовниги. Серед них: червоноармієць, піхотинець вермахту та чорносвитник (малонавчений босць, якого призвали до лав Червоної Армії з деокупованих територій і через короткий час, інколи навіть не встигнувши одягнути у форму, кинули у бій) [1]. Відвідувач може порівняти озброєння та спорядження солдатів, замислитися над тим, що саме людина була найціннішим ресурсом перемоги.

4. Проекції на стінах та відеопанелі. Вони демонструють спогади свідків про форсування Дніпра в районі Військове-Вовниги, зразки радянської і німецької зброї та техніки, перелік ідентифікованих полеглих бійців Червоної Армії у боях на згаданих плацдармах. Також окрема панель присвячена історії будівництва діорами. Задача цих панелей – інформаційна (окрім списку полеглих), вони мають надихнути людину до роздумів над причинами і ціною перемоги радянських військ, спонукати людину до самостійної оцінки подій, до критичного мислення. Панель зі списком полеглих виконує, в тому числі комемораційну функцію.

5. Кіноекран (найбільший у м. Дніпро), на якому демонструється документальний фільм про форсування Дніпра у 1943 р., заснований на свідченнях очевидців та на історичній реконструкції (режисер – Є. Титаренко, учасник АТО). Документальний фільм демонструє історію Другої світової війни у Європі крізь призму зіткнення двох тоталітарних режимів – нацистського та сталінського і його задача полягає у тому, щоб підвести відвідувача контекстуально до історії боїв у районі Військове-Вовниги наприкінці вересня 1943 р. Однак, на даний момент, наратив фільму по суті, вступає у конфлікт із наративом самого полотна, тому можна з впевненістю сказати, що бої довкола пам'яті про Другу світову війну на локальному рівні на Дніпропетровщині тривають.

На сьогоднішні день у суспільній свідомості мешканців Дніпра розгортається декілька палких дискусій, пов'язаних з реконструкцією простору діорами «Битва за Дніпро», суть яких викладена нижче:

1. Питання щодо екстремальності подолання водної перешкоди р. Дніпро червоноармійцями. Умовно кажучи «прорадянськи» налаштована частина відвідувачів стверджує про високий рівень організації переправи з боку командування Червоної Армії, про наявність достатньої кількості паромів для перевезення людей. Ця думка активно підтримується зображеннями червоноармійців на художньому полотні, які виходять буквально «сухими з води».

Разом із тим, абсолютно зрозуміло, що в умовах переправи було частим явищем потрапляння артилерійських снарядів з боку вермахту у плоті, на яких переправлялися червоноармійці. За таких умов солдати опинялися у холодній воді у річці шириною не менше 300 м. І це ставило під питання виживання червоноармійців ще на етапі потрапляння на правий берег Дніпра. Спогади очевидців зберігають інформацію про те, що солдати намагалися набити скатку шинелі соломою, що робило можливим її використання як своєрідного рятувального кола.

Саме у такий спосіб, через дискомфорт і ризик життям з боку рядового складу, показується переправа у фільмі, який супроводжує діораму. Але певна частина постійних відвідувачів цього музейного комплексу не може відмовитися від виключно героїчно-патетичного наративу у оповіді про бої за Дніпропетровщину у 1943 р.

2. Претензія до молодого віку свідків боїв в районі Військове-Вовниги, які висвітлюють своє бачення подій у фільмі.

Дійсно, об'єктивно кожен рік, який віддаляє нас від подій Другої світової війни, зменшує кількість живих учасників, які можуть про них розповісти. Тому серед свідків, чиї голоси звучать у фільмі, є також діти та підлітки (на 1943 р.), які бачили прихід Червоної Армії і форсування Дніпра. Однак, юний вік цих свідків абсолютно не означає, що вони не мають право на свою «історію знизу». Окрім того, наратив фільму доповнюється опублікованими раніше спогадами бійців РСЧА та спогадами командування

вермахту про ці події, адже бачення ворога суттєво доповнює історичну картину.

3. Невіра певної частини аудиторії в існування «чорносвітників» як таких. У якості аргументів наводяться свідчення пошуковців групи «Пошук-Дніпро», які не знаходили на полях бою жодного не вдягненого у форму бійця Червоної Армії.

У даному випадку хочеться підкреслити, що багато «чорносвітників» були безпосередньо мобілізовані з найближчих сіл, тому часто їх тіла забиралися місцевими мешканцями для поховання [1]. Окрім того, відсоток досліджених пошуковцями територій є мізерно малим.

Наступний виток «боїв за пам'ять» про Другу світову пов'язаний з реекспозицією зали № 7 Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького, який має назву «Наш край у роки Другої світової війни».

Експозиція 7 зали з одного боку продовжує анфіладу залів історичного музею, вибудованих у хронологічній послідовності, а з іншого боку, зала № 7 тематично та структурно пов'язана з діорамою «Битва за Дніпро» (із зали є прямий вихід до комплексу діорами, таким чином, діорама «Битва за Дніпро» може бути органічно інтегрована у розширену екскурсію з історії Другої світової війни). Також зала № 7, діорами «Битва за Дніпро» та музей «АТО Дніпро» в комплексі формують певну тематичну структуру (з'єднану архітектурно), що висвітлює проблеми мілітарної історії.

Причини реекспозиції зали крилися у ряді недоліків попередньої експозиції, створеної у 1976 р., серед яких варто назвати:

- експозиція була витримана в межах радянської концепції розгляду подій війни, в центрі експозиції знаходився комплекс радянської військової техніки, зокрема гармата ЗІС-3 та установка залпового вогню БМ-13 «Катюша», це задавало центральну тему залу – величі та перемоги радянської зброї;

- присутність матеріалів, які втратили свою актуальність, репрезентативність, атракційність;
- відсутність нових технологій подання інформації, нових технічних надбань музейної справи та виставочних технологій;
- слабка комунікативність та інтерактивність експозиції, що робить заважким самотійне відвідування її без допомоги екскурсовода;
- відсутність у попередній експозиції оповіді про ряд «болючих тем» Другої світової війни, зокрема, радянських військовополонених, націоналістичний опір на території області, Голокост, реінтеграцію вояків, які повернулися з війни, в тому числі людей з інвалідністю, наших земляків, які воювали у складі армій інших держав антигітлерівської коаліції тощо.

При створенні наукової концепції та тематико-експозиційного плану зали робоча група з музейників у складі 9 осіб виходила з наступних принципів побудови майбутньої експозиції:

1. Антропоцентризму. Він полягає у прагненні поставити калейдоскоп долі людей у центр наративу та експозиційного простору. Цей принцип реалізовується за рахунок наповнення експозиції предметами з персональними історіями (наприклад, у майбутню експозицію буде вміщено «Кобзар», який пройшов фронтовий шлях від Ленінграда до Праги у наплічнику одного з радянських солдат; вірші уродженця Катеринослава І. Гвая, одного з конструкторів установки БМ-13, якого не прийнято розглядати крізь призму його поетичної творчості; ордер на заохочення, вручений жінці-хліборізці у евакуації за перемоги на трудовому фронті у вигляді билець для ліжка, що яскраво нам оповідає про побут людей у евакуації; інтер'єр «запідного кабінету» Олеся Гончара – після війни письменник-фронтовик повернувся у рідне місто і жив у невеликому будинку з сестрою, де облаштувати робоче місце в прямому сенсі слова вдалося лише за пічкою, а також його гімнастерка зі зрізаними погонами, у якій він ще у 1946 р. ходив в університет, нині названий його іменем).

2. Поєднання глобального і локального. У новій експозиції можна буде побачити і мапу, на якій відображені бої по всій земній кулі, у яких брали участь вихідці з Дніпропетровщини, і прапори над Будапештом та атолом Пелеліу, підняті уродженцями краю, листи, надіслані остарбайтерами з Німеччини. І разом з тим – у центрі експозиції саме життя мешканців краю на етапі 1939-1945 рр. та локальна пам'ять про Другу світову війну.

3. Історизму. Експозиція прагне занурити відвідувача у епоху 1939-1945 рр. Центальною темою, яку репрезентує візуальне рішення зали є тема руйнування. Плоскосні вітрини стилізовані під балки, що впали, а вертикальні – під будівельні конструкції, які похилилися. Експозиція дасть можливість відвідувачу зануритися у інтер'єри часів окупації Дніпропетровська, побувати біля розбитої кулеметної точки, оглянути обстановку евакуйованого заводу, тощо.

4. Балансу між експонатом та мультимедіа. Експозиція передбачає багато мультимедійних панелей, на яких можна буде ознайомитися з листами фронтовиків, бойовим шляхом вихідців з Дніпропетровщини, документами, які наштовхують відвідувача на емпатію (норми продуктового пайка у евакуації, ціни на продукти першої необхідності у окупованому Дніпропетровську, втрачені у роки війни експонати музею, тощо). Однак, мультимедійні панелі мають на меті лише поглибити розуміння процесів минулого відвідувачів, ключові меседжі доносяться здебільшого за допомогою експонаторики. А чисельність експонатів у новій залі чисельно зросте, порівняно з попередньою.

На сьогоднішній день зала № 7 Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького «Наш край у роки Другої світової війни» знаходиться на стадії реекспозиції. Наразі розроблена наукова концепція та тематико-експозиційний план, візуальне рішення майбутньої зали. Будівельні роботи були дещо відтерміновані у зв'язку з карантинними обмеженнями.

Однак, весь час з моменту демонтажу попередньої зали, довкола її нового змісту йде жорстка «боротьба за пам'ять» у регіональному суспільному дискурсі.

Основні моменти дискусії зводяться до наступних протистоянь:

1. Боротьба за героїв.

Умовно кажучи цю боротьбу розпочав дніпрянин, архітектор за фахом Артем Шавурін, онук льотчика Петра Шавуріна, який дійсно в ході Другої світової війни мав близько 350 бойових вильотів та збив 17 літаків супротивника. У переддень 9 травня 2020 р. пан Артем звернувся до громадськості на своїй сторінці у соціальній мережі Facebook з вимогою до музейників (далі – орфографія та пунктуація А. Шавуріна): «1. Я настаиваю – чтобы в будущем, обновленном зале №7 посвященный В.О.В. – были выставлены все экспонаты Героев, с разобранного зала №7! 2. Я настаиваю – чтобы в будущем, обновленном зале №7 посвященный В.О.В – были выставлены два тома «Почетные граждане от г. Екатеринослава до г. Днепра», которые были представлены в зале №7, до осени 2018г.! 3. Я настаиваю – чтобы зал №7 – был открыт и посвящен ИМЕННО Великой Отечественной войне и Героям, которые воювали против фашизма и победили 9 мая 1945г.! 4. Я настаиваю – чтобы будущий зал №7 – не нес даже оттенка националистического характера!».

Якщо не брати до уваги, що у попередній експозиції зали ніколи не було двотомника почесних громадян Катеринослава-Дніпра, то загалом риторика А. Шавуріна зводиться до того, що право на свою історію у залі історії Другої світової війни мають лише ті, хто заслужив це пролитотою кров'ю чи то збитими літаками. Якщо ти не потрапив до офіційного радянського пантеону героїв, то ти втратив право на згадку. Зала історії Другої світової війни вважається пану А. Шавуріну та його прихильникам таким собі меморіальним комплексом людей, увінчаних нагородами, без висвітлення гуманітарних аспектів війни, без так званої «солдатської правди», із замовчуванням дражливих питань колаборації чи то інтеграції

фронтовиків у мирне життя після їх повернення. Подібна трактовка повністю виключає існування віктимного наративу та подання подій Другої світової війни з точки зору її трагічності, і ціни, відданої за перемогу.

2. Війна за символи.

Символом боротьби людей, які відстоюють «прорадянський» наратив у залі історії Другої світової війни стала установка залпового вогню БМ-13 «Катюша». Це був центральний експонат у попередній експозиції. Він є доволі масштабним за площею 5,18*3,85 метрів. І теперішнє експозиційне рішення передбачає демонтаж та переміщення цього експонату. Адже його збереження у залі означатиме суттєве скорочення контенту у блоках, присвячених роботі підприємств Дніпропетровської області у евакуації та боях за область у 1943 р. Тим не менш, на сьогодні є доволі потужна позиція у соціальному дискурсі, що «Катюша» є символом війни та перемоги, без якого зала як така не відбудеться.

3. Війна за строки.

У будь-якому разі реекспозиція музейної зали є справою тривалою. Вона передбачає розробку наративу, наукової концепції, тематико-експозиційного плану, візуального та конструктивного рішення, поповнення фондів новими експонатами, наукову апробацію напрацювань, розробку мультимедійної частини, і лише потім монтаж. У соціальному дискурсі доволі часто лунають звинувачення музейників, що зала не була відкрита до 75-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, або, що зала закрита для відвідувачів надто довго (майже два роки). Музей буквально закидається інформаційними запитами щодо долі конкретних експонатів з попередньої зали, хоча доля у них абсолютно однакова – на момент реекспозиції, вони поміщені у фонди музею за конкретними групами зберігання, що передбачає музейна система обліку.

У будь-якому разі, музейники намагаються виконати соціальний запит щодо історії Другої світової війни в регіоні через онлайн-лекції, публічні дискусії, роботу оновленого комплексу діорами «Битва за Дніпро». Але

пришвидшувати процес реекспозиції під ювілейні дати, чи то пак «під вибори» є неприпустимим, адже це може згубно позначитися на якості самої майбутньої зали №7 та враженнях відвідувачів щодо неї.

Таким чином, реалізована модернізація діорами «Битва за Дніпро» та реекспозиція зали №7 Дніпропетровського національного історичного музею, яка знаходиться на стадії реалізації, перебувають на піку соціальних дискусій. Тому ми можемо умовно сказати, що «битва за Дніпро» продовжується у площині пам'яті. У оновленому комплексі діорами гострі дискусії викликає питання про участь «чорносвитників» у форсуванні Дніпра, про рівень підготовки операції у районі Військове-Вовниги з боку радянського командування і про репрезентативність свідчень очевидців, використаних в рамках зйомки документального фільму, який демонструється у музейному комплексі. Щодо зали № 7, то значна частина активних критиків музею просто не готова до зміни історичного наративу і сприймає реекспозицію, як своєрідну «зборку-розборку» попередньої зали із заміною етикетажу, вітрин та системи кріплення експонатів. Звідси впливають основні вектори дискусій у публічному просторі – щодо героїв нової зали, щодо збереження знакових мілітарних експонатів та строків виконання проекту.

Однак, варто зазначити, що жорсткими опонентами музею є дуже вузьке коло осіб, а основний потік відвідувачів музею має експектації щодо того, що у новій залі буде більше моментів взаємодії людини з минулим, які команда музейників, які працюють над реекспозицією, планує задовольнити.

Список використаних джерел та літератури

1. Гриневич В. Військові мобілізації в Україні 1943–1944 років. «Ви повинні змити власною кров'ю провину перед Батьківщиною і її великим вождем товаришем Сталіним». *Дзеркало тижня*. 2005. 2 вересня.
2. Діорама «Битва за Дніпро»: буклет. Дніпро: ДНІМ, 2018. 27 с.
3. Як створювалася діорама. До 60-річчя перемоги у Великій вітчизняній війні та 30-річчя створення діорами «Битва за Дніпро». Під ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: ДІМ. 23 с.

КИРГИЗІЯ У ФОКУСІ ІНТЕРЕСІВ «ВЕЛИКИХ» ГРАВЦІВ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ ТЛІ Ї У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті розглянуто місце Киргизії у конкуренції «великих» держав та регіональних акторів за пріоритетне становище в економічній присутності та політичному впливі у Центральній Азії. Проаналізовано наріжні засади реалізації інтересів «великих» держав та ЄС у регіоні. Звернуто увагу на роль історичної пам'яті й її інтерпретацій у виробленні політичних рефлексій, формуванні зовнішньої політики і нових інтеграційних проектів.

Ключові слова: Киргизія, Центральна Азія, «великі» держави, історична пам'ять, політичні рефлексії, зовнішня політика, інтеграція.

Rudyakov P.

Kyrgyzstan in the Focus of the Interests of the "Great" States at the Regional Background and in the Context of Historical Memory

The article examines the place of Kyrgyzstan in the competition of "great" states and regional actors for a priority position in the economic presence and political influence in Central Asia. The cornerstones of the interests of the "great" states and the EU in the region are analyzed. Attention is paid to the role of historical memory and its interpretations in the development of political reflections, the formation of foreign policy and new integration projects.

Key words: Kyrgyzstan, Central Asia, "great" states, historical memory, political reflections, foreign policy, integration.

Історична пам'ять як корпус певних освячених традицією академічних уявлень, оцінок, поглядів як така, сама по собі, безпосереднього впливу на зовнішню політику держави, її інтеграційні стратегії і проекти, інші складові позиціювання і функціонування у системі міжнародних відносин не здійснює. Якщо ж говорити про інтерпретації історичної пам'яті або її окремих елементів у режимі політичної рефлексії, то ситуація є помітно іншою. Певний зв'язок між ними та пошуками тієї чи іншої держави й у світі загалом та у конкретному регіоні зокрема може й, гадаю, має бути виявлений. Застарілі історичні претензії й образи даються взнаки багато років по тому, як їх було завдано. Спогади про давню ворожнечу або дружбу, міфологізовані уявлення про події, які цю ворожнечу або цю дружбу

зумовили, можуть впливати на ухвалення сучасних рішень. Так само, як антична людина, за спостереженнями Х. Ортеги-і-Гассета, була міцно вкорінена у міфічному минулому, а її власне життя виявлялося для неї повторенням життя предків, так і сучасні держави перебувають у тісному рефлексивному зв'язку з минулими і давно минулими часами своїх націй.

Універсальної, раз і назавжди заданої інтерпретації не існує й, вочевидь, навряд чи може існувати. Для взаємодії історичного минулого та сучасності принципове значення має інтерпретаційний механізм актуалізації, «осучаснення» минулого, який Аврелій Августин, міркуючи про особливості сприйняття фізичного часу, визначив як «сучасне у минулому» [1, с. 41]. Уточнюючи й конкретизуючи цю дефініцію, варто додати: цілеспрямоване надання минулому коректного, з точки зору актуальної політичної доцільності, вигляду. Показовий приклад дії механізму, про який ідеться, можна відшукати в інтерпретаційних історичних практиках країн Азії й Африки, які звільнилися з-під колоніальної залежності. У фокусі актуалізації минулого там зі зрозумілих причин і мотивів перебуває ставлення до колоніального минулого та до проблеми доцільності використання досвіду цього минулого у процесі побудови національної державності та формування й утвердження нової національної ідентичності.

Ця проблематика перебувала й продовжує перебувати у центрі уваги багатьох авторів, зокрема, всесвітньо відомого антрополога К. Гірца, який, серед іншого, глибоко аналізував співвідношення, з одного боку, позитивної, стверджувальної, з іншого – негативної, заперечувальної історичної пам'яті. Інакше кажучи, пропонував розрізняти історичну пам'ять як позитивне сприйняття минулого й історичну злопам'ятність як сприйняття негативне, спрямоване на поділ історичних подій, процесів, тенденцій, персонажів на «правильних» /«неправильних», «потрібних»/«непотрібних» з огляду на їхню прийнятність для суб'єкта залучення історичної пам'яті.

Посилаючись на М. Вебера, К. Гірц пропонує розглядати людину як «тварину, обплутану зітканими нею самою сітями смислів», доповнюючи

попередника вказівкою на те, що «цими сітями є культура» [2, с. 11]. За аналогією можна було б, гадаю, розглядати державу як певну суспільно-політичну структуру, обплутаною її історією як хаотичним накопиченням фактів, персонажів, подій та ін., відомих з різних джерел і таких, що нерідко суперечать одне одному. Історична пам'ять в її актуальній інтерпретації відкриває шлях до належного впорядкування історичного «павутиння», яке, своєю чергою, дає змогу поставити історію на службу державним інтересам.

Пропонуючи замислитися над «інтерпретативною теорією культури», К. Гірц звертає увагу на неабияку неоднорідність інтерпретацій національної культури, націоналізму, усього, що з ними так чи інакше пов'язано, зокрема, політичні та державотворчі конотації у постколоніальних країнах Азії й Африки. «Коулмен вважає, – зазначає він, – що нігерійці (або дехто з них) демонструють п'ять різновидів націоналізму одночасно – “африканський”, “нігерійський”, “регіональний”, “груповий” і “культурний”» [2, с. 301]. Не менш важливим у цьому плані є спеціальна вказівка вченого на той факт, що неоднорідність нерідко виявляється асиметричною через те, що окремі групи проголошують себе «носієм «цивілізації» посеред здебільшого «варварського населення», якому вона ладна запропонувати себе як «модель для копіювання» [2, с. 308]. В якості прикладів згадуються бенгальці в Індії, яванці в Індонезії, араби у Марокко, амхари в Ефіопії.

Уточнення аналогічного змісту є важливим і для інтерпретацій історії: у будь-якій державі, як правило, відсутня єдність різних частин еліт та різних соціальних верств щодо тих чи інших подій та явищ минулого. За такого стану справ інтерпретація, котру обирає для себе одна з груп, здобуваючи чи то формалізований, чи лише неформальний статус єдино правильної, починає домінувати й просуватися у суспільну свідомість з метою завоювання вже не лише домінантного, а монопольного місця.

До теми зовнішньополітичного позиціонування Киргизстану та уваги до нього й до регіону Центральної Азії загалом з боку «великих» держав проблема історичної пам'яті має аж ніяк не суто теоретичне відношення. У

минулому цієї країни та регіону міститься низка елементів, котрі до певної міри здійснюють вплив на нинішній стан речей. До них, зокрема, прийнято зараховувати таку особливість історичного розвитку киргизів, як традиційно закріплену відсутність власної стійкої вертикалі влади на відміну, приміром, від кочових казахів, близьких до киргизів за звичаями й мовою. У минулому траплялися періоди, коли киргизькі племена очолював хан, але жоден з ханів ніколи, по суті, не був правителем усіх киргизів, керуючи лише частиною племен та й то – протягом обмеженого часу. Ця історична традиція наклала помітний відбиток і на економічний лад, і на політичні практики. Чимало відповідей на питання поточного політичного моменту слід шукати саме у цій площині. Ще один елемент, присутній нині, до того ж, у вельми активному вигляді, це – традиційний поділ на північ і південь, міцно закріплений у національній суспільній свідомості й історичній пам'яті [3]. Північні роди (сарйбагіш, бугу, тинай, кугичу, саяк) жили на північ від Ферганського хребта – в Іссик-Кульській, Талаській, Наринській, Чуйській областях; південні (ічкилик, отузуул) – на південь від нього, на землях Ошської, Баткенської, частково Джалалабадської областей [4].

Коли вести мову про Центральну Азію, то зовнішній інтерес до регіону, присутності в ньому, впливу на перебіг подій, які відбувалися у його рамках, веде своє коріння із сивої давнини. Пояснюється він, передусім, надзвичайно вдалим, у багатьох сенсах вигідним географічним розташуванням, завдяки якому Центральна Азія була ланкою «Великого шовкового шляху», одним з важливих елементів провідного транзитного маршруту з Азії до Європи. Давалося взнаки й неабияке геополітичне та геостратегічне значення регіону. Коли брати лише новий і новітній періоди всесвітньої історії, то головними конкурентами у Центральній Азії тривалий час були Росія і Велика Британія. Під контролем першої були політика та сфера безпеки, тоді як друга взяла на себе торгівлю. Цікавий і показовий факт: за даними міністерства фінансів Росії, станом на 1872 р. у Бухарському ханстві, яке тоді існувало де-факто під російським протекторатом, ринок

тримав у своїх руках Лондон [5, с.74]. Забігаючи наперед, слід зазначити, що багато в чому аналогічний розклад: «штики – окремо, торгівля – окремо», – нехай і з поправкою на особливості історичної доби, має місце нині у Киргизії: Москва забезпечує своїми «шטיками» та ракетами безпеку цієї країни, тоді як у сфері торгівлі й загалом економіки домінують інші зовнішні актори, передусім, Китай, ЄС, Японія.

Протягом ХХ століття ситуація в регіоні з огляду як на її внутрішнє впорядкування, так і на зовнішні впливи, зазнавала відчутних змін кілька разів, востаннє – після розпаду СРСР і виникнення тут п'яти нових незалежних держав з числа колишніх радянських республік. «За роки незалежності Центральна Азія перетворилася на регіон, який має особливу геополітичну значущість, – з правом констатують автори дослідження “Міжнародні відносини у Центральній Азії”, – де стикаються, лишаються паралельними або інколи суміщаються інтереси різних регіональних і глобальних гравців і де водночас існують можливості як для співпраці, так і для поглиблення суперництва» [6, с. 11]. Починаючи з 1990-х рр. дедалі більш значну й предметну увагу до Центральної Азії виявляли й продовжують виявляти, крім, певна річ, Росії, Європейський Союз, США, Китай, а також Туреччина й Японія. Про це піде мова далі.

Роль історичної пам'яті у визначенні політики за всієї її ваги й важливості не слід недооцінювати, хоча й переоцінювати навряд чи варто. Вона є додатковою обставиною, яка привносить у події, процеси, тенденції певні елементи, проте рідко виступає як вирішальний фактор.

Історична пам'ять, окрім усього іншого, виступає одним з факторів, які зумовлюють інтерес до Киргизії і Центральної Азії загалом з боку різних суб'єктів міжнародних відносин, включаючи екстериторіальні. Центральна Азія – регіон, де історично завжди була сильною конкуренція зовнішніх сил. Його специфіку зумовлює загальна ситуація, в якій перебуває нині Центральна Азія. Її модель влучно охарактеризував Е. Тоффлер: «По завершенні Другої світової війни дві супердержави підтримували Землю, мов

два колоси. У кожної з них були свої союзники, сателіти, групи підтримки. Одна влада врівноважувала іншу – ракета за ракету, танк за танк, шпигун за шпигуна. Нині, звісна річ, ця рівновага порушилася. Як наслідок, у світових системах виникають “чорні дірки” – великі порожнечі, що засмоктують владу; вони годні звести цілі народи й нації в напрочуд нові або й по суті давні альянси та наštовхнути їх на нові суперечки» [7, с. 43].

Усі впливові глобальні та регіональні зовнішні фактори, які виявляють інтерес до Центральної Азії, крім, можливо, Росії, вибудовують лінію своєї поведінки на цьому напрямку на основі «пакетного» підходу. У його рамках політика виробляється й здійснюється по відношенню до всього регіону загалом, до кожної ж з країн, котрі його утворюють, як до частини цілого. Ця обставина зумовлює низку важливих особливостей, включаючи ті з них, які пов’язані із суперечностями у відносинах Киргизії й інших країн Центральної Азії із зовнішніми партнерами. Переважна більшість з них, до речі, має чітко виражене історичне коріння, хоча й не завжди може бути віднесена до проблематики історичної пам’яті. «Пакетний» підхід зумовлено концептом, заснованим передусім на функціональному боці проблеми. Він має свої переваги, але, разом з тим, і низку недоліків, які випливають з недооцінки відмінностей між країнами регіону та неврахування або, щонайменше, недостатнього врахування унікальності кожної з них.

Проблематика контактів і взаємодії Центральної Азії загалом і Киргизії зокрема із зовнішнім світом традиційно привертає увагу дослідників. З того, що побачило світ останнім часом і відомо автору, варто виділити, приміром, спеціальний номер журналу Московського Центру Карнегі «Pro et Contra» «Центральна Азія та зовнішні держави», в якому, зокрема, на значному фактичному матеріалі простежено зовнішньополітичну діяльність урядів країн регіону та ті сигнали і стимули ззовні, відповіддю на які вона є [8]. Книгу вченого зі США А. Кулі «Велика гра і місцеві правила: новий контекст політики великих держав у Центральній Азії» безпосередньо присвячено аналізу суперництва провідних суб’єктів системи міжнародних відносин у

регіоні під кутом зору відомої теоретичної концепції «Великої гри» [9]. У компаративному аспекті розглянув політику США та ЄС у Центральній Азії казахський експерт М. Лаумулін, який дійшов висновку, згідно з яким, хоч дії двох провідних акторів Заходу в регіоні мають помітну специфіку й не схожі між собою з огляду ані на цілі, ані на інструментарій, для присутності кожного з них притаманні, щонайменше, дві спільні особливості: вторинність у порівнянні з іншими напрямками зовнішньої політики і відсутність реальних перспектив посісти у Центральній Азії місце провідного партнера [10].

Порушення глобальної рівноваги позначилося і на Центральній Азії. Регіон шукає нову парадигму і державно-політичного устрою всередині країн, які до нього належать, і геополітичних орієнтирів, векторів і моделей інтеграції. Пошуки тривають, зумовлена ними підвищена динаміка й варіативність можливих сценаріїв дальшого розвитку подій виступають додатковим фактором, який привертає предметну увагу зовнішніх гравців з числа «великих» світових держав та впливових регіональних гравців.

Киргизія, вдавшись разом з іншими до таких пошуків, рушила шляхом поєднання зовнішньої політики і політики безпеки задля компенсації критично гострого дефіциту, наявного у безпековій сфері й зумовленого низкою обставин, включаючи географічне розташування країни або навіть починаючи з нього. Зовнішня політика держави ґрунтується на інтересах. В ідеалі це мають бути інтереси державні. На практиці нерідко трапляється так, що їх доповнюють або підміняють інтереси правлячої еліти. Розуміння кола й обсягів інтересів, на задоволення яких спрямовано зовнішню політику, не є константним, раз і назавжди визначеним. Воно змінюється в залежності від історичної доби й конкретних обставин, які цю добу визначають та супроводжують. Утім, існує фактор, який з перебігом часу та зміною епох залишається практично незмінний. Це – фактор просторових координат, в яких існує й розвивається та чи інша держава, та чи інша нація. Зовнішня політика Киргизії у цьому сенсі не є винятком: вона пов'язана з географічним розташуванням країни, а також з його символічним осмисленням. Вона є

залежною від особливостей її історичного шляху, історичної пам'яті, від вектору інтеграції. Згадані фактори впливають на зовнішню політику, проте не визначають її. Стверджувати, що саме вони у вирішальний спосіб спрямовують процес у тому чи іншому напрямку, було б перебільшенням.

Формування й здійснення зовнішньої політики Киргизії меншою мірою залежить від внутрішньополітичних та економічних обставин і реалій, ніж від інтересів еліти та зумовлених ними зобов'язань перед партнерами ззовні. Відомий теоретичний постулат, згідно з яким зовнішню політику визначають насамперед економічні інтереси й цілі, у випадку Киргизії, якщо і працює, то у специфічному вигляді. Вважати, що зовнішня політика Бішкека йде слідом за зовнішньоекономічною діяльністю і зовнішньою торгівлею, немає підстав. Віднедавна до ЄС йде до 40% її експорту, зокрема, до Швейцарії (18%) і Великої Британії (17%). Частка Росії становить 14%, Китаю – 5,3%. Ієрархія політичних пріоритетів Бішкека на цьому тлі виглядає парадоксально: ЄС відчутно програє як Москві, так і Пекіну.

Ключовою особливістю зовнішньої політики Бішкека, зафіксованою й закріпленою на доктринальному рівні, є її тісний зв'язок з національною безпекою, пряма залежність позиціонування й функціонування держави на міжнародній арені від контролю над безпековими проблемами. Сутність зовнішньополітичного позиціонування Бішкека можна охарактеризувати словом «відкритість», хоча у лексиконі державних документів воно відсутнє, замість нього вживається поняття «багатовекторності», яке поєднується з уявленням про різні рівні міжнародних контактів та взаємодії: регіональний, континентальний (євразійський), глобальний. Багатовекторність закріплено у ряді стратегічних документів доктринального характеру й змісту, які буде згадано згодом.

Багатовекторність пострадянських держав, включаючи Киргизію, у перші роки незалежності була вимушеною. Обрив традиційного вектора внаслідок втрати колишнього інтеграційного центра в особі Москви, який супроводжувався дезорієнтацією, пов'язаною як з новим статусом, так і з

якісно новою ситуацією у світі, у регіоні, навколо нього, дав поштовх до пошуків нових варіантів позиціонування у системі міжнародних відносин. Є підстави стверджувати, що така багатовекторність є долею слабких, до неї вимушені вдаватися країни, неспроможні забезпечувати всі свої потреби лише власними силами. Нині є підстави констатувати, що багатовекторність зазнає змін, стаючи більш осмисленою, зваженою, конструктивною. Для того щоб політика, побудована на таких засадах, була ефективною навіть на тлі посилення конкуренції між зарубіжними партнерами й векторами, які кожен з них уособлює, вона має бути адаптована до умов нової багатополлярності.

Стратегія відкритості Бішкека є різновидом політики багатовекторності, спрямованої на реалізацію власних національних інтересів за допомогою досягнення оптимального з точки зору цих інтересів балансу у відносинах з різними партнерами та його коригування залежно від динаміки змін співвідношення сил між ними. Станом на сьогодні Бішкеку загалом вдається утримувати баланс, який склався протягом двох попередніх десятиріч. Утім, нова ситуація вимагає нового балансу, шлях до якого може бути пов'язаний з моментами сильного розбалансування ситуації.

Багатовекторна зовнішня політика є характерною рисою позиціонування у системі міжнародних відносин Киргизстану й інших країн Центральної Азії. Для цього існують об'єктивні передумови синхронного і діахронного плану. До багатовекторності центрально-азійські держави штовхають як внутрішні фактори й обставини кожної з них, так і фактори зовнішні. Останні за вагою й потужністю переважають. Подібна ситуація є характерною практично для всіх пострадянських країн за винятком країн Балтії. У перші роки незалежності багатовекторність пострадянських країн була вимушеною, й Киргизія у цьому сенсі не є винятком. Відрив від Москви як традиційного у попередні історичні епохи інтеграційного центру, супроводжуваний системною дезорієнтацією, зумовленою якісно новим статусом, принципово новими обставинами глобального плану, підвищеною динамікою ситуації в

регіоні й навколо нього, змусили Бішкек у режимі форс-мажору шукати нові варіанти зовнішньополітичних практик.

Пострадянська багатовекторність виявилася відображенням складності й неоднозначності нового стану справ і відсутністю єдиного наступника, готового тут і зараз перебрати на себе всі функції, які у СРСР виконував федеральний центр. У випадку Киргизії вона загалом себе виправдала, давши змогу виграти час. Нині політика багатовекторності зберігає свій потенціал, залишається доцільною, функціональною, ефективною, хоча й помітно ускладнюється через зміну характеру й інтенсивності дій зарубіжних партнерів. Є прогнози щодо того, що ресурс багатовекторності вичерпано, й незабаром її доведеться переглядати, адаптуючи до умов багатополарності.

За умов якісно нової конфігурації системи міжнародних відносин, яка почала складатися по завершенні «холодної війни» й за її підсумками, Бішкек спробував одним ривком вписатися у зовнішньополітичні реалії в якості повноцінного суб'єкта, коли не глобальної, то регіональної політики. Для цього було обрано шлях, з одного боку, збереження традиційних зв'язків з Росією, з іншого – форсований розвиток контактів із ЄС та США у річищі євроатлантичного вектора. Значно активніше пішла співпраця з Китаєм. У гуманітарній сфері, зокрема, в освіті важливу роль почала грати Туреччина. В економіці дедалі помітнішою стає Японія, про яку згадують значно менше.

Першим кроком у доктринальному закріпленні фундаментальних засад зовнішньої політики слід вважати «Декларацію про державну незалежність», ухвалену в Киргизстані 31 серпня 1991 р. У цьому документі нова держава, нехай у формулюваннях найзагальнішого плану, заявила про свою відданість нормам міжнародного права, принципам дружби і співпраці у міжнародних відносинах, готовність дотримуватися узятим на себе зобов'язанням щодо недопущення конфронтації та конфліктів у міжнародних відносинах [10]. Першим власне профільним – зовнішньополітичним – документом стала «Дипломатія Шовкового шляху», в якій було сформульовано розуміння Киргизстаном власного місця в регіоні й на міжрегіональному рівні як ланки,

котра забезпечує зв'язок між Заходом і Сходом. Цю тезу було згодом розвинуто й зафіксовано у кількох редакціях концепції зовнішньої політики.

Стратегію відкритості до іноземних партнерів як імператив зовнішньополітичного позиціювання Бішкека, закріплену на доктринальному рівні у «Концепції національної безпеки» (КНБ, три редакції: 2001, 2009, 2012) [11], «Концепції зовнішньої політики» (КЗП, три редакції: 1999, 2007, 2019) [12], інших документах, зумовлено, передусім, двома обставинами. По-перше, хронічним дефіцитом власних ресурсів та критичною залежністю Киргизії від зовнішньої допомоги (у КЗП прямо згадано дефіцит ресурсів у сфері енергозабезпечення: «високий ступінь залежності від зовнішніх джерел енергоресурсів свідчить про вразливість Киргизстану та про неоднозначність зовнішньополітичних проблем, яка із цього випливає» [13]). По-друге, інтересом до країни та регіону Центральної Азії загалом з боку партнерів, який перманентно зростає. Дії Киргизії як суб'єкта міжнародних відносин мають реактивний характер, є реакцією на чужу активність. Бішкек не ініціює співпрацю та партнерство, а відповідає на пропозиції ззовні. Зовнішньополітична відкритість як стратегічна установка й стала орієнтація виявляється відповіддю на об'єктивний перебіг подій.

Взаємозв'язок внутрішньої та зовнішньої політики Бішкека виявляється, зокрема, у присутності в останній елементів історичної традиції, хоч і опосередкованих різного роду нашаруваннями і контекстами. Тут варто виділити три основні моменти. По-перше, історично киргизи ніколи не мали єдиної власної вертикалі влади, на відміну, приміром, від близьких до них за мовою й звичаєвою культурою кочових казахів. Вищим органом влади у кочових киргизів були «жйини» – свого роду народні збори, а практичне управління здійснювали старійшини й бії – виборні вожді племен і родів. Якщо з'являлася військова загроза, обирали ханів – воєнних ватажків. Жоден з киргизьких ханів не був правителем усіх киргизів, а представляв лише одну частину їхніх племен, та й то протягом обмеженого часу. По-друге, киргизи й нині, як це було протягом минулих століть, чітко розділені на північні й

південні племена, цей поділ міцно закріплений як у національній свідомості, так і в історичній пам'яті, а також у політичній традиції. Нарешті, по-третє, киргизи в процесі свого історичного розвитку мали стійкі зв'язки з Росією, ці зв'язки зберігаються й нині, спираючись на тривалу й багату традицію, яка ще більшою мірою розвинулася й зміцнилася в роки перебування у СРСР.

У рамках загальної стратегії відкритості, декларованої Бішкеком і закріпленої у доктринальних документах з безпеки та зовнішньої політики, ступінь взаємодії з різними зовнішніми партнерами є неоднаковою. Відкритість у жодному випадку не є абсолютною. Вона, крім того, обмежується до кожного з партнерів наявністю інших. Є підстави стверджувати, що киргизька зовнішньополітична відкритість є, по-перше, дозованою, по-друге, нормованою. У кожному конкретному випадку, для будь-кого з конкретних партнерів вона виявляється різною з огляду на кількісні параметри і на якість та результативність партнерських відносин.

Росія, даючи Киргизстану більше за інших, зокрема, у сферах політики, безпеки, частково – економіки, має змогу користуватися відкритістю Бішкека більшою мірою, ніж інші. Втім, час монопольного становища Росії поміж політичних і, особливо, економічних партнерів Киргизії минув, і ознак повернення до колишнього статус-кво не спостерігається. Навпаки, динаміка російської присутності та впливу є негативною, навіть незважаючи на те, що Москві вдається утримувати Киргизію у сфері свого інтеграційного проекту. Мається на увазі євразійська інтеграція на частині пострадянського простору, що її Росія взялася з наростаючою активністю просувати з початку 2000-х рр. За час, що минув, євразійський проект встиг показати як свої сильні сторони, так і обмеженість і навіть системну слабкість.

Незважаючи на значну присутність Росії як у Центральній Азії, так і в Киргизії, на розмаїття її форм, багато хто з дослідників схильний вважати, що регіон не варто розглядати як один з головних пріоритетів зовнішньої політики Москви, що її вплив тут з кожним роком стає дедалі обмеженішим, зокрема й через те, що вона не спроможна відігравати цивілізаторську місію,

яку грала із середини XIX ст. Нарешті, що для Росії немає місця у дихотомії Захід – Ісламський світ, які нині конкурують за цивілізаційне майбутнє Центральної Азії [14].

Китай не перший рік присутній у Центральній Азії та Киргизстані й неухильно розширює свою присутність, нарощуючи її питому вагу у порівнянні з іншими зовнішніми акторами. Бішкек з особливою готовністю розвиває контакти з Китаєм як з одним із сусідів. Вказівка на цей мотив міститься у КЗП. Неабияке значення має фінансово-економічний фактор: киргизський борг Пекіну сягнув критично великої позначки у 30% ВВП. Це створює загрозу «боргового зашморгу» із серйозними економічними й іншими наслідками. Китай налаштований переважно на взаємодію на рівні еліт, маючи на увазі формування у середньостроковій перспективі у Киргизії кількісно й якісно вагомого прошарку прокитайської державно-політичної та духовної еліти як інструменту реалізації інтересів Китаю.

Останнім часом дехто з експертів і науковців помічає ознаки зростання ступеню присутності й впливу Пекіна у регіоні й, навіть, зміни парадигми цієї присутності, головний зміст якої полягає у відмові від толерантно-ліберального ставлення до конкурентів і переорієнтації на забезпечення свого безумовно монопольного становища. Схоже на те, що китайський дракон прокинувся і готовий до бійки – Пекін розглядає Центральну Азію як зону найважливіших життєвих інтересів, де присутність «вірогідного противника» є неприпустимою ані військовим, ані політичним (з допомогою пов'язаних із Заходом правлячих еліт) чином [15]. Можливі наслідки дедалі більш активного, наступального й, до всього, системного проникнення до Киргизії й до Центральної Азії Китаю, зокрема, й у форматі мегапроекту «Один пояс – один шлях» (або, як його почали йменувати останнім часом: «Ініціатива поясу та шляху – BRI»), не слід недооцінювати. Колишній міністр іноземних справ Росії І. Іванов, приміром, схильний вважати, що цей проект-ініціатива несе в собі зародки «нового світового ладу» [16]. Якщо прийняти цю гіпотезу, логічно припустити, що такий розвиток подій є можливим.

Європейський Союз, прийнявши влітку 2019 р. нову стратегію щодо Центральної Азії, прагне залучити країни регіону до більш активної участі в його глобальних економічних та інших проектах. Киргизстан, який у Брюсселі розглядається виключно як частина регіону, налаштований на економічну співпрацю з ЄС і його членами, але неготовий до форсування політичної складової. Розширення присутності та впливу Брюсселя у ЦА наштовхується на спротив з боку країн регіону, зумовлений небажанням ставати об'єктами європейської політики обмеження суверенітету на пострадянському просторі.

У липні 2019 р. Рада ЄС схвалила нову «Стратегію співпраці між ЄС і Центральною Азією», прийняту на заміну аналогічного документу 2007 р. Документ увінчав роботу, яка тривала майже два роки, була насичена численними формальними й неформальними зустрічами та дискусіями за участі широкого кола фахівців з боку обох сторін. Її мета – окреслити головні принципи співпраці, яку Євросоюз пропонує партнерам у даному регіоні та визначити сфери, в яких ця співпраця здійснюватиметься [17].

У новій стратегії Центральна Азія названа ключовим регіоном у взаємодії Сходу і Заходу, а загальна мета Євросоюзу пов'язується із концепцією сталого розвитку. ЄС визначається «ключовим партнером» країн регіону у вирішенні проблем навколишнього середовища, верховенства права, внутрішніх реформ, кваліфікованого управління, контролю над кордонами. ЄС визнає необхідність підтримувати молодь, а також розвивати регіональну співпрацю. Сфери взаємодії такі ж, що були визначені і в попередній стратегії: транспорт, енергетика, цифрові мережі, які посилюють взаємозв'язок між країнами, а також співробітництво між громадянськими суспільствами країн [18].

Інтерес з боку Євросоюзу до Центральної Азії має не ситуативний, а системний характер. Такий підхід пояснюється як специфікою самого регіону, так і тією зовнішньою політикою та політикою безпеки, яку намагається проводити Брюссель, зокрема, й на віддалених підступах до

своїх кордонів. Загальний контекст зовнішньої політики та політики безпеки ЄС щодо ЦА на сучасному етапі визначається двома головними моментами. По-перше, розширенням і активізацією присутності у цьому й у сусідніх регіонах, які мають відношення до китайського «Нового шовкового шляху». По-друге, посиленням ролі ЄС у глобальній політиці. Спостерігаючи за тим, як Росія і Китай розширюють і посилюють свою присутність у Киргизії та у Центральній Азії, Євросоюз пропонує альтернативу. При цьому стратегія та політика Брюсселю в регіоні напряду не зачіпає сферу безпеки у власне військово-стратегічному сенсі. Свій вплив ЄС просуває, використовуючи непрямі засоби дипломатичного, політичного, гуманітарного плану. Перевага як на концептуальному рівні, так і на практиці надається «м'якій силі».

У зовнішньополітичній стратегії Сполучених Штатів Америки регіон Центральної Азії не має пріоритетного значення. США ведуть свою політику в регіоні, виходячи з принципу стримування конкурентів, особливо, Росії та Китаю. Ключову роль у Центральній Азії для Вашингтона відіграє безпекова складова, зокрема, у частині, пов'язаній з близьким сусідством Афганістану. Американська візія щодо регіону полягає у його перетворенні на цілісний масив без поділу на окремі країни та нейтралізації впливу інших акторів. Її втіленню в життя на даному етапі заважає небажання США пропонувати країнам ЦА істотні фінансово-економічні ресурси, що змушує місцеві еліти з більшою готовністю сприймати пропозиції від значно щедрішого Китаю.

«Афганська історія» Вашингтона має неабияке значення для розуміння підходів США до Центральної Азії. Важко не погодитися з твердженням, згідно з яким «США розглядають взаємодію з державами Середньої Азії (автор називає регіон старим терміном) як важливий елемент своєї стратегії в регіоні та політики по відношенню до Афганістану, метою якої є “створення мирного, стабільного й процвітаючого Афганістану”. Це підтверджується “Стратегією національної безпеки-2018”, в якій державам Середньої Азії відведено досить значну, хоч і другорядну, роль партнерів. Показово, що

США розглядають комплексну взаємодію держав Середньої Азії з країнами, які складають Центрально-азійський регіон» [19, с. 39].

Згадка про Центрально-азійський регіон є принципово важливою. На думку значної кількості фахівців, США фокусують увагу на реалізації свого проекту «Великої Центральної Азії», метою якого є об'єднання в єдине ціле Центральної Азії у вузькому розумінні з Південною Азією, передусім, з Афганістаном і Пакистаном. Перспективи його реалізації лишаються не дуже визначені, проте Вашингтон, незважаючи на зміну президентів та їхніх адміністрацій не здає його в архів [20].

У коротко- або принаймні середньостроковій перспективі для США у Центральній Азії першочерговим завданням буде потреба подолання трьох проблем: нейтралізувати побоювання й недовіру державно-політичних еліт країн регіону до себе, продовжити стримування Китаю та Росії у просуванні кожної з них власних інтересів у регіоні й навколо нього, посилити роль регіону та його значення у діях Вашингтона в Афганістані [21]. Ще один важливий момент – інтенсифікація торгівлі. З досвіду Монголії відома концепція «третього сусіда». Існуючи в оточенні Китаю та Росії, Улан-Батор воліє час від часу звертатися для кращої реалізації власних інтересів до когось третього. Залежно від обставин цю роль виконують то Японія, то США. Для Киргизії така модель теоретично могла б бути прикладом. Утім, враховуючи, що сумарний товарообіг між США і країнами Центральної Азії становить лише 2,5 млрд. \$, з яких 2,0 припадає на Казахстан, її втілення на практиці навряд чи варто очікувати ближчим часом.

Тим не менше, Сполучені Штати протягом кількох останніх місяців подали низку сигналів, які можуть свідчити про їхню готовність посилити активність по відношенню до Киргизії. Державний департамент оголосив конкурс на заміщення посади старшого консультанта з питань верховенства права і боротьби проти корупції у Посольство США в Бішкеку. Агенція США з міжнародного розвитку (USAID) почало збір інформації по Киргизії від «місцевих партнерів» з метою подальшого запуску програми зі зміцнення

місцевого самоврядування, що розрахована на п'ять років. Крім того, тривають пошуки в Киргизії політичного лідера, з якого з часом можна було б сформувати виключно «американську людину» [22].

Киргизія, разом з регіоном Центральної Азії загалом, продовжує лишатися у фокусі уваги «великих» держав та однією з ділянок конкуренції між ними. Нині загальну ситуацію визначає два провідні фактори: китайський в економіці, російський у політиці, а також в інформаційному просторі й у секторі безпеки. Присутність США, Європейського Союзу, Туреччини в Киргизії зберігається, але не виявляє тенденції до помітного розширення та посилення. Військово-політична залежність Киргизії від Росії є надто великою, щоб Бішкек міг собі дозволити піти на конфлікт інтересів між інтеграційним проектом ЄАЕС й іншими інтеграційними ініціативами.

Список використаних джерел та літератури

1. Яндрић Љ. Са Ивом Андрићем. 2 изд. Сарајево: Veselin Masleša, 1982. 459 с.
2. Гірц К. Інтерпретація культур. Вибрані есе. Київ: Дух Літера, 2001. 542 с.
3. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія за ред. к.і.н., доц. А.Г.Бульвінського. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 288 с.
4. Країни пострадянського простору: виклики модернізації: збірник наукових праць за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. 306 с.
5. Терентьев М.А. Россия и Англия в Средней Азии. Санкт-Петербург: Тип. П.П. Меркулева, 1875. 361 с.
6. Международные отношения в Центральной Азии. События и документы под. ред. А.Д.Богатурова. 2-е изд., справ. и доп. Москва: Аспект-пресс, 2018. 563 с.
7. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила. Харків: Акта, 2003. 688 с.
8. Центральная Азия и внешние державы. *Pro et Contra (МЦК)*. 2013. № 1–2. 126 с.
9. Cooley A. Great Games, Local Rules: The New Great Powers Context in Central Asia. Oxford: Oxford University Press, 2012. 252 pp.
10. Лаумулин М. Политика США и ЕС в Центральной Азии (Сравнительный анализ). *Pro et Contra (МЦК)*, 2013. № 11-12. С. 76–87.
11. Декларация о государственной независимости Республики Кыргызстан от 31 августа 1991 года. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/913>.
12. Концепция национальной безопасности Кыргызской Республики. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/61367>
13. Концепция внешней политики Кыргызской Республики от 10 января 2007 года. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/4569?cl=ru-ru>
14. Концепция внешней политики Кыргызской Республики от 11 марта 2019 г. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430045>.
15. Малащенко А. Интересы и шансы России в Центральной Азии. *Pro et contra (МЦК)*. 2013. № 1-2. С. 21-34.

16. Вудс Н. Перед лицом неограниченной власти. Может ли мультилатерализм выжить в условиях китайско-американского соперничества? URL: <https://www.ipg-journal.io/regiony/mir/pered-licom-neogranichennoi-vlasti-842/>.
17. Иванов И. «Один пояс – один путь» ведет к новому мировому порядку. URL: http://www.ng.ru/kartblansh/2019-07-04/3_7615_kart.html).
18. The EU's new Central Asia strategy. European Parliamentary Research Service. 2019. January.
URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EPRS_BRI\(2019\)633162_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/EPRS_BRI(2019)633162_EN.pdf).
19. Еремина Н. Евросоюз в Центральной Азии: стратегия проникновения. 15.07.2019.
URL: <https://eurasia.expert/evrosoyuz-v-tsentralnoy-azii-strategiya-proniknoveniya/>.
20. Анашкина Е. Б. Внешнеполитические интересы США во взаимодействии с государствами Средней Азии. *США и Канада: экономика, политика, культура*. 2019. № 3 (591). С. 38-50.
21. Гуан Тянь Р. От Центральной Азии к Большой Центральной Азии: Цели и корректировки стратегии США в Центральной Азии. *Центральная Азия и Кавказ*. 2009. № 3. С. 68–84.
22. Файзуллаев Д.А. США – Центральная Азия: Перевалочный пункт, или плацдарм? *Азия и Африка сегодня*. 2010. № 1. С. 9–14.
23. Панфилова В. Вашингтон ищет в Киргизии прозападного лидера.
URL: https://www.ng.ru/cis/2020-12-16/5_8041_kyrgyzstan.html.

ІСТОРІЯ ТА ЛІТЕРАТУРА: РІП ВАН ВІНКЛЬ – ПОГЛЯД З МИНУЛОГО

Стаття присвячена особливостям взаємодії історії та літератури у новелі видатного американського письменника-романтика Вашингтона Ірвінга – «Ріп ван Вінкль». Специфічність теми та стилю наративу: летаргійний двадцятирічний сон головного героя, поданий в іронічно-ігровому модусі, сприяє проведенню цікавого літературно-історичного порівняння – минуле/теперішнє у обмежених рамках соціально-культурного життя маленького американського селища. Ключову роль у такому дослідженні відіграє розкодування імені головного героя (Rip/R.I.P.), яке приховує онтологічний зміст, спільний і обов'язковий для усього людства – померти, «упокоїтися з миром». У такому разі експеримент, який проводить В. Ірвінг у новелі, виходить за межі локального, ексцентричного, надзвичайного, і набуває масштабу універсального, загального. Це демонструє глибинний зв'язок критичного мислення у класичній формі літературної іронії з феноменом «іронії історії».

Ключові слова: іронія, ігровий модус, інструмент верифікації, декодування, конотація, антропонімікон.

Gorenko O.

History and Literature: Rip van Vinkle – the View from the Past

The subject-matter of this article is the peculiarity of interaction between History and Literature in the short story “Rip van Winkle” of an outstanding American writer W. Irving. The specificity of the theme and the style of narration – the main character’s lethargic dream is presented in ironical manner of a game, promotes for carrying out an interesting literary and historical comparison - The Past/The Present within limited frames of social and cultural life of a small American settlement before and after the American war for Independence. The key role in such an investigation is given to decoding the name of the main hero- Rip/R.I.P., which has a hidden ontological content common for all human beings- to die, to rest in peace. In such a case W. Irving’s experiment exceeds the frames of local, extraordinary status and acquires that of universality and generalization. The analysis through the prism of this “funny story” helps to scrutinize the laws of human history and, if possible, to make conclusions concerning one’s own national contemporaneity.

Key words: irony, the principle of a game, the instrument of verification, decoding, connotation, anthroponomy.

Серед теоретиків і методологів історії тривають дискусії з приводу проблем історичного наративу. Поряд із філософією мови літературознавство залишається найважливішим джерелом досвіду наукового осмислення даної проблематики. Як слушно наголошує відомий теоретик історик Йорн Рюзен, епоха постмодерну сприяє руйнації послідовної історії. Уявлення про минуле

інколи суверенізуються. Усе частіше розмивається вельми суттєва різниця між історією, міфом і реальністю. З огляду на невщухаючі «війни за минуле» та з урахуванням наявного, інколи надмірно гострого конфлікту інтерпретацій, українській історичній науці вкрай потрібен накопичений літературознавцями практичний досвід герменевтики текстів. Продуктивна методологічна взаємодія історичної науки та літературознавства відіграє особливу роль. Тим більше, що історія і література нерозривно зв'язані з моменту свого народження, коли важлива історична інформація й сформований на її основі моральний досвід передавалися з покоління у покоління у досконалій літературній формі, спочатку усній, а згодом і письмовій. Література працювала на історичну пам'ять. Історики й філософи були талановитими літераторами. Письменники залюбки занурювалися у глибини світової та національної історії, залишаючи по собі не лише цікаві художні твори, а й оригінальні історичні спостереження та навіть масштабні історичні узагальнення.

Хоча Вашингтона Ірвінга (1783-1859) більшою мірою пов'язують з новелістикою, втім суттєву частку культурної спадщини американського письменника складає історичний та біографічний доробок. Його самого було названо на честь генерала Дж. Вашингтона (1732-1799), борця за визволення американських колоній від британського панування. На момент народження майбутнього письменника – 3 квітня 1783 року, Нью-Йорк ще перебував під контролем британських військ, втім невдовзі американська армія оволоділа містом. Справу Дж. Вашингтона було завершено, і дитину було названо на його честь. І подекуять, що пізніше славетний генерал навіть благословив маленького хлопчика [10, с. ix]. Вочевидь, Ірвінг відчував певну відповідальність за це ім'я, оскільки протягом довгого часу працював над біографією свого видатного співвітчизника, п'ять томів якої видавалися з 1855 по 1859 рр. Символічним видається той факт, що останній том вийшов у рік смерті письменника. Патріотично вмотивованими стали і тритомна «Історія життя й мандрів Христофора Колумба» (1828), і деякі інші нариси та

твори («Асторія», «Подорож до прерій»). Але навіть у своїх літературних творах, переважно новелах, письменник приділяє певну увагу історичним деталям, архаїці, звичаям, манерам та традиціям, особистостям і характерам, вільно експериментуючи з цим матеріалом. Специфічною ознакою такого експерименту стають іронічне забарвлення та принцип гри.

Іронія, як відомо з часів Сократа (а ще точніше – з часів Платона), є специфічною формою діалектичного методу, котра передбачає, що той, хто досліджує питання, «сам стає на точку незнання, на якій перебуває його співрозмовник» [6, с. 271]. Іронія у перекладі з грецької означає відмовку, «лукаве удавання, коли людина прикидається простаком, який не знає того, що він насправді знає» [6, с. 271]. У добу романтизму іронічне ставлення до дійсності піднялося на новий щабель операційної свободи. У Шлегеля «іронічний акт» зводиться «до постійного поєднання протиріч», а іронія як така, «має смисл терміну «гра», застосованого в естетиці і Шилером, і Кантом» [1, с. XXVIII]. К'єркегор, посилаючись на Гегеля та погоджуючись із ним, відзначає, що слова «іронія», «іронізуючий» означають майже те саме, що «романтизм», «романтик». Іронія, на думку К'єркегора, виникає із «метафізичного питання про зв'язок ідеї та дійсності» [4, с. 10]. Протиставлення ідеї та дійсності є основою романтичного світосприйняття.

В естетиці романтизму іронія розглядається як філософська життєва позиція та ототожнюється з рефлексією. Романтики особливо наголошували на здатності іронії породжувати не лише комічні, а й трагічні почуття. Найвищим надбанням романтичної свідомості є свобода від недосконалої дійсності. Цей принцип вимагав «універсальності іронізування» – тобто установки на те, щоб митець не лише реальні предмети та явища, а й власні судження про них, піддавав сумніву. Прагнення вільного переходу через кордони встановлених правил і думок без прив'язки до будь-якої кінцевої істини було закріплене романтиками у категоріальному понятті «гра». Один із теоретиків романтизму Ф. Шляєрмахер відзначав, що «усюди, навіть у сфері науки, існує вільна мисленнєва гра, котра певною мірою закладає

підґрунтя художньої творчості. Цілком несправедливо було б вилучити цю вільну гру із літературного середовища» [8, с. 170]. Сполучення іронії та гри стає своєрідним інструментом верифікації здобутого знання про дійсність і про людину, це випробувальний стенд допитливого розуму, котрий зобов'язаний все піддавати сумніву. З появою семіотики почалися детальні дослідження того, як «кодується» й «декодується» іронія в тексті. Теорія комунікації встановила діалогічну природу іронії і проаналізувала відносини між автором, адресатом та предметом.

Переважно в іронічно-ігровій площині відбувається історико-літературний експеримент Вашингтона Ірвінга. Перша збірка оповідань, яка принесла письменникові славу не лише у рідному Нью-Йорку, а й далеко за межами батьківщини, була «Книга шкіців» (The Sketch-Book - 1819-1820). Одним із кращих оповідань цієї збірки вважається «Ріп ван Вінкль» (Rip Van Winkle). Це ім'я Ріп може сприйматися по-різному: лінійно, просто як знак; і багатовимірно, як певний код, що потребує тлумачення. У першому випадку новела «Ріп ван Вінкль» сприйматиметься як цікава оповідь, як наратив, побудований за усіма правилами жанру. Площина наративу презентує такого собі байдикуватого чолов'ягу, незлобивого і не амбітного. Таким не заздрять, бо їм нема чого заздрити, й тому ставляться до них поблажливо. А чом би й ні? На їхньому фоні будь-хто відчуває себе діяльним й успішним. Й ім'я його – «Ріп ван Вінкль» – звичайне собі ім'я для звичайного персонажу. Ось його дивовижна пригода, і ось вона так добре завершується. Кумедна історія.

Але якщо придивитися, а ще краще, – прислухатися до першої частини імені героя, то воно починає виразно асоціюватися із «R.I.P.», тобто аббревіатурою латинського «Requiescat in Pace» або англійського «Rest in Peace» («Упокойся з миром»). Можна припустити, що Ірвінг використав відомий кабалістичний метод нотарікон, який ще інакше називається методом акровірша та полягає у творенні нового слова із початкових літер ряду слів. Такий підхід до літературного імені свідчить про використання принципу гри у процесі формування текстової реальності. Механізм

поєднання іронії та гри дуже часто базується на парадоксах, котрі дозволяють побачити протиріччя й протилежності у різних системах декодування глибинного змісту одного й того ж знаку. У Ірвінга таким знаком стає антропонім – ім'я героя.

Гра починається вже з другого абзацу новели, коли, після короткого опису місця подій, письменник інформує читача про Пітера Стайвесанта (Peter Stuyvesant), останнього губернатора голландської колонії, вводячи у дужках фразу – «нехай він спить спокійно» – «may he rest in peace» [9, с. 23]. І вже через шість рядків після цієї фрази автор декларує ім'я головного персонажа – Rip, яке органічно, на рівні підсвідомості вписується у попередній мікроконтекст. З одного боку це сприяє експлікації літературного імені, тобто Rip є «R.I.P.». Втім, з другого боку – дозволяє поєднати у рамках одного асоціативного поля дві постаті – вигаданого персонажу й історичної особи, оскільки Пітер Стайвесант – належить реаліям американської історії. Із різноманітних достовірних джерел ми дізнаємося про факти його життя і особливості його характеру, знаємо про його прізвище – «Кульгавий Пітер» (Peg legged Peter), яке було надане йому після того, як він втратив ногу під час штурму французького форту у Вест Індії й почав користуватися дерев'яною культюю. Цей Пітер, треба визнати, «додав енергії голландській колонії», розгорнувши бурхливу діяльність. Разом з тим, при ньому розквітла релігійна нетерпимість. Наприклад, за його правління та за його ж ініціативою було введено в дію закон, згідно з яким штрафували «на 50 флоринів кожну родину, котра хоча б на одну ніч надала притулок квакерам» [11, с. 76]. Таким чином, приєднуючи фразу «спи спокійно» до образу Пітера Стайвесанта, письменник тим самим фактично навішує йому таку саму бирку «RIP», як і своєму непутящому головному герою.

Іронічне забарвлення образу породжує відчуття змістовної багатозначності. Американський романтик долає фактор позачасовості імені. За його лаконічною іменною формулою «Rip» приховується скорочений варіант імперативного висловлювання, яке апріорі має ознаки минулого часу,

оскільки адресується виключно тим, хто, як фізична особа, вже не належить часу теперішньому, а належить минулому. Під таким кутом зору, це ім'я можна взагалі вважати акцентуїтованим анахронізмом, який розтинає часовий потік твору. Художній час виявляється подвійно перервним, по-перше – сюжетною подією, а по-друге – іменною формулою. До речі, «гір» – як «розрив», «розріз» у рамках візуального сприйняття – безпосередньо реферує до такого розриву у темпоральній площині. Такий прийом часового зсуву, який навмисне подвоюється автором за рахунок того, що минуле змальовується у таких саме категоріях, як і сучасність, вказує на присутність глибинного смислу – розвінчування минулого у теперішньому, або ж навпаки – теперішнього у минулому. Весь перебіг подій підтверджує виправданість цього прийому, оскільки ім'я головного героя нерозривно пов'язане із самим сюжетом, стрижнем якого є летаргічний сон.

Що відбулось, якби у наше сьогодення потрапив хтось із представників національного минулого? Якими б очима дивився він на усі ті зміни, які відбулися в нашій країні? Що переважало б у сприйнятті цих змін – позитив чи негатив? Приблизно такий літературний експеримент і провів у цій новелі Вашингтон Ірвінг.

Автор прагне уникнути моралізаторства. Однак, сам факт використання часових паралелей у процесі опису життя провінційного селища наводить на певні роздуми. Використовуючи казковий елемент летаргічного сну, письменник отримує можливість для реконструкції аналогічної ситуації у іншій сюжетній площині й дуже обережного окреслення свого ставлення до неї.

У новелі перехід від умовно-реального життя до умовно-міфологічного проголошується вороном, який ніби гукає героя на ім'я: «Ріп ван Вінкль!». А можливо й наказує йому: «Упокойся з миром на мить!». Останнє й відбувається. Дивний незнайомець пригощає його чудовим напоєм і Ріп засинає. Кружляння ворона й відлуння грому, що супроводжували подорож Ріпа з дивним незнайомцем, асоціюються з Воденом, богом грому та війни,

чись ім'я й постать фігурують в епіграфі до цієї новели. У Водена було двоє помічників-воронів – Хугін (Huginn – «мислячий, мислення») і Мунін (Muninn – «пам'ятаючий, пам'ять»). Можна припустити, що Ріп бачив саме Муніна, оскільки розуму йому так і не додалося, але після двадцяти років сну він пам'ятав своє життя досить яскраво, немов задрімав лише на мить. І це врешті-решт допомогло йому, у підсумку, адаптуватися до незвичного нового життя.

Ще до своєї горезвісної прогулянки у горах Ріп полюбляв гаяти час біля старого шинка, де збирались постійні відвідувачі й під проводом Ніколаса Веддера ціліснінький день палили люльки, неквапливо обмінюючись думками стосовно якихось давніх подій. Пригадування було сенсом комунікації в межах цього чоловічого товариства, до якого тулився Ріп. Вони називало себе мудрецами, й тільки пані Ван Вінкль могла відверто критикувати їх. Розгнівана пошуками свого байдикуватого чоловіка, вона дозволяла собі відвести душу й дати волю своєму гострому языку. Мотив казкового летаргічного сну миттєво трансформує приземлену побутово-історичну площину у міфологічно-казкову. Така трансформація дозволила автору, з одного боку, вивільнити іронічне, а з другого – уникнути відповідальності за іронічний підхід. Проспавши двадцять років поспіль, Ріп отримує можливість подивитися «відчужено», неупереджено, «незамиленим оком» на своє рідне селище після Війни за незалежність 1775-1784 рр.

Після свого вимушеного сну Ріп спочатку не помічає змін. Але вже по дорозі додому багато речей йому здаються дивними. І люди стали геть усі незнайомими, і саме селище якось збільшилось, у ньому з'явилося багато нових, зовсім незнайомих будинків. А знайомі будинки виглядали вкрай занедбаними. Таким саме занедбаним, майже зруйнованим, виявився і його власний будиночок. Але найбільші дива очікували на героя у центрі селища, де замість старого затишного готелю він побачив «велику незграбну дерев'яну споруду з вибитими шибками, які частково були залатані старими капелюхами та одягом» [9, с. 31]. Вивіска свідчила, що це був юніоністський

готель Джонатана Дулітла (Jonathan Doolittle). Введення ще одного, на цей раз прецедентного для американського фольклору імені, знову ж таки спрацьовує на створення конотації бездіяльності, пасивності. Для тогочасного читача це ім'я красномовно ототожнювалось із відомим прізвиськом Янкі Дудл («Yankee Doodle»), яке виникло ще у 1767 році як американська народна жартівлива пісня. «Yankee» було дериватом голландського імені «Yan», причому у зневажливій формі, а «Doodle» – трансформацією від «doolittle». Цим прізвиськом британці зневажливо називали голландських поселенців, яких чомусь вважали ледарями. Хоча з часом смислове наповнення цього імені у національному фольклорі радикально змінилось, у цьому конкретному тексті повна транскрипція іменної формули має своє первісне значення. Ірвінг ніби констатує, що нічого не змінилось й після славетної революції, а при цьому не несе за свої оцінки жодної відповідальності. Його не можна звинуватити у відсутності патріотизму, оскільки його висновок не стосується реальної дійсності. На вивісці Ріп упізнав «червоне обличчя короля Георга III, хоча його мундир і був перефарбований у блакитні та жовтуваті коричневі кольори, а у руці він замість скіпетру тримав меч» [9, с. 32]. А ще на тій вивісці було написано – «Генерал Вашингтон». Перед дверима готелю, як завжди, булолюдно, але тон бесіди відвідувачів уже був зовсім інший, не флегматичний тон напівсонного спокою, як раніше, а зовсім новий – діловий та гарячкуватий. Перед натовпом стояв «худорлявий, жовчного вигляду чолов'яга з повними кишенями рекламних папірців, який затято теревенив про права громадян, вибори, героїв 76-го року» [9, с. 32]. Для спантеличеного героя усе це здавалось вавилонською тарабарщиною. А запитання: «Ти хто – федераліст чи демократ?» – взагалі спантеличило Ріпа. Його відповідь, що він «вірний підданий короля» ледве не коштувала йому життя. Й лише посилення на місцевих знайомих та підтвердження його слів старою мешканкою допомогло йому уникнути біди.

Отже Ріп, повернувшись додому, спостерігає, що весь регіон, який раніше перебував у стані сплячки (оскільки діяльний і енергійний Пітер почив у бозі), зараз кипить пристрастями. Знову пробуджується дух нетерпимості до інакомислячих, але це вже не релігійна, а ідеологічна нетерпимість – Ріпа ладні кинути до в'язниці за підозрою у підтримці монархії. Складається враження, що разом із Ріпом прокинувся й Кульгавий Пітер, який також стає анахронізмом в контексті цього оповідання. На прикладі невеличкого американського селища письменник кількома майстерними штрихами унаочнив універсалізм світової історії й продемонстрував, що після здобуття незалежності ще довго зберігається вже описаний професійними істориками «революційний невроз» й місце попередніх релігійних суперечок заступають суперечки ідеологічні. Епізод введення Ріпа у нову історичну ситуацію свідчить про «негоцію Ірвінгом-романтиком політичної кон'юнктури постреволюційної Америки». «Політика для нього – базікання, фальшива риторика, де проголошуються найгуманніші гасла, але тут таки демократи ладні зі світу зжити людину, яка виявилась пророцтвиськи налаштованою» [7, с.12]. Тут можна углядіти ще й інший, більш глибокий пласт іронії. Уже в часи В. Ірвінга різниця між «федералістами та республіканцями була не така вже й суттєва, оскільки тогочасне політичне життя породило у Сполучених Штатах своєрідний синтез Гамільтонівської та Джефферсонівської концепцій» [7, с. 12].

Використання мотиву летаргічного сну вводить читача у царину оніричної дійсності й дає змогу розглядати антропонім «Ріп» як постійний, універсальний символ, який може «виходити за межі індивідуальної історії, за межі особистої археології суб'єкта і сходиться у глибину образного підґрунтя, спільного для всієї культури чи навіть фольклору усього людства» [2, с.100]. Іменна формула повною мірою допомагає письменникові виконати своє ідейно-художнє завдання, яке, на думку М. Понті, повинно полягати не в тому, щоб «викласти якісь ідеї або проаналізувати якийсь

характер, а в тому, щоб показати міжлюдську подію, щоб змусити її дозріти або проступити без жодного ідеалогічного коментаря» [5, с.180].

Конотація імені Ріп – «нехай він почине у мирі» – іронічно натякає на те, що літературний персонаж – це такий собі ходячий небіжчик. Він не сповнений відчуттям життя, він вже спочиває, і тому – він лише зомбі, викликаний до життя примхливою фантазією автора. Пробудження не є зміною його душевного стану. Яким він був бездіяльним, таким і залишився. Майже не змінюються й мешканці селища. І одним із доказів цього є те, що у натовпі Ріп знаходить точну свою копію – свого байдикуватого сина, якого оточили малі діти. Його онука також звать Ріпом. Ген сну або смерті є нездоланим. Але саме той факт, що Ріп зберіг пам'ять про минуле таки дозволив йому якось адаптуватися до нових історичних обставин життя.

Вводячи подібний ігровий елемент у структуру оповіді, Ірвінг досягає подвійного ефекту. З одного боку, він зберігає і відтворює для нового суспільства, нової генерації архаїчні навички й цінності, що втратили з перебігом часу свій первинний зміст. А з другого боку – створює специфічний ігровий простір, де моделюється позбавлена сакральності реальність, яка водночас і ретранслює актуальні соціально-культурні стереотипи, й іронічно переосмислює їх. Все одночасно існує і не існує, є реальним та ілюзорним, серйозним та ігровим, новим і добре відомим. Те, чи насправді ставлення В. Ірвінга як до минулого, так і до сучасності є іронічним і навіть скептичним, можна легко перевірити, скориставшись апробованим методом одного з класиків аналітичної філософії Артура Данто. Вчений стверджує, що «скептицизм відносно минулого ставить питання, які залишаються без відповіді». Ось чому «скептицизм розкриває щось притаманне історії» [3, с. 70]. Так само важко відповісти на питання, які імпліцитно ставить письменник уважному читачеві: «Що ж саме змінилось у житті провінційного містечка за двадцять років? Яким чином революційні події позначилися на змісті життя?». У новелі важко не помітити чітко вираженої двоплановості наративу. На рівні композиційному це проявляється

як невідповідність між картиною незмінної величі природи та дріб'язковою метушнею селянського життя в усіх його формах – політичних, ідеологічних, соціально-побутових. На ідейно-художньому рівні – як іронічна невідповідність між ідеєю історичного прогресу та фактичною незмінністю людської натури. Саме тому й можна говорити про скептичне ставлення автора до зображених подій. Ріп є певним фрагментом узагальнення всього людства, яке не вчиться на своїх помилках. Й це узагальнення спрямоване як у минуле, так і у майбутнє.

Аналіз новели, побудованої навколо імені головного героя, видається цікавим ще й тому, що саме зараз американські борці з расовою дискримінацією «відкрили вогонь» по усталеному антропонімікону власної національної історії. Семіотична війна, у яку перейшла гостра передвиборча конкуренція ключових політичних сил США, безперечно актуалізує увесь комплекс наукових проблем історичної семіотики.

Водночас цю новелу можна розглядати як ілюстрацію вдалого синтезу літературного й історико-філософського стилів мислення, як своєрідний зріз суспільної свідомості мас і творчої еліти початкового етапу національної незалежності, як демонстрацію критичного потенціалу літературної іронії, глибинно пов'язаної з феноменом «іронії історії».

Список використаних джерел та літератури

1. Берковский Н. Я. Немецкий романтизм. Москва-Ленинград: Academia, 1935. Т. 1: [Шлегель, Новалис, Ваккенродер, Тик]. С. XXIII – XLVII.
2. Врубель Л. Герменевтика. *Література. Теорія. Методологія*: зб. наук. ст. 2006. С. 56-113.
3. Данто А. Аналитическая философия истории. Москва: Идея-Прес, 2002. 289 с.
4. Кьеркегор С. О понятии иронии. Законность иронии с точки зрения мировой истории. Ирония Сократа. URL: http://anthropology.rinet.ru/old/4/o_ponyatii_ironii.html.
5. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття. Київ: Український центр духовної культури, 2001. 552 с.
6. Потебня А. А. Теоретическая поэтика. Москва: Высш. школа, 1990. 344 с.
7. Пригодій С. М. Деконструкція (Вашінгтон Ірвінг. «Книга шкіців»). *Пригодій С. М., Горенко О. П. Американський романтизм. Полікритика: навч. посібник*. Київ: Либідь, 2006. С. 6-31.
8. Шлейермахер Ф. Герменевтика. Санкт-Петербург: Европейский дом, 2004. 240 с.

9. Washington Irving. Rip Van Winkle. *Nineteenth Century American Short Stories*. Москва, 1978. p. 23-37.
10. Matthews B. Introduction. Irving Washington. The Sketch Book of Geoffrey Crayon, Gent. New York: Longmans, Green, and Co., 1917. p. IX-XX.
11. Morison S. E. The Oxford History of the American People. New York: Oxford University Press, 1965. 1153 p.

ГОЛОКОСТ В ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ МІЖНАРОДНОГО КОМІТЕТУ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА: ДОСВІД КОРПОРАТИВНОЇ САМОРЕФЛЕКСІЇ

Стаття присвячена осмисленню досвіду власної діяльності однієї з найбільших гуманітарних організацій у світі – Міжнародного Комітету Червоного Хреста під час Голокосту. Охарактеризовано особливості, політико-правові механізми діяльності Комітету під час Другої світової війни. На основі залучених матеріалів, зокрема ресурсів самої установи, виявлено, що політика пам'яті організації мала певну еволюцію розвитку, передусім через формування студій з вивчення Голокосту. Визначені ключові дати, певні пунктири публічних самокритичних заяв щодо діяльності установи, які істотно вплинули на вироблення політики пам'яті МКЧХ.

Ключові слова: Голокост, Міжнародний Комітет Червоного Хреста, політика пам'яті, гуманітарна організація, порятунок, євреї Європи, міжнародне гуманітарне право.

Radchenko I.

Holocaust in the Politics of Memory of the International Committee of the Red Cross: the Experience of Corporate Self-reflection

The article is devoted to comprehension of the experience of one of the largest humanitarian organizations in the world, the International Committee of the Red Cross, during the Holocaust. The features, political and legal mechanisms of the Committee during the World War II are characterized. Based on the materials involved, in particular the own resources of the organization, it was found that the organization's politics of memory has been a certain evolutionary development, primarily due to the formation of Holocaust studies. Key dates, some dashed lines of public self-critical statements regarding the activities of the institution, which significantly influenced the development of the ICRC memory, are identified.

Key words: Holocaust, International Committee of the Red Cross, politics of memory, humanitarian organization, rescue, Jews of Europe, international humanitarian law.

Дослідження історії Голокосту дотепер дозволяє порушувати нові питання, попри значну наявну історіографію з теми. Однією з проблем, яка зберігає високу ступінь гостроти та водночас, упередженості, є проблема порятунку цивільного населення у роки Другої світової війни гуманітарними організаціями. Одним з її вимірів є порятунок євреїв в умовах Голокосту: з одного боку масштаб та наслідки трагедії зумовлюють «недоречність» питання про порятунок, з іншого – протягом 1939-1945 рр. на теренах діяли

доброчинні організації, такі, наприклад як Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (або Джойнт), Міжнародний Комітет Червоного Хреста (далі – МКЧХ), що змушує вести мову про особливості цієї діяльності, її ефективність.

У суспільному та науковому дискурсі другої половини ХХ ст. діяльність Комітету періоду Голокосту викликала неоднозначні оцінки, відверту критику чи сумніви, зважаючи на відсутність активної позиції організації у справі порятунку євреїв. Неодноразово лунали та лунають закиди у співпраці з нацистами [28; 34], що також вимагало певної реакції. У зв'язку із цим, Голокост став чинником впливу на розвиток МКЧХ у наступний період його історії. Позиція установи піддавалася певному осмисленню протягом другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. через певні суспільно-політичні процеси, власне – через активізацію студій з історії Голокосту, коли результати досліджень висували болісні та очевидні питання про місце у порятунку МКЧХ – єдиної міжнародної гуманітарної організації, яка мала юридичні підстави для діяльності на окупованих чи захоплених нацистами територіях. За цих обставин тема саморефлексії як необхідна складова існування МКЧХ є також нагальною потребою.

Гуманітарна діяльність МКЧХ, зокрема в роки Голокосту, висвітлена у роботах ізраїльських, швейцарських, французьких, польських дослідників: А. Бен-Това [12], Ж.-К. Фавеза [22], Ф. Бюньона [1], М. Дворжецького [20], А. Дюрана [19]. Питання взаємодії МКЧХ та іншої, єврейської організації – Всесвітнього єврейського конгресу розглядає у своїй роботі ізраїльський фахівець З. Сегев [35].

Розгляд даного питання передбачає залучення досліджень власне з теми Голокосту в Європі. Це, зокрема, роботи американських, ізраїльських дослідників: Д. Ваймана [37], Є. Бауера [11] тощо, в яких подано загалом критичну оцінку порятунку єврейського населення.

Зазначимо роботу британської дослідниці А. ван Енгеланд [21], яка висвітлює окремі аспекти вироблення норм міжнародного гуманітарного права напередодні та після Голокосту.

Разом з тим, політика пам'яті організації (корпорації), яка має тривалу історію, у цілому маловивчена тема, що засвідчує відсутність узагальнюючих робіт з теми порятунку МКЧХ серед вітчизняних дослідників. Осмислення діяльності цієї установи, враховуючи наявність значної джерельної бази, потребує ґрунтового дослідження. Вважаємо актуальним використати напрацьований досвід у дослідженні політики пам'яті на рівні урядів, держав у локальних вимірах, – на прикладі історії найбільшої філантропічної установи – МКЧХ.

Метою дослідження стало з'ясування місця Голокосту як явища та періоду діяльності МКЧХ у політиці пам'яті найвпливовішої міжнародної гуманітарної організації. У цьому дослідженні пропонується використати категорію «політика пам'яті» стосовно установи, корпорації, яка має, на наш погляд, відповідні умови для формування певної історичної (колективної) пам'яті як інструменту розвитку.

Як відомо, у контексті політики історична пам'ять виступає як функція влади, що визначає способи представлення минулого і систему відповідної символізації й комеморації. Але, водночас, вивчення політики пам'яті створює передумови для відповіді на наступне методологічне запитання: як створюються колективні спогади й формуються національні символи? [7, с. 108]. «Політика пам'яті в ідеалі» має включати створення позитивного узагальнюючого образу країни й народу та має мислитися як система формування національної ідентичності на засадах загальновизнаних універсалістських цінностей, поваги до культурного розмаїття тощо [7, с. 118].

У найширшому розумінні конструювання політики пам'яті є політичним процесом, головним змістом якого є створення максимально наближеного до реальності «образу минулого» – як дієвого інструменту

впливу на суспільну свідомість [7, с. 119]. На думку українського дослідника Г. Касьянова, «політика пам'яті» – термін, що охоплює практики, пов'язані переважно з формуванням колективної / історичної пам'яті й не включає інтервенції у сферу професійного історієписання та дидактичної історії [3, с. 135].

Одним із значних внесків у студії пам'яті є дослідження, присвячені тому, як конструкція минулого, через процес вигадки та виділення, впливає на відносини влади із суспільством. «Політика пам'яті» (іноді «політика ідентичності») виникла як провідна тема у великому масиві літератури про пам'ять. Пам'ять розглядається тут як суб'єктивний досвід соціальної групи, який по суті підтримує відносини влади [14, р. 1393].

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження стали праці, присвячені проблеми історичної пам'яті. Так, на думку Л. Зашкільняка, історична пам'ять – це здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин и формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично, це можна вважати ідентифікацією з певною культурою [2, с. 855]. Її також можна вважати соціально-культурним феноменом, який містить у собі не тільки особистісні образи власного досвіду, а й відповідні пласти культурних уявлень епохи і соціального середовища [2, с. 859]. Вважаємо доцільним використати ці тези стосовно певної організації, корпорації, яка виступає як презентант власної політики.

В основі дослідження – матеріали діяльності МКЧХ періоду Голокосту, представлені власними виданнями Комітету [31; 32; 33]. Особливу вагу мають офіційні заяви очільників організації [13; 23; 29; 30], які відбивають ставлення до проблеми, опубліковані офіційні історії організації з оцінками діяльності [9, 10; 26; 27; 36; 38], публікації в офіційних виданнях, присвячені подіям Голокосту та участі у порятунку євреїв [28; 34].

МКЧХ був заснований у 1863 р. швейцарським підприємцем і громадським діячем А. Дюнаном. Серед головних ідей комітету, закладених

у статуті, були такі: «Допомога пораненим без будь-якого розрізнення щодо національності; нейтралітет (непорушність) медичного персоналу та медичних закладів, підрозділів; відмітний знак червоного хреста на білому тлі» [15]. У переддень Другої світової війни МКЧХ із центральним офісом у Женеві мав мережу регіональних комітетів практично в усіх країнах світу, а особливістю його філій була певна автономія у діяльності. Джерела фінансування склалися з благодійних внесків держава-членів МКЧХ, а також національних товариств Комітету, передусім в США, Канаді та країнах Європи [25, р. 10], а також з громадських та приватних джерел [24].

У період Другої світової війни та Голокосту правову основу діяльності МКЧХ складали Гаазька конвенція про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р. [4], Конвенція з поліпшення умов поранених в арміях на полі бою 1906 р., яка діяла до 1929 р. (була замінена Женевською конвенцією 1929 р.) [16]. При цьому статус населення, що перебувало в окупованих, залежних від нацистського режиму країнах, державах-союзниках Німеччини, регулювалося саме нормами Женевської конвенції 1929 р.

Особливості діяльності Комітету були зумовлені категоріями населення, для яких передбачалась допомога: 1) цивільні інтерновані особи (тобто, ті, хто мешкав на воюючій території на початку війни та були інтерновані через свою «ворожу» національність); 2) цивільні інтерновані особи, «затримані» або «депортовані на адміністративному підґрунті, заарештовані за політичними чи расовими причинами або через свою присутність як загрозу для держави чи окупаційних сил» [33, р. 73]. Євреї потрапляли до другої, найменш захищеної категорії, становище якої не було визначено Женевськими конвенціями 1929 р., що ставало значною перешкодою для організації допомоги та порятунку з боку МКЧХ. Основними видами гуманітарної діяльності організації було забезпечення харчуванням, одягом, медикаментами; у певних випадках — надання притулку або іншого безпечного місця; надання спеціальних документів на виїзд (як правило, у співпраці з іншими гуманітарними установами).

Загалом, надання допомоги постраждалому населенню визначалось умовами, які мали відмінності в окремих країнах чи регіонах, зазнавали змін протягом Другої світової війни, а стосовно євреїв, – напряду залежали від нацистської політики та перебігу Голокосту. В цьому плані цікавим прикладом діяльності установи на окупованій нацистами території є Польща, де умови діяльності організацій з порятунку були особливо тяжкими та мали свою специфіку. Відомо, що певні продовольчі пакунки від комітету продовжували надходити для євреїв навіть після того, як переважна більшість єврейського населення вже була знищена внаслідок депортацій у 1942–1943 рр. [32, р. 120-121; 20, р. 1135]. Більш ефективною була допомога, яку отримували солдати Польської армії, серед яких було чимало євреїв [20, р. 1140–1141]. Проте, як і в інших країнах Європи, МКЧХ не наважувався долучатися до допомоги єврейському населенню, що не мало чіткого визначеного статусу. Ситуація дещо поліпшилася з жовтня 1944 р., коли пролунав офіційний запит від установи щодо надання статусу цивільних військовополонених усім іноземцям, ув'язненим у Німеччині та в окупованих країнах [33, р. 110-111], що істотно вплинуло на подальшу гуманітарну діяльність МКЧХ в країні.

Звіт МКЧХ, який було опубліковано у 1948 р., став першою спробою оцінки роботи комітету у цілому як єдиної корпорації, результату командної роботи. У документі визначені як напрямки діяльності протягом війни, так і головні рятувальні акції, наголошується на ризикованості заходів, які проводились на теренах Третього Рейху та країн-союзниць, їх унікальному характері, враховуючи той факт, що МКЧХ був єдиною організацією, що діяла в межах міжнародного гуманітарного поля.

Діяльність МКЧХ щодо цивільних інтернованих здійснювалась так само, як і для військовополонених. Упродовж воєнних дій представники МКЧХ здійснили 1426 візитів до таборів для інтернованих осіб у країнах, які приєдналися до Женевських конвенцій 1929 р. – загалом 53 держав світу [17], серед яких, зокрема, не було Радянського Союзу, що пояснює складнощі у

наданні допомоги цивільному населенню в роки війни, серед якого було чимало євреїв [31, р. 576].

Таким чином, йдеться про формування «парадної» за характером самопрезентації діяльності установи, де фактично не наголошувалося на прорахунках та недоліках, що можна вважати цілком логічним, враховуючи час та характер перших опублікованих джерел МКЧХ.

Зауважимо, що саме МКЧХ через власні представництва у кожній європейській країні отримував необхідну інформацію щодо постраждалого населення, що власне робило його однією з найбільш інформованих установ під час воєнних дій. Натомість, як і кожна міжнародна установа, МКЧХ не завжди оперативно та ефективно міг здійснити необхідні рятувальні дії, що достатньо часто закидають йому в провину деякі дослідники саме єврейських організацій, як, наприклад, Є. Бауер [11, р. 67-69] та Д. Вайман [37, р. 43-44]. Втім, і самі діячі комітету, як було сказано вище, визнали свою діяльність з порятунку цивільного населення у період Другої світової війни, безпосередньо євреїв, «провальною» [22, р. xii].

Варто підкреслити, що певні висновки своєї недостатньо ефективної роботи за доби війни представники МКЧХ зробили, про що свідчить закінчення процесу остаточної систематизації, кодифікації норм міжнародного гуманітарного права та прийняття Женевських конвенцій 1949 р., доповнених Додатковим протоколом 1977 р. Одне із ключових положень стосувалося цієї різниці у статусі, що стала одним із принципів міжнародного гуманітарного права. Це положення застосовується як до окремих осіб, так і до всього цивільного населення та цивільної власності, а також включає тих, хто не бере участь у військових діях: медичний персонал, релігійні діячі; поранених, хворих – зокрема, бійців та військовополонених [21, р. 28].

Виробленню адекватної, об'єктивної оцінки діяльності МКЧХ фактично зобов'язаний інтересу до студій пам'яті, які активізувалися в 70-х роках ХХ ст. коли склалася зовсім інша, – як в теоретичному, так і суспільно-

політичному відношенні, – ситуація, що не тільки стала предметом наукових та філософських дискусій, але і викликала до життя специфічний напрям в політиці – т. зв. «історична політика», або «політика пам'яті». Якщо філософське дослідження проблем пам'яті у 30–40-ві рр. ХХ ст. фокусувалося переважно на розгляді особливостей сприйняття минулого в індивідуальній та колективній свідомості та не виходило за межі наукових та філософських дискусій, то півстоліття потому ситуація кардинально змінилася. Проблема пам'яті набуває епістеміологічного виміру та політичного звучання. Певним чином цю ситуацію спричинив крах комуністичної системи та відкриття деяких сторінок історії, що раніше замовчувалася [8, с. 111–112].

В контексті розвитку та поглиблення інтересу до політики пам'яті та зокрема аспектів, пов'язаних з історичною пам'яттю про Голокост, МКЧХ, у свою чергу, намагався переглянути окремі аспекти власної діяльності. Для цього наприкінці 1970-х рр. керівництвом комітету було прийнято рішення про відкриття архівів інституції для комплексного дослідження теми окремим особам. Зокрема, швейцарському досліднику Ж.-К. Фавезу та колишньому в'язню концентраційних таборів, ізраїльському адвокату А. Бен-Тову, був наданий доступ до раніше невідомих ресурсів наукової інституції. Вагомо, що дані фахові дослідження стали поштовхом для перегляду власної позиції самого Комітету, як більш тверезої та об'єктивної. Роботи Ж.-К. Фавеза та А. Бен-Това одними з перших піддають критиці дії МКЧХ з порятунку єврейського населення, розкривають специфіку взаємодії з іншими організаціями, наводять невідомі на той момент факти співпраці та контактів з нацистами та їх союзниками щодо організації порятунку. Так, А. Бен-Тов провів детальне дослідження діяльності МКЧХ в Угорщині в роки Голокосту, зокрема в Будапешті, де комітет разом з іншими міжнародними / національними установами організував цілеспрямовану допомогу угорському єврейству. У висновках до власного дослідження, ізраїльський фахівець зазначає про «аналіз ситуації МКЧХ з жертвами лише з

точки зору існуючого права або спеціальних угод між державами, залучаючи критерій національності ув'язнених, незважаючи на той факт, чи були вони членами регулярних збройних сил держави або ворожими цивільними особами на території воюючої держави» [12, р. 57].

Робота Ж.-К. Фавеза, вперше видана наприкінці 1980-х рр. французькою мовою, однією з перших піддала жорсткій критиці дії представників комітету та заклала фундамент для подальших критичних досліджень з теми порятунку єврейського населення МКЧХ, про що свідчать подальші наукові дослідження.

В цьому плані особливий інтерес становить оцінка зусиль МКЧХ з боку самих лідерів або представників цієї установи, які подають свої висновки в окремих публікаціях. Так, уваги заслуговує позиція Ф. Бюньона, визнаного дослідника міжнародного права, радника з дипломатичних питань Директорату МКЧХ, який надає реконструкцію формування установи, розвитку норм міжнародного гуманітарного права. Окремо Бюньон наголошує на проблемі допомоги єврейському населенню з боку комітету [1, с. 252-283], критично оцінюючи його діяльність, вважаючи, що вона була недостатньою перед загрозою тотального винищення мільйонів цивільних осіб тоталітарною нацистською державою, тож МКЧХ нічим не зміг їм допомогти [1, с. 273-274]. Прикметно, що особиста позиція автора підкреслюється вступним словом директора МКЧХ, де зазначається, що «книга не може вважатися викладенням офіційної позиції організації» [1, р.viii]. Хоча, безумовно, автор приділяє центральну увагу діяльності комітету, його засадничій політиці, але це більше погляд зі сторони, що полегшує дослідницьку задачу та дозволяє критично оцінювати певну позицію лідерів комітету, яку він її не розділяє.

Дослідження Бюньона та особливо увага до нього з боку керівництва МКЧХ свідчить про суттєвий перегляд своєї минулої діяльності та готовності формулювати нові засади історичної пам'яті. Про це свідчать і окремі матеріали, розміщені на офіційних сайтах комітету. Хоча, здебільшого,

зусилля МКЧХ з порятунку євреїв в роки Голокосту відображено узагальнено, що властиво нарисам на сторінках національних товариств комітету: американського [9, 38], французького [18], польського [36], румунського [27], угорського [10]. Ресурс французького КЧХ більш конкретно характеризує рятувальні заходи щодо «цивільного населення» Франції доби Голокосту, а також надає уявлення про певну співпрацю установи з організацією «Національний порятунок» (Secours Nationale), але, при цьому, як і у випадку інших національних товариств МКЧХ, про єврейське населення жодним чином не згадується [18]. Офіційна історія Польського Червоного Хреста (ПЧХ) не містить жодних фактів участі у порятунку євреїв чи інших народів, груп, обмежившись поняттям «цивільне населення» [36]. Зважаючи на зміст діяльності ПЧХ, можна сказати, що він був більше польською організацією, ніж міжнародною. Представництва в окремих державах ставали залежними від певних умов, насамперед, влади, яка патрунувала ті чи інші соціальні проекти, і польський варіант є одним з найбільш показових у цьому плані.

Натомість, на головній сторінці МКЧХ, поруч з узагальненими відомостями про знищених євреїв Європи, надається оцінка діяльності установи як «найбільший провал..., поглиблений відсутністю його рішучості» [13, 26]. Але водночас зазначається про індивідуальні випадки мужності діячів комітету, які нерідко ризикували власним життям для здійснення рятувальних заходів [13].

У сенсі саморефлексії для історії МКЧХ визначальне місце мають офіційні заяви очільника Комітету К. Соммаруги на церемонії, присвяченій 50-річниці звільнення Аушвіца. Соммаруга вшанував пам'ять тих, хто загинув та постраждав під час війни, а також публічно висловив співчуття з приводу помилок, допущених МКЧХ, та його нездатності захистити жертв концентраційних таборів [23]. Декілька місяців потому він дав розлоге інтерв'ю, де наголосив на «величезному досягненні комітету в роки війни, зробленому для військовополонених та моральній невдачі в роки Голокосту,

оскільки [в останньому випадку] комітету не вдалося вийти за рамки встановлених державами обмежених правових норм» [29].

Наслідком цього визнання стало чітке оформлення позиції комітету з цього приводу, про що свідчать, зокрема, подальші публічні заяви, розміщені на офіційній сторінці установи у 2011 [6] та нещодавно, у січні 2020 р. [5], які підкреслюють значимість публічної заяви К. Соммаруги 1995 р. та акцентують увагу на «провалі» гуманітарної місії комітету періоду Голокосту. Ще одним результатом переосмислення позиції МКЧХ стала більша відкритість архівної бази та відповідно збільшення (хоча і не істотне) кількості наукових публікацій з теми діяльності комітету протягом 1939–1945 рр. У цілому, варто відзначити певну динаміку у включенні організації до процесу переосмислення власної діяльності впродовж останніх 75 років.

Заява П. Маурера, президента МКЧХ, у 2015 р. стала певним повторенням вже згадуваних заяв попередніх очільників комітету, але вона містила декілька ключових моментів. Так, вперше було визнано, що керівники МКЧХ були «частиною байстендерс, які – стикаючись з питаннями про мовчання установи – захищали стандартні відповіді на надзвичайні обставини...». Також Маурер підкреслив, що провал МКЧХ був обумовлений «невиправдано помилковими висновками, зробленими з цілком справедливих спостережень... Ця невдача стала невід’ємною частиною історії нашої інституції» [30].

Таким чином, своєрідна політика пам’яті МКЧХ, її самопрезентація пережила певну еволюцію протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст., в значній мірі будучи залежною від розвитку студій з Голокосту. Активізація дослідницького напрямку геноциду європейського єврейства з 1970-х рр., зокрема одного з аспектів – порятунку, зумовила подальше переосмислення ролі МКЧХ у цьому процесі. Певними маркерами цієї саморефлексії вважаємо 1970-ті, 1980-ті рр., коли відбулось часткове відкриття архівів комітету для окремих дослідників, 1995, 2011, 2015, 2020 рр. як дати

публічного визнання певної «безпорадності» та «провалу» зусиль організації з порятунку євреїв Європи.

Як і інші організації гуманітарного напрямку, МКЧХ виявився не готовим до нацистської політики тотального винищення, хоча, на відміну від решти, мав виняткове право діяльності на території Рейху та міг відвідувати, зокрема, концентраційні табори для ув'язнених, але через відсутність норм міжнародного права, що визначали статус єврейського населення, не зміг своєчасно та ефективно надати порятунку.

Дослідження виявило чимало питань, які зумовлюють подальші перспективи наукової роботи. Наприклад, у формуванні статистичних даних щодо МКЧХ, окремих персоналій, лідерів установи, які брали безпосередню участь в рятувальних кампаніях організації під час Голокосту. Досвід такої корпоративної саморефлексії є актуальним для інших організацій та установ, які діяли на теренах Європи та були причетними, у різний спосіб, до долі населення в умовах війни, дискримінації, геноциду.

Список використаних джерел та літератури

1. Бюньон Ф. Международный комитет Красного Креста и защита жертв войны. Москва: Международный комитет Красного Креста, 2005. 1549 с.
2. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006–2007. № 15. С. 855–862.
3. Касьянов Г. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118–137.
4. Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны. Гаага, 1907 года. 18 октября. *Международное право*. URL: http://www.conventions.ru/view_base.php?id=798
5. МККК и Вторая мировая война: Холокост. 23 января 2020. URL: <https://www.icrc.org/ru/document/mkkk-i-vtoraya-mirovaya-voyna-holokost>
6. МККК и геноцид еврейского народа во время Второй мировой войны. 2011. 28 сентября. URL: <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/article/other/692fhm.htm>
7. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
8. Федорова М. История / память: «трудная» дилемма. *История философии*. 2018. Т. 23. № 1. С. 108–121.
9. A Brief History of the American Red Cross. *American Red Cross*. URL: <https://www.redcross.org/content/dam/redcross/National/history-full-history.pdf>
10. A Vöröskereszt Mozgalom. Magyar Vöröskereszt. Történetünk. URL: <https://voroskereszt.hu/rolunk/tortenetunk/>
11. Bauer Y. American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee, 1939–1945. Detroit: Wayne State University Press, 1981. 574 p.
12. Ben-Tov A. Facing the Holocaust in Budapest: The International Committee of the Red Cross and the Jews in Hungary, 1943–1945. London: Springer; Business Media B.V., 1988. 492 p.
13. Commemorating the liberation of Auschwitz. 2005. 27 January. Statement. URL: <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/statement/68zeb2.htm>
14. Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *The American Historical Review*. 1997. December. No. 5. Vol. 102. P. 1386–1403.
15. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field. Geneva. 1864. 22 August. *International Committee of the Red Cross. Treaties, State Parties and Commentaries*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/120?OpenDocument>
16. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field. Geneva. 1906. 6 July. *International Committee of the Red Cross. Treaties, State Parties and Commentaries*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/180?OpenDocument>
17. Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 1929. 27 July. *International Committee of the Red Cross. Treaties, State Parties and Commentaries*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/305>
18. Creation et developpement de la Croix-Rouge Francaise. *Croix-Rouge Francaise. Partout ou vous avez besoin de nous*. URL: <https://www.croix-rouge.fr/La-Croix-Rouge/La-Croix-Rouge-francaise/Historique/Creation-et-developpement-de-la-Croix-Rouge-francaise/Combat-pour-l-engagement-1280>
19. Durand A. History of the International Committee of the Red Cross. Vol. 2: From Sarajevo to Hiroshima. Geneva: Henry Dunant Institute, 1978. 590 p.
20. Dworzecki M. The International Red Cross and its Policy vis-à-vis the Jews in Ghettos and Concentration Camps in Nazi-Occupied Europe. *The Nazi Holocaust. Part 8: Bystanders to the Holocaust*. Vol. 3. ed. by M. Marrus. Meckler-Westport-London: de Gruyter, 2011. P. 1133–1172.

21. Engeland van A. *Civilian or Combatant?: A Challenge for the 21st Century*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 170 p.
22. Favez J.-C. *The Red Cross and the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 353 p.
23. Fiftieth anniversary of the liberation of Auschwitz concentration camp. *International Review of the Red Cross*. 1995. 28 February. No. 304.
URL: <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/article/other/57jmc6.htm>
24. Finances. International Committee of the Red Cross. URL: www.icrc.org/en/who-we-are/finances
25. Forsythe D. P., Rieffer-Flanagan B. A. *The International Committee of the Red Cross. A neutral humanitarian actor*. 2nd edition. New York: Routledge, 2016. 144 p.
26. History of the ICRC. The International Committee of the Red Cross. 2016. 29 October. URL: <https://www.icrc.org/en/document/history-icrc>
27. Istoria Crucii Rosii Romane 1919–1938. Crucea Roșie Română. URL: <https://crucearosie.ro/cine-suntem/istoria-crucii-rosii-romane/istoria-crucii-rosii-romane-1919-1938/>
28. Molotsky I. Red Cross Admits Knowing of the Holocaust During the War. *The New York Times*. 1996. 19 December. URL: <https://www.nytimes.com/1996/12/19/us/red-cross-admits-knowing-of-the-holocaust-during-the-war.html>
29. Press conference given by the President of the ICRC. Geneva, 1995. 30 May. URL: <https://blogs.icrc.org/ilot/2018/04/03/press-conference-given-president-icrc-geneva-30-may-1995/>
30. Remembering the Shoah: The ICRC and the international community's efforts in responding to genocide. 2015. 28 April. URL: <https://www.icrc.org/en/document/remembering-shoah-icrc-and-international-communitys-efforts-responding-genocide-and>
31. Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War (September 1, 1939 – June 30, 1947). Geneva, 1948. May. Vol. I. General Activities. 736 p.
32. Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War (September 1, 1939 – June 30, 1947). Geneva, 1948. May. Vol. II. The Central Agency for Prisoners of War. 320 p.
33. Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War (September 1, 1939 – June 30, 1947). Geneva, 1948. May. Vol. III. Relief Activities. 544 p.
34. Rudin J. Breaking the Silence About the Holocaust. *Los Angeles Times*. 1997. 18 October. URL: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1997-oct-18-me-43984-story.html>
35. Segev Z. *The World Jewish Congress during the Holocaust: Between Activism and Restraint*. Oldenbourg: De Gruyter, 2014. 252 p.
36. The Polish Red Cross: 75 years of activity: Landmarks in the Society's history from 1919 to the present. *International Review of the Red Cross (1961–1997)*. 2010. Vol. 34. Issue 302. P. 477–478. URL: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/S0020860400078505>
37. Wayman D. *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust 1941–1945*. N.Y.: The New Press, 2007. 458 p.
38. World War II and the American Red Cross. URL: <https://www.redcross.org/content/dam/redcross/National/history-wwii.pdf>

РЕЕКСПОЗИЦІЯ ЗАЛУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО: ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ

Стаття присвячена одному із блоків у оновленій експозиції зали Другої світової війни Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, а саме блоку сучасні відгомони війни та пам'ять. Пояснено структуру та наповнення блоку, приділена увага спогадам ветеранів як одному із виявів пам'яті про війну.

Ключові слова: Друга світова війна, музей, реекспозиція, пам'ять.

Kudritska T.

Re-exposition of the Hall of the Second World War of Dnepropetrovsk National Historical Museum Named by D.I. Yavornitsky: Memory of the War

The article is dedicated to one of the blocks in the updated exposition of the hall of the Second World War of the Dnepropetrovsk National Historical Museum named by D. I. Yavornitsky, namely modern echoes of war and memory. The structure and content of the block are explained, attention is paid to the memoirs of veterans as one of the manifestations of the memory of the war.

Key words: World War II, museum, re-exposition, memory.

Реекспозиція залу Другої світової війни у Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького (далі ДНІМ) останнім часом бурхливо обговорюється у медіапросторі. Інформаційні приводи, здебільшого, дають люди далекі від музейної справи, які, тим не менше, впевнені у негативному кінцевому результаті та наперед звинувачують наукових співробітників у викривленні історичної пам'яті про війну.

Тому даною статтею ми маємо на меті пояснити яким чином у оновленій залі, присвяченій нашому краю у роки Другої світової війни, ми відобразимо пам'ять про війну. Це передбачає виконання наступних завдань:

- згадаємо, які експонати репрезентували пам'ять про війну до початку реекспозиції;

- розкриємо структуру оновленого блоку пам'яті та його наповнення.

Український історик О. Лисенко у 2007 р. звернув увагу, що Другій світовій війні присвячено найбільшу кількість наукових розвідок аніж будь-якому явищу чи події у світовій історії⁶, констатуючи інший вражаючий показник – найбільшу ступінь політизації, міфологізації та інших викривлень даної теми [8, с. 143]. Реекспозиція залу «Наш край у роки Другої світової війни» виявилась також резонансною для містян Дніпра, і причини тому ті ж, що лежать у основі невщухаючих дискусій про Другу світову: множинність пам'ятей про війну та їх взаємовиключність. У історіографії Другої світової війни уже певний час існує напрямок, який досліджує саме пам'ять про війну. Не ставлячи за мету перерахувати усіх дослідників цього напрямку, назвемо тих, чийми роботами ми керувались у розробці теоретичного підґрунтя для наукової концепції нашого блоку. Це О. Лисенко [6; 7; 8; 9; 10], О. Штоквиш [20], В. Гриневич [3], В. В'ятрович [1, с. 6-12], та напрацювання Українського інституту національної пам'яті [2; 4].

Згідно сучасним дослідникам, пам'ять завжди виступає як актуальний конструкт, модель інтерпретації колективного минулого. Політикою пам'яті називається сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним контекстом. Дана політика корелюється з політикою ідентичності, що її проводить держава [5, с. 217].

У контексті сказаного цілком очевидним виглядає той факт, що у ДНІМ за радянських часів проводився збір експонатів, пов'язаних із пам'яттю про війну, відповідно до світоглядного дискурсу свого часу: позиціонування війни як Великої Вітчизняної, військові паради – основна складова святкування річниць Перемоги та ін. У ході евристичної роботи у фондах ДНІМ було виявлено фотографії учасників Другої світової війни: тих,

---

⁶За його даними на той час історіографічний доробок з історії Другої світової становив більше 20 тис. монографій, брошур, збірників, статей загальним накладом близько 1 млрд. примірників.

хто отримав звання Героя СРСР, зустрічі однополчан, учасників різних бойових операцій, партизанів, ветеранів із школярами, робітниками заводів. На значній частині світлин – паради, приурочені до 9 травня або дат визволення населених пунктів області. Серед речових експонатів: ювілейні медалі та ордени учасників війни, свідоцтва про присвоєння ювілейних нагород, запрошення і пропуски на святкування річниць Перемоги, афіші і програми концертів, приурочених до 9 травня, вітальні листівки, грамоти, плакати.

У роки незалежності України у ДНІМ передали 41 том спогадів ветеранів, зібраних учителями та учнями міста у 1995 році з ініціативи відділу освіти Дніпропетровської міської ради народних депутатів. Завдяки роботі групи «Пошук-Дніпро» у музеї з'явилась значна кількість речових експонатів, які поповнили предметний ряд колекції Другої світової війни.

До реекспозиції у залі Другої світової війни блоку пам'ять про війну не було представлено як такого. Експонувались ювілейні медалі та ордени учасників війни, стяги військових частин, яким було присвоєно почесні найменування звільнених ними міст області та два латунні альбоми. У одному записані вище згадувані військові частини, у іншому – імена жителів міста та області, які були нагороджені званням Герой СРСР.

Останні 30 років дослідники називають «меморіальною» епохою, часом, коли відбувається деколонізація історичної пам'яті у народів, що перебували під владою тоталітарних режимів. Виражається це у «вивільненні їхньої історичної пам'яті від ідеологічних каркасів тоталітарного ґатунку, що є необхідною умовою соціально-економічної, політичної свободи, а також формування нової ідентичності» [9, с. 146]. Російсько-українська війна значно прискорила вищесказане. ДНІМ – перший музей, який розпочав практичне втілення теоретичних напрацювань у реекспозиції залу Другої світової.

Виходячи із наявних фондів експонатів передбачається наступне. Хронологічно блок охоплюватиме період від 1945 року до сьогодення. Його

виокремлення має на меті показати відвідувачам пам'ять про війну на різних історичних етапах України (радянському «Велика Вітчизняна» та сучасному Друга світова) і те, як ця пам'ять впливає на наше сьогодення. Структурно він складатиметься із інтерактивної панелі, місця, відведеного для міні-виставок, присвячених новим надходженням експонатів чи пам'ятним датам війни. Спільна робота із художником передбачає встановлення інсталяції, пов'язаної із комеморацією війни та відсилками до сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні, яка знову вимушена воювати.

Контентом інтерактивної панелі стануть оцифровані фондові матеріали про які мова йшла вище. Представимо кілька підтем, згрупованих згідно проблемно-хронологічного підходу: а) пам'ять про загиблих у радянській та незалежній Україні; б) доля ветеранів у означені періоди; в) відображення пам'яті про війну у культурі та науці.

Пам'ять про загиблих у радянський час репрезентується експонатами, що відображають заходи радянської влади по впорядкуванню братських та індивідуальних могил, її масштабний план спорудження монументів визволителям та загиблим у області, перейменування вулиць на честь учасників війни. Пам'ять про загиблих у роки незалежності України представлена матеріалами роботи групи «Пошук-Дніпро», встановлення пам'ятників жертвам нацистів. Інтерактивна панель надасть змогу постійно розширювати контент. З урахуванням цього є всі шанси з часом більш всесторонньо відобразити даний період підтеми.

Доля ветеранів у радянський час розкривається на основі комплексів, присвячених: інтеграції людей із інвалідністю у повоєнне радянське суспільство; приурочених до річниць війни парадів, святкувань, запровадження ювілейних медалей; інституалізації статусу ветеранів та проведенні зустрічей із ними як складової патріотичного виховання молоді та підняття трудового духу робітників; святкуванню річниць визволення територій. Доля ветеранів у незалежній Україні ілюструється матеріалами, які відображають: інституалізацію статусу «діти війни», діяльність

ветеранських організацій; присудження ветеранам Героям Радянського Союзу звання Почесного Громадянина міста, збирання спогадів ветеранів та дітей війни.

Відображення війни у культурі та науці передбачає представлення відвідувачам, які бажають поглибити свої знання про Другу світову, історіографічного доробку українських та зарубіжних вчених. Паралельно відвідувачі зможуть побачити як війна знайшла вираження у літературі, фільмах, образотворчому мистецтві, комп'ютерних іграх.

Окремо зупинимось на спогадах зібраних вчителями та школярами, які мають значний інформаційний потенціал для репрезентації не тільки подій війни, а і пам'яті про війну її учасниками. Особливо цікаво те, що саме їх пам'ять зберігала 50 років після закінчення війни. Як уже згадувалось вище, це 41 том спогадів, зібраних у районах тогочасного м. Дніпропетровська. Міська акція у навчально-виховних закладах, присвячена 50-річчю Перемоги, мала назву «Останні свідоцтва останніх свідків». Вступна частина спогадів стандартна – анкета із фотографією опитаного та наступними графами: номером свідоцтва (іноді відсутній, що ускладнює пошук у томі певного свідоцтва, бо і нумерації сторінок немає), ПІБ опитаного, його військове звання, домашня адреса, телефон, бойових дій у яких він брав безпосередню участь (коли та у складі якого військового формування, назви фронту, з'єднань, військових частин) і далі йшов виклад самого спогаду опитаного ветерана у довільній формі.

В основному спогади – лаконічні і займають до 1,5 сторінки друкованого тексту формату А4. Опитана значна кількість ветеранів, що дає нам змогу ще більше «залюднити» блок пам'яті і змістити акценти, які до цього в основному робились на тих, хто мав звання Героя СРСР. Більше того, їх залучення надає можливість показати пам'ять про війну не регульовану державою, як то паради з їх упором на перемогу, а радше особисту трагедію, втрати, страх через які пройшли всі учасники бойових дій.

З огляду на широту теми окреслимо лише кілька прикладів. Для когось у пам'яті закарбувався перший бій, перший обстріл, полон, звільнення військовополонених. Значна кількість опитаних назвала бойові операції, у яких брали участь, описала де і як їх зустріла вістка про закінчення війни. Деякі ветерани згадували участь у боях із Квантунською армією. Наприклад, молодший сержант В. Голощанова та лейтенант 6-ї гірськострілецької Орловської дивізії в складі Забайкальського фронту М.В. Березан описали тяготи походу через пустелю Гобі, Маньчжурію та гибель людей від спраги та голоду і свою розгубленість від невідповідності: «война там, на Западе, закончилась, а люди здесь массово погибают и не от обстрелов»[13; 11].

Особисті поранення та втрати бойових товаришів одна із складових розповідей. Операційна медсестра 2179 госпіталю 3-ї танкової армії 2-го Українського фронту З.Г. Амосова згадувала те, чим їй запам'ятався травень 1945 р.: вихід із оточення та загибель 2 медсестер. Гнітюче враження від їх смерті переплелось зі звісткою про закінчення війни [16]. Окремою темою звучить форсування Дніпра і людські втрати під час цієї операції. Всі опитувані із сучасної їм ретроспективи дивувались, що пережили його, констатуючи, що успіх був досягнутий завдяки чисельності солдат, яких було кинуто для переправи під шквальним обстрілом [18].

Для рядової 493 мінометного полку Західного 2-го Українського фронту А. Цапуріної пам'ятним став вихід із оточення німців та її бойовий трофей – гармата, яку вона підібрала після відходу німецьких військ. Однак, після бою жінка була дезорієнтована і заблукала, відійшовши від свого полку, за що їй було відправлено у штрафну роту [19]. І хоча А. Цапуріна визнавала необхідність дотримання військової дисципліни, але відчувається, що не таку відзнаку вона очікувала від командування.

Про повоєнну долю людей з інвалідністю у СРСР дізнаємося зі слів рядового-винищувача 2136 стрілецької дивізії 814 стрілецького полку М.Ф. Александрова. Чоловіка через півроку після закінчення війни позбавили статусу і будь-яких компенсацій: «нам потрібно побільше

звільнитись від наслідків II світової війни. Так я став здоровим теоретично, але каліка до цих пір» [12].

Майже всі опитувані назвали нагороди та відзнаки, які отримали під час війни та у повоєнні роки. Показником радянської ментальності є слова сержанта 9 армії 18 стрілецького полку В.Д. Байдака, який перераховуючи свої нагороди: орден «Слави III ступеня», орден «Вітчизняної війни II ступеня», медалі «За визволення Варшави», «За відвагу» та ювілейні медалі, визнав найдорожчими для нього «7 подяк Верховнокомандуючого Сталіна» [14].

Лейтмотивом спогадів є висновок, що війна – страшне явище. «Война – скверное дело: победа на костях стоит» [15]. «Війна – дуже страшно. Бажаю всім наступним поколінням не знати цього страшного слова» [17]. Останнє дуже актуально для країни, у якій шостий рік триває війна.

Отже, блок, присвячений пам'яті про Другу світову війну та її відлунню у сьогоденні значно розширить той експонатний ряд, що був представлений у попередній експозиції. Відвідувачі зможуть порівняти політику пам'яті про війну у радянський час та в роки незалежної України, з'ясувати зміст та акценти кожного з періодів. За формування емоційної складової від побаченого відповідатиме інсталяція, втілена художниками, яка презентуватиме дисонанс між гаслом «Ніколи знову» і тим, що Україна знову змушена боронити свої кордони і втрачати своїх громадян.

Список використаних джерел та літератури

1. В'ятрович В. Друга світова – війна пам'ятей. *Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні* (5 травня 2015 р., м. Київ). Київ: К.І.С., 2015. 208 с.
2. Війна і міф. Невідома Друга світова. Під ред. О. Зінченко, В. В'ятрович, М. Майоров. Український інститут національної пам'яті. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 272 с.
3. Гриневич В. Расколотая память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2-3 (40-41). С. 218–227.

4. Друга світова війна в історичній пам'яті України. За матеріалами Українського інституту національної пам'яті. Київ-Ніжин. 2010. 247 с.
5. Киридон А. Політика пам'яті в умовах демократії: вшанування жертв геноцидів та масових убивств. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 17. С. 216-236.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2016_17_25
6. Лисенко О. V наукова конференція «Пам'ять про Другу світову війну в Німеччині та Україні після 1945 р.» й черговий практичний семінар Німецько-української комісії істориків для молодих дослідників «Історія України між 1939 і 1950 рр. в автобіографічних документах». *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 225-228.
7. Лисенко О. Подолання «міфу війни», або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги на нацизмом і фашизмом). *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 4-21.
8. Лисенко О. Українська історіографія Другої світової війни: між закономірністю і парадоксом. *Україна-Росія: діалог історіографій*: Матеріали міжнар. наук. конф. Ін-т. історії України НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон), Сіверський ін-т регіон. дослідж. Редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.), В. М. Бойко (відп. секр.), С. А. Лепявко, С. М. Плохій. Київ-Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. С. 143-156.
9. Лисенко О. Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 9. С. 140-167.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_9_14
10. Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 3-16.
URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2004_5_3
11. Свідोцтво № 104. Березан Микола Васильович. *До 50-ти річчя перемоги над фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Спогади учасників бойових дій записані учнями Амур-Нижньодніпровського району*. Дніпропетровськ, 1995.
12. Свідоцтво № 11. Александров Михайло Фадійович. *До 50-ти річчя перемоги над фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Спогади учасників бойових дій записані учнями Красногвардійського району*. Том 1. Дніпропетровськ, 1995.
13. Свідоцтво № 178. Голощанова Валентина Алексеевна. *До 50-ти річчя перемоги над фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Спогади учасників бойових дій записані учнями Амур-Нижньодніпровського району*. Дніпропетровськ, 1995.
14. Свідоцтво № 21. Байдак Василь Данилович. *До 50-ти річчя перемоги над фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Спогади учасників бойових дій записані учнями Красногвардійського району*. Том 1. Дніпропетровськ, 1995.
15. Свідоцтво № 36. Борисов Іриней В'ячеславович. *До 50-ти річчя перемоги над фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Спогади учасників бойових дій записані учнями Красногвардійського району*. Том 1. Дніпропетровськ, 1995.
16. Свідоцтво № 7. Амосова Зінаїда Георгіївна. *До 50-ти річчя перемоги над фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Спогади учасників бойових дій записані учнями Красногвардійського району*. Том 1. Дніпропетровськ, 1995.
17. Свідоцтво №. Барановський Василь Васильович. *До 50-ти річчя перемоги над фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Спогади*

- учасників бойових дій записані учнями Самарського району. Том 3. Дніпропетровськ, 1995.
18. Свідощтво № 178. Гончар Федір Філімонович. *До 50-ти річчя перемоги над фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Спогади учасників бойових дій записані учнями Амур-Нижньодніпровського району.* Дніпропетровськ, 1995.
  19. Свідощтво № 346. Цапурина Анна Яківна. *До 50-ти річчя перемоги над фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Спогади учасників бойових дій записані учнями Жовтневого району.* Дніпропетровськ, 1995.
  20. Штоквиш О. Війна пам'ятей. Образ Великої Перемоги як інструмент маніпуляції історичною свідомістю. Сторінка Українського інституту національної пам'яті. Київ, 2015. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/viina-pam-yatei-obraz-velikoi-peremogi-yak-instrument-manipulyatsii-istorichnoyu-svidomi>

ІСТОРИЧНА ТА КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ АВСТРАЛІЇ ЯК СКЛАДОВА АВСТРАЛІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті на прикладі Мельбурнського університету продемонстровано досвід закладів вищої освіти Австралії у формуванні, збереженні та поширенні історичної і колективної пам'яті. Відзначено важливість проектів індивідуальної пам'яті, їх співвідношення з колективною пам'яттю у формуванні національної ідентичності. Наголошено на важливій ролі університетських архівів як установ пам'яті, які розширюють можливості колективної пам'яті людства.

Ключові слова: історична та колективна пам'ять, Мельбурнський університет, національна ідентичність, Австралія, архіви персональної пам'яті.

Myronchuk E.

Historical and Collective Memory of Australian Higher Education Institutions as a Component of Australian National Identity

The example of the University of Melbourne demonstrates the experience of Australian higher education institutions in the formation, preservation and dissemination of historical and collective memory. The importance of individual memory projects, their correlation with the collective memory in the formation of national identity is noted. Attention is focused on the important role of university archives as memory institutions that expand the possibilities of the collective memory of mankind.

Key words: historical and collective memory, University of Melbourne, national identity, Australia, archives of personal memory.

Дискусія про історичну пам'ять останнім часом займає все більше місця в українському публічному і науковому просторі, оскільки історична і колективна пам'ять як складові національної свідомості є вирішальними чинниками національної ідентифікації, які згуртовують націю, об'єднують і легітимізують її.

Попри аксіоматичні твердження, а також той факт, що цей сегмент колективної свідомості став об'єктом рефлексії і дослідження ще з середини ХХ ст., феномен внутрішньої згуртованості та єдності нації завдяки історичній пам'яті залишається не до кінця розкритим в історичній та політичній науці.

Історична пам'ять, як частина пам'яті колективної, виступає зовнішнім вираженням уявлення суспільства про своє минуле. Вона спонукає суспільство до напрацювання узагальненого стереотипу ставлення до близьких і далеких історичних подій, учасників історичних процесів, формує усталену галерею позитивних і негативних героїв [5, с. 17].

Без врахування зарубіжного досвіду доволі важко розгадати феномен історичної пам'яті, дослідження якого є надзвичайно актуальним для України з огляду на формування моделі національної історії, яка об'єктивно відтворюватиме минуле країни в контексті європейської та світової історії.

Тож метою даного дослідження є з'ясування досвіду Мельбурнського університету у формуванні, збереженні та поширенні історичної та колективної пам'яті як складової австралійської національної ідентичності, а також ролі у цьому процесі проектів індивідуальної пам'яті.

Методологічну основу статті складають праці, в яких вивчаються механізми формування і функціонування історичної пам'яті, а також концепції і наукові напрямки дослідження пам'яті (memory studies).

Оскільки мова йтиме про зміст, функції і значення проектів персональної пам'яті (архівів приватних спогадів), їх вплив на формування колективної історичної пам'яті, то насамперед варто відзначити доробок французького соціолога Моріса Хальбвакса (Maurice Halbwachs), який ще у першій чверті XX ст. запровадив в науковий простір ідею колективної пам'яті, яка поклала початок дослідженням пам'яті. У базовій роботі М. Хальбвакса «Колективна та історична пам'ять» йдеться про те, що така властивість, як пам'ять, може існувати і зберігатися тільки тою мірою, якою вона прив'язана до індивідуального тіла або свідомості [17].

В подальшій полеміці з ідеями М. Хальбвакса формувалися нові підходи до цієї теми, розроблені за останні роки. Так, провідний сучасний теоретик меморіальної культури німецька дослідниця Алейда Ассман (Aleida Assmann) оперує важливими для розуміння процесів активації та змісту культурної пам'яті поняттями накопичувальної, або ж акумулюючої, та

функціональної пам'яті. Функція першої – слугувати свого роду історичним архівом, другої – бути ціннісним каноном, методом активної оцінки та відбору спогадів [4]. А. Ассман намагається також з'ясувати, як пам'ять та власний досвід окремих людей стає частиною до певної міри знеособленої культурної пам'яті [3].

Канадський дослідник Рональд Граймс (Ronald Grimes) натомість стверджує, що індивідуальна пам'ять стає колективною через участь її носія в ритуалах, які за своєю природою є соціальними [25].

За спостереженням французького історика, автора концепції «місць пам'яті» П'єра Нора (Pierre Nora), в останні тридцять років людство живе в «меморіальну епоху» [13]. За П. Нора, колективна пам'ять окремої соціальної групи кристалізується у певних місцях (місця пам'яті), не обов'язково лише в географічному сенсі. Важливо, щоб місце пам'яті було наділене особливою функцією творення ідентичності. Такими місцями для австралійців, окрім конкретно історичних і пам'ятних місць, є й місця збереження та концентрації цієї пам'яті: архівні зібрання, монументи, меморіали, пам'ятники тощо.

Не можемо не погодитись, що цей інтерес до феномену пам'яті визначається перш за все істотними трансформаціями сучасного світу і пов'язаними з ними екзистенційними потребами людей [19].

Історична пам'ять зазвичай сприймається як один з вимірів індивідуальної та колективної пам'яті – як пам'ять про історичне минуле або як символічна репрезентація історичного минулого [15, с. 49]. З іншого боку, історична пам'ять – не тільки один з головних каналів передачі досвіду і відомостей про минуле, а й найважливіша складова самоідентифікації індивіда, соціальної групи і суспільства в цілому [18].

На думку переважної більшості істориків, історична пам'ять мобілізується і актуалізується в складні періоди життя нації, суспільства або будь-якої соціальної групи, в часи глибоких соціальних потрясінь, коли

перед ними постають нові складні завдання або створюється реальна загроза самому їхньому існуванню [15, с. 49].

Такі ситуації неодноразово виникали в історії кожної країни, етнічної або соціальної групи. У зв'язку з цим актуальним є вивчення зарубіжного досвіду формування та збереження історичної пам'яті, а також її укорінення та поширення в масовій свідомості.

Іманентні властивості проекту індивідуальної (персональної) пам'яті якраз дозволяють переосмислити зв'язок між двома механізмами пам'яті – накопичувальним і функціональним: проект – це одночасно і база даних, і інструмент рефлексії над роботою пам'яті.

Вивчення проектів індивідуальної пам'яті, акумульованих в закладах вищої освіти, може представляти інтерес в контексті проблем публічної історії, розширення форм взаємодії академічної науки і суспільства, а також визначення ролі гуманітарних наук в публічному просторі. Адже концепція popular science передбачає, що в створенні суспільно значимого знання на рівних беруть участь наука і суспільство [1]. Відповідно, порядок цієї комунікації повинен визначатися за участю широкої аудиторії, а не тільки вчених [10, с. 151].

Роль і місце історичної пам'яті, її співвідношення з персональною у формуванні ідентичності проблематизуються в роботах вітчизняних дослідників: І.Б. Гирича [5], О.В. Зернецької [8], А.І. Кудряченка [9], Т.О. Метельової [11], Л.П. Нагорної [12], В.М. Розумюка [14], В.В. Солошенко [16], В.В. Шевченко [20]. Окремі аспекти історичної пам'яті досліджують зарубіжні фахівці: Р.Н. Абрамов [1], А.А. Алаудінов [2], Р. Граймс [25], М.М. Громов [7], К.Г. Лапіна-Кратасюк [10], А.А. Соловйова [15], В. Хесле [18], З.А. Чеканцева [19] та інші.

Значних успіхів в дослідженні феномену пам'яті домоглися австралійські історики. Дана проблематика перебуває в полі зору Дж. Бомонт (Joan Beaumont) [21], Б. Гаммеджа (Bill Gammage) [23], М. Пірсона (Michael

Pearson) [26], Р. Пріора (Robin Prior) [27], Б. Скейтса (Bruce Scates) [28], Дж. Сمارт (Judith Smart) [29].

Абстрактні поняття історичної пам'яті втілюються в цілком конкретних речах: в оцінках історичних подій, культурному житті, в змісті освіти, державної політики, міжнаціональних і міждержавних відносинах [6, с. 92]. Кожен народ пам'ятає і відчуває історію по-своєму, а національна пам'ять переробляє і осмислює загальний досвід.

Мірилом історичної пам'яті для австралійського суспільства стала Перша світова війна, передусім Галліполійська кампанія. Під час Першої світової війни Галліполійський півострів був ареною запеклих боїв в ході Дарданелльської операції, яка закінчилася поразкою військ Антанти. Битва при Галліполі була однією з найкривавіших в Першій світовій війні.

Для австралійців і новозеландців Галліполійська кампанія стала важливою віхою у становленні обох держав як незалежних суб'єктів світової арени і розвинула почуття національної ідентичності. Дата початку висадки на півострові – 25 квітня – відзначається в Австралії та Новій Зеландії як День АНЗАК (Австралійсько-Новозеландський Армійський Корпус), в який тисячі людей збираються біля пам'ятників та меморіальних місць для вшанування пам'яті загиблих солдатів.

Співдружність Австралії сформувалась за відсутності будь-яких формальних символів, якими нація позначає свою ідентичність. Із здобуттям державної самостійності у 1901 р. Австралії потрібно було не тільки сформулювати свої політичні, економічні та культурні пріоритети, але й виявити найбільш типові образи представників молодого нації, її обличчя та характерні риси [7, с. 29]. Спочатку це були мужні першопрохідці і не зломлені приниженням каторжники. Згодом – люди Аутбеку: малоземельні фермери, гуртівники, лісоруби, будівельники доріг⁷.

---

⁷ Аутбек (англ. Outback) – простора віддалена внутрішня частина Австралії. У порівнянні з бушем він сприймається як більш далекий і пустельний. Загальна площа Аутбеку – близько 5,36 мільйона квадратних кілометрів, що складає близько 70% площі всього континенту. У культурному аспекті Аутбек глибоко вкоринився і посідає важливе місце в австралійській спадщині, історії, культурі та фольклорі.

Участь Австралії у Першій світовій війні привела до еволюції історичної політики пам'яті і сформувала образ безстрашного австралійського солдата – витривалого, хороброго і нестримного в прагненні до перемоги. Саме він став типовим представником молоді нації, її обличчям. Терміни «діггер» (копач) і АНЗАК стали популярною назвою австралійського солдата, якому передалися всі приписувані раніше бушменам ціннісні характеристики, головними серед яких були справжня дружба і рівність. Сьогодні цей образ підтримується в народній свідомості офіційною пропагандою і візуально закріплений у безлічі пам'ятників і меморіальних споруд [7, с. 29].

На перших порах романтичний ідеал мужнього і витривалого австралійського солдата уособлював колишній командувач Австралійським корпусом генерал-лейтенант (сер) Джон Монаш, який здобув славу національного героя, став для австралійців «полководцем Перемоги», символом національної гордості і патріотизму.

Перша світова війна стала важливою подією в історії Австралії, основною складовою самоідентифікації австралійця, а Галліполійська битва була першою військовою операцією, в якій австралійці брали участь як збройні сили суверенної держави, і, незважаючи на поразку та значні втрати, здобули славу хоробрих і стійких воїнів. Ця подія стала ключовою компонентою формування національного характеру і становлення австралійської нації. В той же час основна частина національної ідентичності побудована на ідеалізованій концепції австралійського досвіду участі у Першій світовій війні [24].

Серед австралійських організацій та установ, що підтримують проекти індивідуальної пам'яті, або є їх засновниками, важливу роль відіграють університети та інші заклади вищої освіти. Фахові історики залучають до участі у таких проектах своїх студентів, тісно співпрацюють з неакадемічними формами знання про минуле і здійснюють трансляцію спеціалізованого знання для широкої аудиторії, посідаючи таким чином

вагоме місце в австралійському суспільному контексті і гуманітарному знанні загалом. Більшість проєктів індивідуальної пам'яті є партисипативними.

Мельбурнський університет чимало робить для того, щоб зберегти пам'ять про Велику війну та забезпечити надійне джерельне підґрунтя історичної пам'яті, зокрема індивідуальної пам'яті своїх студентів та викладачів. З цією метою був створений інтернет-портал Архіву Мельбурнського університету «Перша світова війна». Це важливий інформаційний ресурс, який надає користувачам унікальний інструментарій для вивчення особистих свідчень та вражень тих, хто служив на різних фронтах Першої світової війни [30].

У електронному каталозі Архіву Мельбурнського університету представлені понад 20 приватних щоденників та особистих записів викладачів, студентів та випускників – безпосередніх учасників війни. Дослідники мають можливість віддаленого доступу до понад 1700 сторінок особових фондів Великої війни. Ці документи представляють доволі широкий спектр різноманітних свідчень та спогадів: про буденні та марудні місяці очікування в тренувальних таборах в Єгипті, скупі враження та емоції медичних працівників при висадці в бухті АНЗАК, про реалії військових дій в Галліполі та на Західному фронті, нотатки рядових траншеїстів про битву на висоті 60 поблизу Іпру у Бельгії тощо.

В університеті вшановується пам'ять про колишніх вихованців та викладачів. У 1926 р. на честь студентів та викладачів, які загинули чи брали участь у Першій світовій війні, в університеті був споруджений військовий меморіальний кенотаф, який офіційно відкрив Джон Монаш 24 квітня 1926 р. Сьогодні цей меморіал вшановує членів університетської спільноти, які воювали на усіх фронтах двох світових воєн [31].

Університетський меморіальний комітет, до складу якого входили викладач англійської мови Енід Дерхем та професор антропології Болдуін Спенсер, зібрав 1000 фунтів стерлінгів на спорудження монумента. Дизайн

кенотафу розробив студент архітектурного ательє факультету архітектури Вільям Лейсі.

Годинник на вежі будівлі факультету стародавнього мистецтва – це також меморіал пам'яті стоматологу Едварду Стіфенсу, який загинув на Західному фронті в 1917 р. Меморіальна дошка Артура Ротера, першого австралійського викладача з біохімії, який загинув перед висадкою в 1915 р., встановлена в корпусі медичного факультету.

В 1923 р. в Трініті-коледжі Мельбурнського університету встановлено пам'ятний меморіал на честь сорока двох полеглих його студентів, співробітників та випускників, які добровольцями записалися до лав Австралійських імперських сил.

Родичі солдатів, загиблих у двох світових війнах, заснували численні меморіальні стипендії в пам'ять про тих, хто не повернувся з війни і для тих, хто навчається зараз; інша благодійна допомога спрямовувалась на підтримку дітей тих батьків, які загинули на фронті.

У 1917 р. батьки студента Мельбурнського університету Джона Мелвіна, який загинув в Галліполі 25 квітня 1915 р., заснували в пам'ять про сина меморіальну стипендію (1000 фунтів стерлінгів) для студентів інженерних спеціальностей.

Лекції Метісона (220 фунтів стерлінгів тричі на рік) – запроваджені в 1918 р. в пам'ять про Гордона Метісона, доктора медичних наук, капітана медичного корпусу Австралійської армії, вбитого в Галліполі 18 травня 1915 р.

В 1918 р. батьки Кіта Леві, бакалавра медицини та хірургії, який загинув в Галліполі 7 серпня 1915 р., заснували меморіальну стипендію в галузі медицини (1000 фунтів стерлінгів).

У 1921 р. в університеті був створений Фонд моряків і солдатів штату Вікторія, що надавав стипендії колишнім військовослужбовцям, які повернулися з війни, для продовження навчання. Тоді ж запроваджено

дводенний безкоштовний відпочинок для дітей співробітників університету, які загинули під час війни або стали «повністю недієздатними».

У 1922 р. мати капітана Медичного корпусу Королівської армії Альберта Міллера, бакалавра медицини та хірургії, який загинув у 1915 р., вшановуючи його пам'ять заснувала стипендію в галузі оперативної хірургії (1000 фунтів стерлінгів).

Королівський вікторіанський архітектурний інститут у 1924 р. запровадив меморіальну стипендію для студентів архітектурного факультету, які втратили рідних у Великій війні.

Наукова стипендія в галузі медицини (1000 фунтів стерлінгів) заснована в 1926 р. родичами на честь племінника майора Алвіна Стюарта, доктора медицини, який загинув на півночі Франції 28 квітня 1918 р., надаючи медичну допомогу пораненим.

Роберт Рітчі заснував в 1931 р. меморіальний фонд (30 000 фунтів стерлінгів) для економічних досліджень в пам'ять про сина, який загинув у Франції в 1916 р.

У 1960 р. для збору та збереження документальних свідчень, що стосуються історії університету, а також документів з історії міста Мельбурна, що відображають соціальне, економічне, політичне і культурне життя міста та з метою історичних досліджень був утворений Архів Мельбурнського університету. Сьогодні це один з найбільших неурядових архівів Австралії з багатою колекцією документів.

В архіві зберігається ряд історичних колекцій, присвячених Першій світовій війні. Вони включають оригінальні речі австралійських солдатів, медсестер і лікарів, службові, профспілкові та особисті документи, матеріали, що відображають ситуацію на батьківщині, а також воєнні сувеніри, передусім засушені маки, зібрані на полях Західного фронту. Соціально-економічна криза, викликана війною, відображена майже в усіх архівних колекціях того періоду, які демонструють вплив війни на всі аспекти життя в Австралії.

Серед архівних колекцій відзначимо фондове зібрання «Ми допомагатимемо, поки не закінчиться війна». Це змістовна добірка важливих документів, що стосуються роботи, яка здійснювалася в тилу – на внутрішньому фронті, для підтримки тих, хто пішов добровольцями на фронт. Передусім, це звітяжна праця жінок та дітей, які брали активну участь у заходах зі збору коштів та спільних громадських акціях, спрямованих на підтримку військовослужбовців.

Яскравим прикладом такої згуртованої праці є відома вікторіанська компанія з виробництва печива «Swallow & Ariell», заснована Т. Сваллоу в 1858 р. Вона була одним з багатьох підприємств, працівники яких зробили надзвичайно багато для допомоги військовослужбовцям. Так, група жінок, які працювали в компанії, на чолі з Е. Холмс, створили громадську організацію «Busy Bees» («Заклопотані бджоли»), яка тісно співпрацювала з Червоним Хрестом та Мельбурнською патріотичною лігою для координації численних кампаній зі збору коштів для допомоги фронту.

Окрім печива, сигарет та жувальної гумки, вони відправили на фронт разом з підбадьорливими вітальними листівками 500 різдвяних пудингів та 110 різдвяних панчіх, зроблених для ВМС Австралії. Група добровольців займалася збором фланелевих сорочок, в'язаних шкарпеток та дитячого одягу, які надсилалися не тільки військовослужбовцям Західного фронту, а й постраждалим від війни в Європі [30].

Значення цієї роботи на домашньому фронті відображено у фондовій колекції «Swallow & Ariell». Листи, що тут зберігаються, розповідають про військовополонених, які отримували через Червоний Хрест пакунки з Мельбурна, а також австралійські різдвяні пудинги, в очікуванні військових дій на маленьких грецьких островах. У 1917 р. сержант Т. Грінвуд, який служив на борту лінійного крейсера Королівського австралійського військово-морського флоту «Австралія», писав: «Якби ви могли лише усвідомити, яке величезне задоволення та почуття безтурботності ми відчули; ви, безумовно, були б певні, що ваша робота має величезний успіх.

Я хочу, щоб ви та вся ваша група «Заклопотаних бджіл» могли жити довгими та дуже щасливим життям, це (...) моє палке бажання» [32].

Архівна колекція «Альфред Пламлі Дерем: солдат, медик, поет, АНЗАК» – це історія молодого студента-медика, який виявив тверду непохитність перед повсякденними реаліями Першої світової війни, попри нудьгу, жахливі умови, розлуку з близькими людьми, травми, каліцтво та хвороби. Листи та щоденники А. Дерема містять як детальні описи перебування на фронті, так і поетичну рефлексію, і дають глибоке розуміння досвіду війни та висадки в Галліполі. Вони також демонструють приватні моменти особистого життя, зокрема його заручини з коханою Френсіс (Френкі) Андерсон під час активної військової служби.

Ось як відреагувала Френсіс на звістку про зарахування Альфреда: «Незважаючи на те, що твій похід завдасть мені шкоди, я б не сказала – не йди... Я, чесно кажучи, не вірю, що боюся вмирати чи смерті, тож мені найважче поширити це почуття на людей, яких я кохаю» [33].

В одному із своїх перших листів А. Дерем писав коханій: «Ми всі будемо сильно розчаровані, якщо повернемось, не побувавши на фронті і не відчувши військової служби» [34].

«Десь там у Франції» – заснована на архівних документах двомовна (англійською та французькою) онлайн-виставка, підготовлена студентами Мельбурнського університету, що розкриває досвід австралійських солдатів на Західному фронті і є свого роду документальною ретроспективою життя молодих австралійців у Франції та Бельгії під час Першої світової війни.

«Забуті голоси, приховані історії» – це цифровий проект Архіву Мельбурнського університету, представлений у вигляді спеціального веб-сайту, який запрошує до віртуальної подорожі з оглядом документальних експозицій Першої світової війни, що дають змогу відчути внутрішній стан молодих австралійських солдатів, збагнути усю їхню любов до рідних і близьких, невимовну тугу вимушеної розлуки, нестачу родинного тепла та

затишку. Тут представлені текстові та аудіо матеріали, а також численні фотографії, зроблені учасниками бойових дій.

В рамках постійно діючої виставки «Поле битви АНЗАК: ландшафт війни та пам'яті», розгорнутої в Храмі пам'яті, демонструються археологічні знахідки з Галліполі, включаючи експонати з фондів Архіву Мельбурнського університету. База даних виставки являє собою унікальний цифровий архів п'яти сезонів археологічних досліджень на полях битв Першої світової війни, передусім на півострові Галліполі.

Інформативною добіркою архівних матеріалів наповнена документальна виставка «Співчуття та мужність: лікарі та стоматологи на війні», яка відкриває нові погляди австралійського суспільства на війну та її наслідки через призму діяльності медичних працівників.

Однак, чи не найважливішим свідченням війни та відображенням індивідуальної пам'яті є солдатські листи, представлені у фондовій колекції «Щоденники та записники Першої світової війни», яка охоплює весь період воєнних дій на різних фронтах війни. Вона пропонує також відчувати та зрозуміти настрої простих людей, які обговорювали доцільність запровадження обов'язкового військового призову, відображені в матеріалах загальнонаціональних референдумів 1916–1917 рр.

Основною соціальною функцією і суспільною місією Архіву Мельбурнського університету є зберігання зафіксованої у архівних документах історичної пам'яті. Зберігаючи автентичні документи, архів забезпечує надійне джерельне підґрунтя колективної пам'яті, основною компонентою якої є пам'ять індивідуальна, через акумульовані в інформації фондів особового походження історії життя окремих осіб чи зафіксовані у пам'яті індивідів спогади про історичні події, у нашому випадку – студентів та викладачів університету про Першу світову війну. Отож, можемо говорити, що архів, окрім специфічної (архівознавчої) функції, виконує ще загальну (соціогуманітарну) місію, зрештою, він є установою пам'яті або місцем пам'яті у розумінні П. Нора.

Основна мета проектів індивідуальної пам'яті Мельбурнського університету, присвячених Першій світовій війні – не просто висвітлити певну тему, а зробити доступним для дослідників новий формат представлення історичних джерел, що відкриває широкі можливості не тільки для професійних історичних дискусій, а й для громадських обговорень.

Як бачимо, тематичні кордони проектів історичної пам'яті Мельбурнського університету максимально широкі: це Галліполі, Західний фронт, участь лікарів у Великій війні, діяльність тилу, окопне мистецтво тощо. Але головне в них не власне тема, а радше інтерес до особистих приватних історій. Основний акцент у них спрямований на персональний, особистісний погляд на історію, інколи альтернативний до офіційного і традиційного історичного способу репрезентації минулого.

Переважною формою особистих спогадів австралійських проектів індивідуальної пам'яті загалом слугує текст, створений носієм спогадів. Джерела текстів доволі різноманітні: це приватне листування, особисті щоденники, текстовий супровід до малюнків та схем, облікові записи хворих тощо. Іншим важливим джерелом є фотографії. Вони виконують різні функції. Це можуть бути ілюстрації до тексту. Як правило, фотографії та текст мають однакове значення, однак інколи саме фотографія виконує роль смислового центру, навколо якого будується текст. Для прикладу, фотографії з особового фонду Рея Джонса досить часто провокують і текст, і дискусію.

Проекти колективної пам'яті Мельбурнського університету відображають важливі суспільні та особистісні цінності, які детально задокументовані. Архіви індивідуальних спогадів дозволяють поєднати парадигми збереження і дослідження, а також взаємодії із широкою громадськістю, а веб-сайт покликаний допомогти у збереженні цього аспекту історичної пам'яті Австралії.

Усі проекти колективної пам'яті ставлять перед собою передусім просвітницькі цілі. З-поміж інших важливих завдань – вони є не тільки

узагальненням індивідуальних свідчень, але й роблять їх легітимними, утверджують як повноправне джерело формування знання про минуле, розкривають для широкої аудиторії значення подібних історій.

Проаналізовані проекти історичної пам'яті Мельбурнського університету мають на меті відбір і акумуляцію свідчень персональної пам'яті: в них саме особистість в своїй індивідуальності, відтвореній крізь призму письмових та візуальних джерел, стає головною умовою розуміння і присвоєння історії. Такий підхід дозволяє ще більше підвищити «чутливість» до архівних джерел та підкреслити відчуття індивідуальної причетності до історії і до створення наративу про минуле.

Колективна пам'ять, крім погляду суспільства на свою історію, включає також узагальнені думки кожної людини, що належить до певної спільноти, про ідейно-духовні цінності життєдіяльності цього співтовариства [6, с. 87]. Отож у цьому випадку можемо говорити про те, що колективна пам'ять, узагальнена в проектах персональної пам'яті, крім історичної, включає ще філософську та суспільствознавчу складові.

Історична пам'ять, зафіксована у формах гуманітарних знань, культурних стереотипів, символів і міфів, виступає унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле. Лише єдність в уявленнях і оцінках історичного процесу здатна консолідувати суспільство. Щороку тисячі австралійців відвідують Галліполійський півострів і поля Фландрії, щоб зустріти світанок 25 квітня і віддати данину своїм предкам. Для багатьох з них ця поїздка стає частиною великої подорожі до витоків своєї власної історії. За останні кілька років паломництво набуло статусу ритуалу, якого дотримуються все більше австралійців, незалежно від віку та соціального стану. Популярність такого типу пам'яті має безпосереднє відношення до формування та розвитку проектів архівів приватної пам'яті, поширення сімейної історії в Австралії [28]. Галліполі сьогодні стало частиною континууму сімейної історії та допомагає людям стати «свідками» певного моменту історії своєї родини, країни, нації.

Попри те, що для Австралії характерна етнічна строкатість населення, оскільки на початку XX ст. її етнічне розмаїття поповнювалося мігрантами не тільки з Британських островів, а й з європейських країн, однак австралійський соціум в культурологічному та цивілізаційному відношенні залишався досить монолітним. До певної міри цьому сприяла політика мультикультуралізму, заходи якої в австралійських умовах були спрямовані на реалізацію стратегії соціальної злагоди і стабільності. Саме навколо цієї нової для Австралії парадигми було досягнуто консенсусу між двома політичними силами в країні: лібералами і лейбористами [2, с. 110-113].

Після того, як в 1901 р. в політичному сенсі був утворений єдиний Австралійський Союз, а згодом із запровадженням мультикультуралізму як офіційної політичної доктрини, на базі домінуючої британської культури в Австралії сформувався загальноавстралійський культурний простір, для якого була характерна єдина система цінностей, стереотипи, спосіб життя і навіть міфи [22, с. 8; 12].

Аналіз останніх робіт австралійських дослідників дає всі підстави стверджувати, що основою монолітної ідентичності Австралії на початку XX ст., окрім іншого, виступила Перша світова війна. Галліполійська кампанія – лише один з її епізодів, що перетворився в феномен культурної історії Австралії.

Пам'ять про війну має надзвичайне значення для австралійців, яка все більше утверджується в свідомості кожного наступного покоління, а кожне нове індивідуальне свідчення стає багатим і складним досвідом для колективної пам'яті австралійської нації. Прагнення австралійців відвідати священні для них місця є свідченням того, як нація набуває відчуття єдиної спільноти.

Саме тому з огляду на зростаючий інтерес до теми історичної пам'яті інтерес австралійських істориків змістився в останні роки від вивчення «фактичної» історії Першої світової війни і участі в ній Австралії до розгляду її відображення в колективній, історичній пам'яті австралійців.

В цілому ж можна відзначити, що заклади вищої освіти відіграли чималу роль у формуванні австралійської парадигми історичної пам'яті та загальнонаціональної ідентичності, а австралійський досвід збереження історичної пам'яті має принципове значення для вітчизняної теорії і практики націєбудування.

Австралійські університети є активними учасниками розвитку концепції австралійської публічної історії, вони активно взаємодіють з суспільством, представники якого є для них не лише важливими інформантами, але і активними співавторами.

Список використаних джерел та літератури

1. Абрамов Р. Н., Кожанов А.А. Концептуализация феномена Popular Science: модели взаимодействия науки, общества и медиа. *Социология науки и технологий*. 2015. Т. 6, № 2. С. 45-59.
2. Алаудинов А.А. Формирование общенациональной идентичности: сравнительный анализ зарубежного опыта. *Каспийский регион: политика, экономика, культура*. 2014. № 4 (41). С. 110-118.
3. Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 328 с.
4. Ассман А. Простори спогадів. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2012. 440 с.
5. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? Київ: KAS policy paper, Фонд Конрада Аденауера, 2010. 45 с.
6. Головченко В.И. Историческая и коллективная память как составные национального сознания украинцев. *Национальные культуры в межкультурной коммуникации*: сб. науч. ст. В 2 ч. Ч. 1. Социально-исторические аспекты межкультурного взаимодействия. БГУ, ф-т социокультурных коммуникаций, каф. культурологии. Минск: Колорград, 2016. С. 85-96.
7. Громов Н.Н. Анзаки – герои битв и жертвы политиков: образ австралийского солдата в произведениях искусства. *Труды Санкт-Петербургского государственного института культуры*. 2008. № 178. С. 29-34.
8. Зернецька О.В. Концепція історичної пам'яті у Великій Британії. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 1 (5). С. 122-133.
9. Кудряченко А.І. Становлення та розвиток політики «подолання минулого» в національній пам'яті ФРН. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 1 (5). С. 96-121.
10. Лапина-Кратасюк Е.Г., Рублева М.В. Проекты сохранения личной памяти: цифровые архивы и культура участия. *Шаги/Steps*. 2018. № 3-4. С. 147-165.
11. Метельова Т.О. Трансформація політики пам'яті в умовах глобалізації (на прикладі Туреччини та Індії). *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 1 (5). С. 134-153.
12. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
13. Нора П. Проблематика мест памяти. *Франция-память. П. Нора, М. Озуф, Ж. де Люимеж, М. Винок*. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. С. 17-50.

14. Розумюк В.М. Політика пам'яті як інструмент становлення національних держав на Балканах: здобутки та прорахунки. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 1 (5). С. 154-166.
15. Соловьева А.А. Галлиполи в исторической памяти австралийцев. *Ярославский педагогический вестник*. 2007. № 3. С. 48-51.
16. Солошенко В.В. Колективна пам'ять про Першу світову війну – складова перетворень у країнах Східної Європи (на прикладі України та Росії). *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 2 (8). С. 121-132.
17. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2-3 (40-41). С. 1-19.
18. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной неприкосновенности. *Вопросы философии*. 1994. № 10. С. 112-123.
19. Чеканцева З. А. Коллективная память и история. *Преподаватель XXI век*. 2015. № 2 (4). С. 229-239.
20. Шевченко В.В. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: історична пам'ять та комеморація. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 2 (8). С. 133-139.
21. Beaumont J. Broken Nation: Australians in the Great War. Sydney: Allen & Unwin, 2013. 628 p.
22. Castles S., Cope B., Kalantzis M., Morrissey M. Mistaken identity: multiculturalism and the demise of nationalism in Australia. Sydney: Pluto Press, 1988. 152 p.
23. Gammage B. The broken years: Australian soldiers in the Great War. Canberra: Australian National University Press, 1974. 301 p.
24. Grey J. A Military History of Australia. Port Melbourne: Cambridge University Press, 2008. 334 p.
25. Grimes R.L. Rite out of place: Ritual, media, and the arts. New York: Oxford University Press, 2006. 216 p.
26. Pearson M.N. Pilgrims, travelers, tourists: the meanings of journeys. *Australian Cultural History*. 1991. № 10. P. 125-133.
27. Prior R. Gallipoli: the end of the myth. New Haven and London: Yale University Press, 2010. 288 p.
28. Scates B. Return to Gallipoli: walking the battlefields of the Great War. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 298 p.
29. Smart J. A divided national capital. Melbourne in the Great War. *La Trobe Journal special issue. Victoria in the Great War*. 2015. № 96. P. 28-58.
30. University of Melbourne Archives. World War One. URL: https://archives.unimelb.edu.au/resources/subject_guides/world-war-one-collections
31. University of Melbourne. Our History. War Memorials. URL: <http://our-history.unimelb.edu.au/exhibitions/history-of-philanthropy/#philanthropy-memorials>
32. University of Melbourne Archives. 1961.0035. Swallow & Ariell collection. Letter to Miss Elsie Holmes, 1917. Unit 41.
33. University of Melbourne Archives. 1963.0024. A. P. Derham collection, 7/2/1/6/1. Letter to A. P. Derham, 1914. 16.08. Unit 18.
34. University of Melbourne Archives. 1988.0061.0507. Frances Derham collection. Letter to Frances Anderson, 1914. 14.12. Unit 27.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Вознюк Петро Федотович, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Гончаренко Надія Кузьмівна, старший науковий співробітник Інституту культурології Національної академії мистецтв України.

Горенко Олег Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Горенко Олена Павлівна, доктор філологічних наук, доцент.

Зернецька Ольга Василівна, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних і цивілізаційних процесів ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ільїн Володимир Васильович, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кудрицька Тетяна Леонідівна, старший науковий співробітник Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького.

Лавренко Валерія Сергіївна, кандидат історичних наук, заступник директора Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького з наукової роботи.

Мартинов Андрій Юрійович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Махно Ольга Володимирівна, викладач кафедри історії факультету соціології і права КПП імені Ігоря Сікорського.

Мирончук Олена Аркадіївна, молодший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Пісчанська Юлія Вікторівна, директор Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького.

Радченко Ірина Геннадіївна, здобувачка кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Керівниця

наукового відділу Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (м. Дніпро).

Рудяков Павло Миколайович, доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Василь Миколайович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шморгун Олександр Олександрович, кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Якуба Вероніка Вікторівна, аспірантка ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ І «БИТВИ ЗА МИНУЛЕ»

Збірник наукових праць

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., чл.-кор. НАН України, д.і.н., проф. (загальна редакція);

Розумюк В.М., к.політ.н., с.н.с. (відповідальний редактор);

Чуткий П.С. (технічний редактор).